АРХЕОЛОГИЯ

ГОДИНА VI 1964 КНИГА 2

На корицата:

Глинен съд от с. Кулата, Петричко, от XIII в.

Sur la couverture:

Vase de glaise du village de Koulata, département de Petritch, XIIIe s.

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките

Год. VI • 1964 • Кн. 2

По въпроса за културата на славяните и прабългарите в нашите земи през ранното Средновековие

Атанас Милчев

По този въпрос в последно време се очертаха вече няколко становища в нашата и чуждата археологическа и историческа литература. Преди 9. IX. 1944 г. той бе разрешаван едностранчиво. Всички наши и чужди буржоазни археолози, изкуствоведи и историци, като Г. Фехер, Б. Филов, А. Протич, Стчиговски и др., се стремяха да докажат, че главната заслуга за създаването на старобългарската култура и изкуство принадлежи изключително на прабългарите. При изясняването на тези въпроси те изхождаха от своите идеалистически и расистки позиции и даваха в ръцете на българската фашизирана буржоазия едно важно идеологическо оръжие. Б. Филов пише, че прабългарите „са превъзхождали славяните и по своята материална култура, без която една трайна държавна организация е немислима“[1]. Развиваше се тезата, че прабългарите идват на Балканския полуостров с високо развита материална и духовна култура и изкуство и със стъпването си на полуострова започват да се проявяват като културтрегери и спомагат за приобщаване на славяните към културния свят. Прабългарите притежавали незаменими дарби и държавно-творчески способности, като се подчертаваше особено от Г. Фехер, че благодарение на тяхната организаторска роля се образувала българската държава, тъй като славяните са били неспособни да образуват сами държава.[2] По такъв начин се принизяваше ролята на славяните в образуването на Първата българска държава, а също се отхвърляше огромният принос на славяните в създаването на старобългарската култура. За съжаление обаче тези буржоазни идеалистически и расистки възгледи са все още неизживени и намират място и в някои от последните археологически и исторически публикации по тези въпроси, въпреки че съответните автори не привеждат никакви нови данни, за да потвърдят тези свои неправилни схващания. Така например Ст. Станчев в статията си „Славяни и прабългари в старобългарската култура“ развива тезата за превъзходството във всяко отношение на прабългарите над славяните, като казва следното: „И въпреки относително по-високата си материалнобитова култура (над славянската — б. м.), въпреки че в своите ръце те са държали дълго време ръководството на държавата, прабългарите е трябвало да изчезнат от етническата карта на Първата българска държава.“[3] В друга своя статия същият автор пише: „Основаването на Плиска и Преслав е резултат на развитието на културата на прабългарите и отразява това развитие.“ Под черта Станчев пояснява, че „тези две крепости (Плиска и Преслав — б. м.) се различават силно от истинските славянски градове в нашата страна и извън нея“[4]. Тази своя теза авторът развива подробно и в критично-полемичната си статия „Плиска — теории и факти“[5].

[1] Б. Филов, Старобългарското изкуство, София, 1924, стр. 9.

[2] Д. Съсълов, Пътят на България, София, 1936, стр. 450; Г. Фехер, Ролята и културата на прабългарите; Значението на прабългарската и старомаджарската култура в изграждането на цивилизацията на Източна Европа, София, 1940, стр. 5—6.

[3] С. Станчев, Славяни и прабългари в старобългарската култура, Археология, 1962, кн. 4, стр. 6.

[4] S. Stančev, Pliska und Preslav. Ihre archäologischen Denkmäler und deren Erforschung, Antike und Mittelalter in Bulgarien, Berlin, 1960, стр. 261.

[5] S. Stančev, Pliska — théories et faïts, Byzantino-Bulgarica, I, Sofia, 1962, стр. 349—365.

Подобни възгледи развиват Н. Мавродинов,[1] Ив. Дуйчев,[2] М. Войнов[3] и др.

Принизяване на славянската култура намираме и в редица трудове на Кр. Миятев, който не признава съобщението на античните автори за венедите като най-древно събирателно понятие и название за славяните. Същият пише следното: „Как трябва да си обясним тези факти, особено като имаме пред вид, че в славянската прародина или в области, близки до нея през енеолита и бронзовата епоха, са процъфтявали високи култури и че в същото време, когато Херодот, Плиний, Тацит и Птоломей не знаят да кажат нищо по-значително за славяните, съседите на последните са прекарвали един повисш стадий на варварство?"[4]

Според Кр. Миятев до проникването им на Дунава славяните се отличавали с крайно примитивна „дървена" култура, „която откъм съдържание и форми сигурно ще да е била победна от синхроничната каменна, керамична и метална култура на славянските съседи"[5]. Понататък той пише, че „археологическото проучване на славянските земи ни показва ясно, че както керамиката, така и металът са имали у славяните доста ограничена употреба чак до V—VI в. на н. е."[6]. Това е в явно противоречие с огромния натрупан вече археологически материал върху най-древната славянска култура. Кр. Миятев отбелязва по-долу, че „славяните дошли на юг от Дунав през VI—VII в., носейки със себе си дървена култура. Те намерили една местна керамика, която продължавала традициите на римската керамика в тези места"[7], като я възприемат, както и керамиката с врязан линеен орнамент. Славяните по такъв начин според Миятев не са имали почти никаква култура при стъпването им в дунавските области и затова възприемат местната късноантична култура. В друга статия се казва, че „славяните до идването им на Балканския полуостров са прекарвали още предисторическия стадий на своето битие"[8]. Докато в същата тази статия по отношение на прабългарите Миятев пише: „Културата на прабългарите например се поставя от много наши и чужди учени на доста висока степен."[9] По-нататък в тази статия той пише, че средновековната българска култура се развива изключително под влияние на византийската или е продължение на културните традиции на прабългарите.[10]

Подобни мисли намираме и в много други статии на Кр. Миятев, но особено ярко това е показано в студията му „Българското изкуство през IX—X в.", където четем следното: „В създаването на българското изкуство починът и ръководната роля принадлежат на туранския елемент. И наистина, докато славяните до идването им отсам Дунав са прекарвали своя предисторически живот, българите са имали в същото време зад гърба си вече едно многовековно историческо минало."[11]

Изясняването на въпроса за характера на ранносредновековната славянска и прабългарска култура и изкуство ни дава възможност да изясним същността и основните черти при формирането и развитието на старобългарската култура. За съжаление досега при разрешаването на този въпрос никога не се е изхождало от наличните археологически материали и писмени данни, а от една преднамерена теза, към която трябва да се нагодят и се нагаждат и съответните данни. И ако някой изследовател изразеше например несъгласието си с теорията за прабългарското надмощие над славяните във формирането на старобългарската култура, той биваше обявяван за национален нихилист, като му се прикачваха и разни други епитети.[12]

Изучаването на славянската култура в нашите земи преди 9. IX. 1944 г. беше поставяно в неизгодно положение. Много паметници на славянската култура се приписваха на прабългарите, а други не се изследваха и не се полагаха грижи за тяхното издирване, проучване и опазване.

Някои от изследователите, които в миналото считаха, че прабългарският елемент е държавнотворен и че прабългарите са дошли на Балканския полуостров с висока материална култура и изкуство, която далеч е превъзхождала примитивната славянска култура и изкуство, след 9. IX. 1944 г. поддържат обратното, че не е съществувала каквато и да било култура на прабългарите. Сега те се стремят всячески да докажат, че прабългарите не са оставили в нашите земи никакви следи. В своята книга „Славянската керамика" Кр. Миятев пише: „В Плиска и Мадара не са намерени никакви следи от някаква първобългарска керамика, за да може да се предполага, че първобългарите като номади са се занимавали с грънчарство. Всички керамични останки тук сочат „римски" и славянски произход . . . Не е намерен досега нито един битов или накитен предмет, който да носи отпечатък на специфична първобългарска култура или който да принадлежи изцяло на онзи номадско-варварски културен кръг, който ние по-

[1] Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, София, стр. 71—85.

[2] И. Дуйчев, Славяни и прабългари, Известия на Института за българска история, 1—2, 1951, стр. 191.

[3] М. Войнов, За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава, Изв. на Инст. за българска история, 6, 1956, стр. 467—468; Някои въпроси във връзка с образуването на българската държава и покръстването на българите, ИИИ, X, 1960, стр. 282—284.

[4] К. Миятев, Славянската керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана, София, 1948, стр. 9.

[5] Пак там, стр. 12.

[6] Пак там, стр. 16.

[7] Пак там, стр. 78.

[8] К. Миятев, Из историята на старобългарската култура, сб. През вековете, 1938, стр. 69.

[9] Пак там, стр. 68.

[10] Пак там, стр. 80—83.

[11] К. Миятев, Българското изкуство през IX—X в., сб. 1000 години България, София, 1930, стр. 139.

[12] Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство, София, 1959, стр. 71—73.

знаваме добре от находките в Южна Русия и Унгария."[1]

Подобни мисли развива и Соня Георгиева, която в една от статиите си пише: „По отношение на прабългарите също така нямаме сигурни данни за културата, с която те са дошли на юг от Дунав. Несъстоятелна се оказа тезата за съществуването на прабългарска художествена промишленост."[2]

Пред българските археолози, историци, етнографи, лингвисти и антрополози стои за разрешаване една основна проблема — етногенезисът на българския народ. Археолозите могат да дадат своя принос при изясняване на тази проблема, като проследят оформянето на ранносредновековната българска култура и изкуство. Решаването на този въпрос е трудна задача.

Какво е значението на античното културно наследство в нашите земи, неговата роля като основа, на която се развива културата на двата етнически елемента — славяни и прабългари, — от които по-късно се формира българският народ, това е въпрос, на който археологическата наука е вече в състояние да даде отговор.

Проблемата за античното наследство и за античния град у нас се изяснява вече от частично разкритите досега римски градове: Рациария, Ескус, Нове, Дуросторум, Никополис ад Иструм, Филипополис, Месемврия, Одесос, Марцианополис и др. Разкритите в някои от тях архитектурни паметници: сгради, храмове, театър, форум, бани и други, крепостни съоръжения, както и прокараната водопроводна и канализационна мрежа говорят за голям външен блясък на тези градове, особено през II—III в. на н. е.

В гр. Ескус при с. Гиген (Плевенски окръг) са открити следи от тракийско селище, което дава и названието на античния град. Ескус остава все още недостатъчно проучен чрез системни археологически разкопки. След цялостно проучване тук може да се изясни развитието на градския живот в римската провинция Долна Мизия и по римския лимес по Долни Дунав. Ескус е за нас много важен археологически обект за проучване, тъй като тук може да се проследи континюитетът на градската култура в нашите земи от римската епоха до XII—XIII в.[3]

Благодарение на археологическите разкопки и проучвания, които се направиха в центъра на нашата столица, главно около църквата „Св. Георги", бяха разкрити ценни паметници на материалната култура и наред с това се хвърли нова светлина върху историческото минало на антична Сердика. Въз основа на откритите находки, главно керамика, се установява, че римска Сердика израства като важен град върху едно по-ранно тракийско селище. Стратегическото местоположение и благоприятните природни условия спомагат за бързото му развитие. Откритите сгради, крепостни съоръжения и археологически материали — керамика, оръдия на труда, оръжия, накити, произведения на изкуството, епиграфски паметници и др. — ни дават възможност да проучим римския град Сердика в нашите земи през I—IV в. Изучаването на този град, особено след последните археологически разкопки и проучвания, позволява да се осветлят и разрешат отчасти редица проблеми, свързани със състоянието на занаятите и търговията, религиозния синкретизъм, укрепителните съоръжения, градоустройството, старохристиянската декоративна живопис в Тракия. Така наречената църква „Св. Георги" (твърде интересна сграда от IV в.) и новоразкритите около нея сгради се отнасят също към римската епоха, а църквата „Св. София" е от ранновизантийско време. Всички те представляват ценни архитектурни паметници в нашите земи.

През последните десет години бяха разкрити части от крепостни съоръжения и постройки в античните черноморски градове Месемврия и Одесос. В Месемврия може да се проследи развитието на античния град през римската епоха и Средновековието. Месемврия е извънредно ценен обект също така и за изясняване на редица въпроси от ранното Средновековие.

Всички късноантични градове в нашите земи, проучени, макар и частично, досега, са били укрепени с дебели крепостни стени. Това укрепително строителство се засилва особено много през III и следващите векове, когато Долният Дунав става граница между империята и отвъддунавските племена. Разкритите и проучени вече крепостни съоръжения със своята строителна техника, форми на крепостите, кулите и портите, строителни материали, месторазположение на крепостите се отнасят към късната античност и представляват ценно наследство, от което може да проследим континюитета на ранносредновековните крепостни съоръжения у нас. Това провинциално римско строителство се възприема напълно, макар и с малки изменения, от местното тракийско население, едно обстоятелство, което се потвърждава от разкритите стражеви кули (бурги) в планинските дебри, като например в местността Смиловене, на 18 км южно от Копривщица,[4] а също и на връх Голям Острец, Троянско.[5] След като северната граница на балканските римски провинции става Долни Дунав, сега вече била изградена цяла укрепителна система, известна в литературата под

[1] К. Миятев, Славянската керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана, София, 1948, стр. 66. Тези мисли на Миятев са в явно противоречие с неговите статии, някои от които разгледахме по-горе, и особено със студията Българското изкуство през IX—X в. в сб. 1000 години България, София, 1930, стр. 139 и сл.

[2] С. Георгиева, По въпроса за характера на ранносредновековната българска култура, Археология, кн. 3, 1962, стр. 3.

[3] Т. Иванов, Ескус в светлината на последните проучвания, Археологически открития в България, София, 1957, стр. 111—133.

[4] Тази крепост е разкопана от мен през 1960, 1961 и 1962 г. Разкритите тук крепостни съоръжения и материали още не са обнародвани. Крепостта се датира доста точно въз основа на откритите монети, керамика и други материали към втората половина на III в.

[5] А. Милчев, Археологически проучвания в Севлиевско и Троянско, ГСУ ФИФ, т. 50, кн. I, 1957, стр. 502—524.

името долнодунавски лимес. Тя се състои от военни лагери, кастели и стражеви кули (бурги). Римляните изграждат и втора укрепителна линия от кастели и бурги по важните планински проходи на Хемус. На много места в нашите земи са запазени останки от тази мощна римско-византийска укрепителна система. В древна Тракия се развивала векове наред голяма строителна дейност. Построени били много ценни архитектурни комплекси и паметници, което дава възможност да се създаде развита местна строителна традиция. Тази традиция дава своя отпечатък върху строителството в нашите земи през късната античност и ранното Средновековие.

Когато говорим за антично наследство в нашите земи, не може да не се отбележи особеното място, което заемат обществените, култовите и жилищните постройки из различните краища на страната, отнасящи се към IV—VI в. Проблемата за появата и развитието на тези архитектурни форми и на строителната техника в нашите земи през късната античност е твърде важна и интересна. Само чрез правилното й разрешение биха могли да се разберат редица особености на архитектурата на следващите епохи. Запазените руини, главно от обществено-културни постройки от IV—VI в., в много антични градове и селища не показват продължаване на стария гръцки и римски архитектурен стил. Не само че липсват останки от монументални светски постройки от VI в., строени в чисто римски дух и форми, но единствените тогавашни строежи — църквите и манастирите — са създадени не по местни римски, а по византийски, малоазийски или сирийски образци.[1] Християнството нахлува в българските земи като готова религиозна система с изграден мироглед и със свое собствено изкуство. Но за оформянето на това ново изкуство, възникнало на римско-елинистическа основа, огромна роля изиграват християнската архитектура, християнските вкусове и разбирания, идващи от Мала Азия, Сирия, Палестина и Византия.

Трябва да подчертаем, че независимо от влиянието на Близкия Изток върху нашите земи през периода IV—VI в. се създават самостоятелно някои форми и планове, какъвто е например случаят с появата и развитието на сградите с план „свободен кръст“ при по-малките църкви, както и своеобразни архитектурни постройки, като Червената църква при Перущица, „Св. София“ в София и др., които поставят жалоните на самостоятелно развитие на църковната архитектура в Тракия.[2]

Когато разглеждаме въпроса за появата и развитието на християнската култова архитектура през IV—VI в. в нашите земи, трябва да се обърне внимание и на факта, че паметниците на тази архитектура не са разпространени еднакво във всички области. Прави впечатление, че повечето християнски култови постройки са изградени в земите на днешна Южна България— Несебър, Хисаря, Перущица, Пловдив, Голямо Белово, Пещера, Пазарджик, Карлово, Пирдоп, Костенец, Кюстендил, Перник, Иваняне, София, Бухово — и в Североизточна България, и то главно в Добруджа, Търговище, Преслав, с. Галата, Варна, Тропеум Траяни, Истрос, Трезмис и др., докато в днешна Северна и Северозападна България тези паметници са твърде малко на брой. Отбелязваме това особено за Североизточна България и Добруджа, където се намират и ранносредновековните монументални архитектурни строежи в нашите две столици Плиска и Преслав.

В източната половина на Балканския полуостров са били концентрирани 6 от всичко 15 военни фабрики за цялата източна част на Римската империя.[3] Има сведения и за големи промишлени работилници, така наречените ергастерии, в които са се произвеждали най-различни стоки — платове, стъклени изделия, сребърни и медни съдове и др. От първите три века на нашата ера са ни известни много надписи на занаятчии от Филипополис, Сердика, Никополис ад Иструм, Ескус, Рациария, Берое, крайморските градове и др. Намерените многобройни битови предмети, оръдия на труда, оръжия, накити, керамика, произведения на изкуството ни дават добра представа за широкото разпространение на различните видове занаятчийско производство и за високите художествени качества на местните майстори.[4]

Обаче въпросите за античната техника в нашите земи и участието на тракийския елемент в нея, за ролята и значението на преселниците занаятчии от източните провинции, за разпространението на известен вид производствена дейност в дадена област все още не са намерили пълно научно осветление. Не са направени изследвания за установяване на връзката между античното и средновековното занаятчийско производство. Един от най-разпространените занаяти през късната античност (IV—VI в.) било каменоделството. Установени са вече каменоделски работилници в големите центрове, като Сердика, Рациария, Одесос, Нове, Марцианополис и др., а също и в по-малки градове и селища, където производството на каменоделците се отличава със своя народностен характер.[5]

Важно място е заемало и керамичното производство. Имаме сведения за отделни тухларници и грънчарски работилници. Повече данни имаме за производството на глинени лампи и калъпи,[6] terra sigillata през римската епоха.[7]

[1] К. Миятев, Из историята на старобългарската култура, сб. През вековете, София, 1938, стр. 75.

[2] Д. П. Димитров, Кратка история на българската архитектура, глава I — Архитектурата по българските земи от най-старо време до създаването на българската държава в VII в., София, 1961, стр. 55 (макет).

[3] В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност, София, 1959, стр. 112—113.

[4] Пак там, стр. 120.

[5] Пак там, стр. 125.

[6] М. Чичикова, Калъпи за антични глинени лампи от Мизия, ГПНМ, 2, 1950, стр. 149 и сл.

[7] А. Димитрова, За производството на terra sigillata в нашите земи, Археология, 1961, III, кн. 4, стр. 27—33; Б. Султов, Един занаятчийски център в Долна Мизия, сп. Археология, 1962, кн. 4, стр. 30—34.

В Тракия и Мизия през късната античност е било развито металодобиването и металообработването. Произвеждани са оръдия на труда и накити и особено сребърни и златни изделия.

Развитието на римското провинциално изкуство в нашите земи следва римските официални и традиционни форми, но наред с това то добива свой специфичен облик и отличия, които се проявяват най-силно в изкуството, предназначено за широките народни маси. В надгробните плочи и оброчни релефи са проявени най-ярко тези отлики. Художествените произведения през римската епоха се създават под влиянието главно на елинистическите традиции, преплетени с местното тракийско изкуство. От всичко това се вижда, че славяните и прабългарите при идването си на Балканския полуостров са заварили една антична култура, която трябва да се има пред вид, когато говорим за формирането на българската средновековна култура.

Енгелс изтъква огромното значение, което имат „варварските" племена, в това число и славянската култура, за оформянето на новия тип средиземноморска култура през епохата на ранното Средновековие. Въпросът за ранносредновековната българска държава като държавно образование на славяни и прабългари е вече изяснен в историческата литература. Византийският хронист Теофан съобщава, че хан Тервел (701—718 г.) отива на война с целия подвластен нему народ от българи и славяни.[1] Образуването на самата държава през втората половина на VII в. е плод на съюза между славяни и прабългари, които в своето обществено-икономическо развитие достигат до класови общества. Славяни и прабългари се обединяват и поради общите отбранителни интереси, които ги свързват през втората половина на VII в. в борбите срещу техните общи врагове — Византия и аварите.

Щом славянобългарската държава и българската народност се образуват от двата етнически елемента, то и ранната българска средновековна култура и изкуство се формира от приносите и на двата елемента. Славяните, обособени вече в етническа група още през първите векове на нашата ера, заемат огромна територия в Централна и Източна Европа. Първите достоверни писмени сведения за тях се отнасят към I—II в. Откъслечните сведения за славяните, които ни дават древните автори — Плиний Стари (I в.), Тацит (I—II в.), Птоломей (II в.), Певтингеровата карта (III в.), — говорят за едно общо събирателно име — венеди. От древните автори научаваме за техните заселища по р. Висла, по Балтийското крайбрежие и на север от Карпатите. В съчинението си „Германия" Тацит дава известни данни за тях. Те водели отседнал живот, строели къщи, носели щитове, ходели пеша, а не на коне като сарматите. Йорданес, готски историк (живял през VI в. на н. е.), в своя труд „За готите" съобщава, че „от извора на Висла на неизмерими пространства се е установило многолюдното племе венеди. Въпреки че техните наименования се менят в зависимост от различните племена и местности, все пак те се наричат главно склавини и анти." По-нататък същият историк пише: „Както установихме в началото на изложението, а именно в списъка на народите, произхождащи от едно племе, те имат сега три имена, т. е. венеди, анти и склавини."[2] Йорданес ясно подчертава, че под венеди трябва да се разбират славяните, които през VI в. заемали огромна територия и са били едно многолюдно племе.

Прокопий Кесарийски (живял през VI в.) в труда си „Готската война" съобщава, че „някога дори славяните и антите са имали едно и също име"[3], а това общо име е било безспорно венеди.

От сведения на древните автори се вижда, че славяните през първата половина на първото хилядолетие на н. е. са заемали приблизително територията от р. Елба до р. Днестър на изток, от Карпатите (Венедските планини) до Балтийското крайбрежие (Венедския залив) на север. Трябва да се отбележи, че по южната граница на тази обширна славянска територия от р. Елба до р. Днестър през този период е преминала паралелно и римската гранична линия (лимесът) на протежение от около 1500 км. По такъв начин още в този ранен период славяните са били в допир с античната средиземноморска култура и изкуство. Освен това те били и в постоянни движения, като са проникнали в територията на съседните им племена. В този ранен период те са достигнали на юг до р. Дунав, смесвали се със сарматски, тракийски, илирийски, келтски и други племена. Тацит съобщава, че венедите са заимствували войствените си обичаи от сарматите.

През първата половина на първото хилядолетие на н. е. материалната култура и изкуство на венедите е била на доста голяма висота. Зарубенецко-корчеватовската култура, разпространена от р. Западен Буг до р. Днестър на изток, се свързва с венедите и се отнася към II в. пр. н. е. — II в. на н. е. Откритите досега десетки селища, принадлежащи на тази култура, по размери не са големи. Те са разположени обикновено по естествено укрепени места, по бреговете на по-големите реки, а от своя страна самите селища са укрепени с ровове и валове. В тези селища са открити доста неголеми по размери жилища (16—24 кв. м), които са полуземлянки.

В жилищата и вън от тях са открити много цели и фрагментирани глинени съдове, изработени на ръка, железни оръдия на труда — сърпове, брадви, ножове и др., оръжия — железни копия, стрели, конски снаряжения, бронзови, сребърни и железни накити — гривни, фибули, подвески и др. В почти всички некрополи с трупоизгаряне е открит погребален инвентар от глинени съдове, накити, оръжие и конски снаряже-

[1] Гръцки извори за българската история, III, София, 1960, стр. 267.

[2] А. В. Мишулин, Древние славяне в отрывках писателей до VII в., ВДИ, кн. 1, 1941, стр. 232.

[3] Пак там, стр. 237.

ния. Намерените земеделски оръдия на труда, както и овъгленото жито говорят недвусмислено, че земеделието е основният поминък на населението, което е създало тази култура.

Културата на венедите през този период съставлява неразделна част от европейската култура. Зарубенецко-корчеватовската култура на източната група венеди — славяни — не е отстъпвала на културата на съседните племенни групи — сармати, илирийци, келти, гети, даки и др.

Лингвистичните и топонимични данни показват, че през първата половина на първото хилядолетие на н. е. славяните са били обособени вече като отделна етническа общност със своя собствена култура и език, която се развива и усъвършенствува. Нейни носители през II—V в. се явяват вече антите. Сега наред с градищата, които се използуват само в момент на опасност, славяните се заселват в неукрепени селища, разположени по бреговете на големи реки и блата, в места, удобни за земеделие. Появяват се нови земеделски оръдия на труда — рала с железен палешник и чересло. Общата интензивност в земеделието спомага за промяна на характера на селищата. Започва процес на обособяване на малки семейни групи със стопанства, основани на орното земеделие, в резултат на което се разширява и територията, населявана от славяните.[1]

Интензивността в орното земеделие е допринесла за обогатяване на част от славяно-антското население. През II—V в. се обособяват занаятчийски работилници за производство на глинени съдове, оръдия на труда и оръжия, ювелирни изделия и др.

Сред една част от славяните — анти — се развиват примитивни форми на робовладение.[2] Социалната диференциация у славяните през II—V в. се потвърждава от наличието на родова аристокрация. Йорданес разглежда събития, отнасящи се към IV в., и съобщава за 70 знатни славяни начело с „краля“ Бож.[3]

Археологическите и писмени данни рисуват антите и славините като отседнали земеделски племенни групи, които в края на V в. имат сравнително висока култура, която по нищо не отстъпва на културата на съседните им племена. Така че от разгледаната дотук древнославянска култура се вижда, че мнението на Кр. Миятев, Б. Филов, Г. Фехер и др., че „славяните до идването им на Балканския полуостров са прекарвали още предисторическия стадий на своето битие“[4], е съвършено погрешно и тенденциозно. Неправилно е и това, че „както керамиката, така и металът са имали у славяните доста ограничена употреба чак до V—VI в.“ и че славяните с проникването им на Дунава се отличавали с крайно примитивна „дървена“ култура.[5]

През VI в. славините заемали земите на запад от р. Днестър, по източните и северните склонове на Карпатите, чак до горното течение на р. Висла, а по-късно се спускат на юг към Влашката равнина до р. Дунав. Антите първоначално заемали територията между р. Днестър и Днепър, а по-късно достигат на изток до р. Донец.

Постоянните нападения на славини и анти на Балканския полуостров през VI—VII в. срещу Източната римска империя (Византия) дава възможност на византийските автори да отразят по-пълно техния бит, култура, обществено-икономически строй и военно изкуство.

Прокопий Кесарийски в съчинението си „Готска война“ дава ценни сведения за антите и славините. Той съобщава, че „антите, най-близките съседи на славяните, които преминали Истър с голяма войска, нахлули в пределите на ромеите“. На друго място той пише: „В Тракия и в Илирия и единият, и другият славянски отреди превзели чрез обсада много крепости, макар че по-рано те не били воювали срещу крепости, нито били дръзвали да слизат в равнината, понеже тия варвари никога преди това не са били отивали на поход срещу ромейската земя.“[6] Прокопий съобщава за нашествието на славяните в Тракия: „Голямо множество славяни били преминали река Истър, опустошили тамошните земи и пленили преголям брой ромеи.“ Това нападение се отнася към 545 г.[7] За нападението на славяните срещу Солун в края на VI и първата половина на VII в. черпим сведения от „Чудесата на свети Димитър“[8].

Нападенията върху Балканския полуостров са се извършвали от двата племенни съюза — анти и славини. Срещу тези мощни нападения византийското правителство е предприемало военни и дипломатически мерки, но всичко се е оказало безуспешно. През първата половина на VII в. огромна славянска вълна е заляла целия Балкански полуостров.[9] Константин Багренородни (X в.) отбелязва, че през първата половина на VII в. Балканският полуостров се е славянизирал. По такъв начин антите и славините се установяват като постоянни жители на полуострова и започват да играят важна роля в историческото развитие на Югоизточна Европа. Те образуват югоизточната група от южните славяни. При нападение на славяните на Балканския полуостров част от тях са останали на територията на Византия и по такъв начин са се заселили на полуострова още през VI в. В процеса на нападенията и заселването на славяните в границите на Византия се създава възможност под влияние на високата местна тракийска и провинциална римско-елинистическа култура те социално-икономически, политически и културно да еволюират бързо и да отидат

[1] Очерки истории СССР, III—IX в., Москва, 1958, стр. 76.

[2] Б. А. Рыбаков, К вопросу об образовании древнерусской народности (тезисы докладов совещании по методологии этногенетических исследовании), Москва, 1951, стр. 18.

[3] А. В. Мишулин, цит. съч., стр. 233.

[4] К. Миятев, Из историята на старобългарската култура, сб. През вековете, София, 1938, стр. 69.

[5] К. Миятев, Славянска керамика..., стр. 16.

[6] Извори за българската история, III, Гръцки извори за българската история, II, София, 1958, стр. 132.

[7] Пак там, стр. 123.

[8] Извори за българската история, VI, Гръцки извори за българската история, III, София, 1960, стр. 113 и сл.

[9] Теофилакт Симоката, История (Гръцки извори за българската история), II, София, 1959, стр. 297 и сл.

напред във всяко едно отношение. За обществено-икономическото и културното развитие, за бързата еволюция на военната демокрация на славяните, заселили се на полуострова, намираме сведения у Прокопий, Менандър, Маврикий, Йоан Ефески, Теофилакт Симоката в „Чудесата на свети Димитър“ и др.

Тук можем да проследим и своеобразното историческо развитие на славяните и преминаването им от военна демокрация към феодални отношения, които прескачат робовладелския строй. През VI—VII в. при заселването на славяните на Балканския полуостров основа в обществено-икономическия им живот е било все още голямото патриархално семейство, което влизало в състава на териториалната или селска поземлена община. Славянското обичайно право, тяхното общинно устройство, намираме отразено в *Νόμος γεωργικός* — византийския земеделски закон от първата половина на VIII в. В Правдата на Ярославичите намираме също отживелици от славянското общинно устройство.

Териториалната или селската поземлена община, общинното земевладение и други норми на социално-икономическия строй, пренесени от славяните във Византия, са подмладили империята, с което се е подобрила икономическата основа на държавния бит. К. Маркс и Фр. Енгелс, говорейки за гибелта на робовладелския свят, изтъкват огромната роля на древните германци и славяни: „Територията с антични култури била разорена от немците и славяните от север и арабите от югоизток.“[1] Тук трябва да изтъкнем големите различия от нахлуването на древните германци на територията на Римската империя и от нападенията на славяните във Византия. Независимо от готските завоевания, независимо от нахлуването на лонгобардите и на други германски племена Италия ни най-малко не се превърнала в германска държава. Варварският строй на германците, както изтъква Енгелс, е подмладил Западното Средиземноморие, но германците са се претопили във високата културно-етническа среда на Средиземноморската област и скоро са изчезнали почти безследно. Съвсем друго е било положението на славяните на територията на Византия. Славяните, заселили се на Балканския полуостров, са запазили напълно етническия си облик, славянския език и култура, своите нрави и обичаи. Това се дължи на голямата устойчивост на вековната култура на славяните, свързана с техния основен поминък — земеделието.

Обикновено ранновизантийската култура се разглежда като своеобразно преломяване на античните традиции и на източните влияния и естествено по този начин не могат да бъдат обяснени много нови елементи в тази култура, без да се проследи културното влияние на славяните в развитието на византийската култура. Правилното решение на този въпрос за ролята или по-точно за приноса, който славянството дава за обществено-икономическия и политическия развой на Византия, ще ни даде възможност да разберем правилно културните взаимоотношения между Византия и балканските славяни. За съжаление тези въпроси все още не са научно разработени.

Ако славяните не са имали почти никаква култура през VI—VII в. при заселването им на Балканския полуостров, както пишат в своите трудове посочените по-горе буржоазни археолози и историци, то как можем да си обясним тогава, че славяните, попаднали в такава високо развита културна среда с развит робовладелски обществено-политически строй, с високо развити производителни сили, не са се претопили, но, напротив, те са запазили своя етнически облик, език и култура и дори са дали своя принос в развитието на ранновизантийската култура и са спомогнали за подмладяване на Византийската империя.

За високата материална и духовна култура на славяните още при заселването им през VI—VII в. на Балканския полуостров ние разполагаме със сравнително немалко писмени и археологически данни. Според съобщението на Прокопий Кесарийски славяните превзели чрез обсада много крепости, макар че по-рано да не воювали срещу крепости, нито били дръзвали да слизат в равнината. Тези сведения показват бързото развитие на военната техника у славяните. Йоан Ефески пише, че през времето на император Тиберий „се надигна омразният славянски народ, който премина през цяла Елада, и по земята на Тесалоник, и по тракийските провинции, превзе много градове и крепости, изгори, разграби и подчини на себе си страната, заседна в нея свободно и без страх като в своя собственост... Те станаха богати, имат злато и сребро, стада, коне и много оръжие. Те се научиха да водят война по-добре от римляните.“[2]

Особено ценни сведения за обществено-икономическите отношения на самите славяни, за тяхното въоръжение, за военната им техника, за отношенията им към Византийската империя, за връзките им с прабългарите и други ни дават „Чудесата на свети Димитрий Солунски“, в които се разглеждат подробно нападенията на славяните над Солун. От тях се вижда, че при обсадата на този град те са си служили с най-модерни железни стенобитни машини — овни, — грамадни каменохвъргачни оръдия и костенурки, бойни кули, както и с редица други обсадни машини, които по думите на съвременния писател никой дотогава не е бил виждал и които са възбуждали удивление и у самите византийци. В Чудесата се съобщава, че каменометните уреди „бяха покрити със сухи кожи. Но после, за да не пострадат тези съоръжения от огън и кипяща смола, те промениха намерението си и заковаха на тези съоръжения кървави кожи от току-що одрани волове и камили.“[3] В Чудесата

[1] Фр. Энгельс, Диалектика природы, Москва, 1948, стр. 152.

[2] А. В. Мишулин, цит. съч., стр. 252.

[3] Гръцки извори за българската история, III, София, 1960, стр. 120; А. Бурмов, Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на свети Димитра“ и тяхната хронология, ГСУ ФИФ, кн. 2, 1954, стр. 181; История на България, I, 1961, стр. 56.

се споменават и различните видове войници, като „стрелци, щитоносци, леки части, копиеносци, прашкари и техници“[1]. „Един измисляше нови непознати уреди, друг правеше новоизобретени мечове и стрели. Един славянски дърводелец построил триетажна кула, движена на колела и цилиндри, в която били разположени не само стрелци, но и стенобойни машини.“[2] От тези сведения се вижда, че развитието на производителните сили у славяните е достигнало до голяма висота и изработеното от тях оръжие не е отстъпвало по нищо на византийското, дори в някои отношения славянската военна техника е превъзхождала византийската.

Ценни писмени сведения за усъвършенстването на селскостопанската техника, за начините на обработка на земята, за разширяването на скотовъдството ни дава Земеделският закон.[3] Не случайно този закон е превеждан няколко пъти на славянски език, което показва, че той е имал практическо приложение сред славянските държави.

От писмените извори и особено от археологическите разкопки през последните години, които дадоха богат археологически материал, се вижда, че славяните идват на Балканския полуостров със сравнително висока материална култура и изкуство, което им дава възможност бързо да усвоят заварената тук тракийска и гръкоримска култура.

Общите названия у всички славяни на някои железни оръдия на труда, като ралник (лемеж), секира, топор, тесла, длето и др., потвърждават, че до идването си на полуострова те са умеели вече добре да обработват металите. Археологическите открития, отнасящи се към ранносредновековната епоха, направени през последните години в Румъния, Югославия и България, потвърждават напълно писмените данни. Разкритите раннославянски селища в местностите Джеджови лозя и Дренчето при с. Попина, Силистренско,[4] в местността Печена могила при с. Вълчидръм, Михайловградско,[5] местността Стублата при с. Бежаново, Ловешко,[6] местността Опашката при с. Сребърна, Силистренско, с. Връв, Видинско,[7] и др. са богати с много оръдия на труда — сърпове, лемежи, брадви, обковки на лопати, хромели, въдици, ножове и др., оръжия — стрели, копия, мечове, железни пластинки за ризници, железни халкички за ризници, конски сбруи и др., глинени съдове, изработени на ръка, прешлен за вретено, костени шила, тежести за мрежа и за стан, накити и др. Всички тези находки са открити в раннославянския културен пласт в жилищата землянки или в самото селище, които се отнасят към VI—VII в.

В местността Джеджови лозя при с. Попина, Силистренско, е открит раннославянски некропол с трупоизгаряне. Глинените погребални урни по форма и техника са напълно идентични с тези, разкрити в самото селище. Погребалният инвентар от железни ножове, токи, бронзови украшения и др. схожда изцяло с този вид предмети, открити в селището. Подобни находки, главно керамика, са открити на територията на Съветския съюз,[8] Румъния[9] и Чехословакия[10] (пражки тип) и др. Откритите земеделски оръдия на труда, ями за запазване на зърнени храни, овъглено жито, жилища полуземлянки говорят недвусмислено, че носителите на тази култура са славяните, които имат отседнал начин на живот с основен поминък земеделието. Освен това трупоизгарянето е характерен погребален обичай у славяните и се проследява от най-дълбока древност, като се запазва до покръстването им и приемането на християнската религия. Един неизвестен византийски автор съобщава за похода на славяни и авари в 626 г. срещу Константинопол и отбелязва, че славяните изгаряли своите мъртъвци. У редица източни писатели намираме сведения, че основен обред при погребението у славяните е трупоизгарянето.[11] Лъв Дякон при описване на битката при Дуросторум в 971 г. също споменава за трупоизгаряне у славяните.[12] Подобни славянски погребения с трупоизгаряне, при които горелите човешки кости са поместени в глинени урни, изработени на ръка, са известни в Румъния — Сарата-Монтеору[13] — и в Съветския съюз — в с. Пенковко, Новогеоргиевски район, Кировградска област, по средното течение на р. Десна, в Брянска област[14] и др.

Тази сравнително висока материална култура и изкуство, засвидетелствувани по писмени и археологически данни, влиза в близък и пряк контакт на Балканския полуостров с местните културни традиции на древните траки и с гръкоримската провинциална култура. През VIII—IX в. върху основата на тази раннославянска култура в процес на взаимни взаимоотношения с местната тракийска късноантична и ранновизантийска провинциална култура се създава ранносредновe-

[1] Гръцки извори..., стр. 153.
[2] Пак там, стр. 155.
[3] Пак там.
[4] Ж. Въжарова, Ранно-славянская керамика из села Попина, КСИИМК, 65, М.—Л., 1956, стр. 143; Славянската керамика от с. Попина, Силистренско, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 583. Вж. настоящата кн. 2 на сп. Археология: „Славяните на юг от Дунава“, стр. 23.
[5] Материалите не са публикувани.
[6] Ж. Въжарова, Славянското селище в местността Стублата край с. Бежаново, Ловешко, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 317 и сл.
[7] К. Миятев, Славянската керамика, стр. 66.
[8] М. И. Артамонов, Археологические исследования, Ю. Подолии в 1952—53 г., кр. сообщения, 9, 1955, стр. 110, обр. 46, 72; В. К. Гончаров, Райковецкое городище, Киев, 1950, стр. 10—13, табл. I; Славяне накануне образовании Киевской Руси, МИА СССР, № 108, Сборник от статии с обнародване на ценни материали от ранносредновековните славянски селища и некрополи в Днепро-Днестърския басейн.
[9] Jon Nestor şi Eugenia Zaharia, Săpăturile de la Sărata-Monteoru, Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti, 1959, VI, стр. 508 и сл.
[10] J. Paulik, Jižni Morava — země dávných slovanů, Brno, 1950.
[11] А. Я. Гаркови, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, СПб, 1870, стр. 111, 115, 129, 136, 193, 202 и сл.
[12] Лъв Дякон, IX, 6.
[13] J. Nestor, Eug. Zaharia, MCA, IV, 1957, стр. 187—194; цит. съч., стр. 508—514; Săpăturile..., цит. съч., VII, 1960, стр. 513—517.
[14] Л. В. Артишевская, Могильник раннеславянского времени на р. Десне, МИА, СССР, 108, стр. 85 и сл.

ковната българска култура, чиято основа е славянска и затова характерът ѝ се запазва славянски. Във формирането на ранносредновековната българска култура през VIII—IX в. дават своя принос и прабългарите, които, макар и по това време да са имали по-ниска материална и духовна култура от славяните, все пак са оказали някакво влияние.

При допира на двете култури се появяват нови форми на глинените съдове, нова орнаментация и техника на изработването. Погрешно е обаче да се вижда сега нова, коренно различна култура, която не е генетично свързана с ранната славянската. В много случаи раннобългарската култура от VIII—IX в. се приписва на прабългарите, без да се проследява развитието на раннославянската керамика — форма, орнаментация и техника — и съответните влияния. Славянският характер на раннобългарската култура и изкуство се вижда най-добре, когато се разглеждат комплексно всички археологически материали от дадено селище или градище и некрополи, а не отделно керамиката, отделно накитите и т. н.

Нагледно може да се види славянският характер на културата от комплексния археологически материал, открит при разкопките на селищата и градищата в местността Градището при с. Якимово,[1] Михайловградско, с. Цар Асен,[2] Русенско, Калето при с. Попина, Силистренско, с. Долно Церово, Благоевградско,[3] с. Хисаря,[4] Пловдивско, Сердика[5] и др. и некрополите при с. Върбовка,[6] Търновско, с. Букьовци,[7] Врачанско, гара Разделна,[8] Варненско, Сини вир,[9] Коларовградско, и др.

По въпроса за прабългарите и техния принос при формирането на раннобългарската средновековна култура и изкуство все още се срещат затруднения поради недостатъчните писмени и археологически данни, с които днес разполагаме.

Историята на номадските племена в степните области на Северното Черноморие, в това число и на прабългарите, е осветлявана доскоро изключително само по писмени извори. Най-ранното историческо известие за прабългарите намираме в един хронограф от 334 г.[10] В 453 г., след разгромяването на Хунския племенен съюз в Средна Европа, прабългарите населявали областите на Северен Кавказ. През 480 г. за пръв път те влизат в досег с Източната Римска империя, когато император Зенон ги извиква на помощ срещу остготите. Сведения за прабългарите през VI в. намираме в арабско-персийски исторически и географски съчинения. През VI в. те са били в процес на разложение на родовообщинния строй и образуване на мощни племенни съюзи. До средата на VI в. много често те нападали срещу Източната Римска империя. Известен е племенният съюз под името „Велика България“ начело с Курт или Кубрат. След смъртта на последния в 650 г. този съюз постепенно се разпаднал. Една част от прабългарите начело с третия син на Кубрат Аспарух се придвижили на запад, за да избягнат подчинението на хазарите, и се установили в областта Онгъл в днешна Южна Бесарабия. Южната граница на прабългарите в тяхната първоначална родина в Северен Кавказ е била р. Кубан, а на запад те достигали до Азовско море и това не позволявало прабългарите да имат тесен и близък контакт със северночерноморските антични градове и с градовете в Закавказието. През V и VII в. те са били отделени от аланите и сарматите. Материалната култура на северночерноморската степна област е била „бедна и еднообразна“[11]. „Никакви писмени данни за земеделие и отседналост у кутургурите, унургурите или савирите не се намират в изворите.“[12]

Образувалите се три прабългарски групи през VIII и IX в. — една на Долния Дунав, втора на Волга и Кама и трета в Приазовско-Донската област — попадат в различни етнически и културни среди и скоро загубват своята първоначална етническо-културна общност.

Най-много ранносредновековни паметници са били открити в Приазовската и Донската област. Но отделянето на специфични прабългарски комплекси от археологическите материали е крайно затруднено поради културното им еднообразие.[13] През VIII и IX в. тук са се разпространили паметници, които се свързват с така наречената салтовска култура, представени от некрополи, градища и открити селища. Салтовската култура се свързва със сармато-аланската в предкавказките области, но тя е изпитала силно влияние и на номадските племена от Азия.[14]

По Дон в Саркел през хазарския период VIII—X в. не се споменава в нито един извор, че са живели прабългари, а тук се е разпространила салтовската култура.[15] За да избегне това неудобство, М. И. Артамонов, без да има никакви данни за това, слага неправилно знака равенство между прабългарската и хазарската култура.[16] Археологическите и писмени данни, с

[1] А. Милчев, Ранносредновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България, Археология, кн. 3, 1963, стр. 22—37. Останалите материали още непубликувани.

[2] Непубликувани материали.

[3] Д. Стоянова-Серафимова, Разкопки на крепостта при с. Долно Церово, Благоевградско, сп. Археология, кн. 4, 1963, стр. 19 и сл.

[4] Х. Джамбов, Принос към проучване на славянската керамика в Пловдивския край, ГНАМП, IV, Пловдив, 1960, стр. 149 и сл.

[5] М. Станчева, Ранно-средновековна керамика от София, сп. Археология, 1959, кн. 3—4, стр. 61 и сл.

[6] К. Миятев, Славянската керамика...,стр. 51.

[7] Ж. Въжарова, Славянският некропол в с. Букьовци, Врачанско, сп. Археология, 1959, кн. 1—2, стр. 20 и сл.; К. Миятев, цит. съч., стр. 53.

[8] Д. Ил. Димитров, Ранно-средновековен некропол при гара Разделна, сп. Археология, 1959, кн. 3, 4, стр. 55 и сл.

[9] В. Антонова, Средновековни погребения от Коларовград, Археология, 1959, кн. 1, 2, стр. 88 и сл.

[10] А. Бурмов, Въпроси из историята на прабългарите, ГСУ ИФФ, 44, кн. 2, 1948, стр. 1; М. И. Артамонов, История хазар, Ленинград, 1962, стр. 79.

[11] Очерки истории СССР, III—IX, Москва, 1958, стр. 567.

[12] Пак там.

[13] Пак там, стр. 608.

[14] Н. Я. Мерперт, О генезисе салтовской культуры, КСИИМК, вып. 36, 1951, стр. 14—30.

[15] М. И. Артамонов, История хазар, Ленинград, 1962, стр. 315.

[16] Пак там, стр. 316.

които разполагаме, показват, че етническата принадлежност на салтовската култура днес не може да се свърже нито само с прабългари, нито пък само с хазари, нито само със сармати и алани, но тя има общи черти с всички номадски племена, взети заедно, които са живели в северните черноморски степи през VIII—IX в., някои от които са се придвижили от изток на запад. Корените на тази култура трябва да търсим през V—VII в. в културата на сармато-аланите. Салтовската култура по характер е номадска. Но някои съветски археолози, изучавайки откритите досега археологически паметници, свързани с тази култура, смятат, че и тя може да се подразделя на две групи, като всяка група е свързана и с различни племенни общности. Към първата група спадат Салтовско-маяцкото градище, Суворовско селище, Маяцкият некропол и др. и се свързват през първата половина на VII в. с аланите,[1] а към втората група се отнасят племенни съюзи, които нямат укрепени градища, а имат открити селища с юртообразни жилища. Например такива жилища са открити в Цимлянските селища, стопански сгради и занаятчийски работилници отсъствуват. Керамиката е характерна с глинени котли с вътрешни уши и други форми, свързани с номадските племена. Втората група салтовска култура намира много общи черти в керамиката от Плиска, Мадара, некропола при Нови пазар и др., в юртообразните надземни жилища в с. Кладенци,[2] в битови предмети от Плиска, Мадара, Нови пазар и др. Погребалният обред трупополагане в некропола при Нови пазар[3] се свързва с прабългарите като номадска племенна група. Съветските археолози свързват културата на прабългарите по Долния Дунав с втората група салтовска култура,[4] при които не са засвидетелствувани мощни крепостни съоръжения и монументални сгради както в тяхната първоначална родина — Цимлянската област, — така също и при идването им през втората половина на VII в. в Южна Бесарабия и от двете страни на Долни Дунав. За материалната култура на прабългарите не се съдържат никакви данни в писмените извори. Сведенията на покъсните арабски автори са толкова объркани и несигурни по отношение на хронологията си, че в никакъв случай не могат да послужат за основа на каквото и да било по-сериозно заключение.[5] По отношение на културата и изкуството на славяните през VI—VII в. при заселването им на Балканския полуостров видяхме, че те са засвидетелствувани и в писмените и археологически данни с една сравнително висока култура и изкуство, свързана, както подчертахме, с техния основен поминък — земеделието. В своята първоначална родина и при заселването им през втората половина на VII в. по Долни Дунав прабългарите носят със себе си собствена култура и изкуство, свързана с втората група салтовска култура. Културата и изкуството на прабългарите е засвидетелствувана по откритите археологически материали на територията на Народна република Румъния в Султана,[6] Сатуново[7] и др. и у нас в Плиска, Мадара, Попина, Цар Асен, в аула при с. Цар Крум, некропола при Нови пазар и др. Тя се изразява в откритите юртообразни жилища, конски сбруи и стремена, глинени съдове, изработени на грънчарско колело с приземна яйцевидна форма, стомни с трилистно устие, котли с вътрешни уши, глинени съдове с излъскана повърхност и мрежест линеен и вълнист орнамент, битови предмети, отделни накити, примитивни скулптурни произведения — каменни баби, побити камъни (Девташлар) и др. Културата на прабългарите по Долни Дунав има явно изразен номадски характер, особено в керамиката, понеже основният поминък на прабългарите през VIII—IX в. си остава скотовъдството, като постепенно при сливането на прабългари със славяни те започват да живеят отседнало и да изпитват силното влияние на славянската култура, да се занимават със земеделие и така с течение на времето прабългарите се славянизирали. От всичко това се вижда, че прабългарите са имали своя култура и изкуство и в славянобългарската държава те дават своя принос при формирането на ранносредновековната българска култура. За езика на прабългарите и неговия тюркски характер съдим от откритите епиграфски паметници, отнасящи се към VII—IX в., написани предимно на гръцки език, а също и от няколко прабългарски думи с гръцки букви. Тези паметници са събрани и обстойно проучени през 1934 г. от В. Бешевлиев, чийто труд през миналата година излезе основно преработен и допълнен във второ издание.[8] Във всички събрани и обнародвани в труда на Бешевлиев надписи се дават ценни сведения за държавното устройство, за военно-административната организация на прабългарите, за отношенията им с Византия и за вътрешните племенни съюзи, особено за снаряжението им с тежко бойно въоръжение на прабългари и славяни. Вижда се също от тези паметници, че прабългарите дават своя принос в изграждане на славянобългарската държава, а оттук и в изграждането на ранносредновековната българска култура и изкуство. На няколко места В. Бешевлиев прокарва тезата за превъзходството на прабългарите над славяните, като говори за „прабългарска държава“[9], каквато не съществува, а съществува славянобългарска държава. Той изпада в противоречие в § 35 на труда си, където разглежда въпроса за славянските влияния в прабългарския език, като пише: „Пра-

[1] Очерки истории СССР, III—IX в., Москва, 1958, стр. 608—611.

[2] Непубликувани материали.

[3] С. Станчев, С. Иванов, Некрополът при Нови пазар, София, 1958, стр. 15.

[4] Очерки истории СССР III—IX в., Москва, 1958, стр. 611.

[5] А. Бурмов, Към въпроса за отношенията между славяни и прабългари през VII—IX в., Исторически преглед, кн. 1, 1954, стр. 90.

[6] B. Mitrea, Săpăturile de salvare de la Sultana, MCA, VIII, 1961, стр. 501—539.

[7] B. Mitrea, Săpăturile de la Satu Nou, MCA, VI, 1959, стр. 579—590.

[8] V. Beševliev, Die Protobulgarischen Inschriften, Berlin, 1963, стр. 360, обр. 96 и 1 карта.

[9] Пак там, стр. 40, 90.

българските имена и думи в прабългарските надписи не дават винаги фонетичната форма, което се дължи на постепенното приемане на славянския език за общоговорим в прабългарската държава."[1] Щом славянският говорим език започва да измества прабългарския дори в ханската канцелария (понеже по-важните надписи са издълбани по нареждане на българските ханове или на ханската канцелария върху камък), то от това следва недвусмислено да приемем превъзходството, и то главно в културно отношение, на славяните над прабългарите, а не обратното.

Така разглеждан въпросът за културата и изкуството на славяните и прабългарите, не можем да се съгласим с тезата на Ст. Станчев, че материално-битовата култура на прабългарите е превъзхождала славянската и че решаваща роля в създаването на ранносредновековната българска култура имат прабългарите.[2] Тази своя теза той обосновава с приписване на монументалните архитектурни сгради от Плиска и Преслав и на крепостните съоръжения като дело на прабългарите и вади оттук извода за тяхното превъзходство над славяните: „Основаването на Плиска и Преслав — пише той — е резултат на развитието на културата на прабългарите и отразява това развитие..." „Тези две крепости се различават силно от истинските славянски градове в нашата страна и извън нея."[3] В подкрепа на тази теза авторът в друга своя статия пише, че „по своето устройство обаче и по своя външен вид Плиска и Преслав заедно с аула при с. Цар Крум и другите аули (кои? — б. м.) в Плисковското поле нямат характера на славянски селища. Те са резултат от развитието собствено на прабългарската култура през първите 150—200 години в живота на държавата, когато тази култура е могла да играе действена роля в новоформиращото се раннофеодално общество."[4] И по-нататък в тази статия авторът подчертава, че появата на дворците и крепостите в Плиска и Преслав, тяхната уникалност може да се разбере само когато се изтъкне, че те отговарят на изискванията и разбиранията на прабългарската аристокрация. Затова той заключава, че безспорно в тези монументални архитектурни строежи ще се „отразяват преди всичко прабългарските племенни традиции в областта на материалната култура и изкуство"[5]. Всички тези изводи на Ст. Станчев са в явно противоречие с фактите. Не случайно по-горе проследихме развитието на прабългарската култура, като подчертахме, че тя е свързана с втората група салтовска култура, при която не са известни монументални архитектурни сгради и крепостни съоръжения. Прабългарската култура със своите юртообразни жилища, керамика и бит има явно номадски характер. Сам авторът признава, че „във Велика България и в Приазовските степи прабългарите ни са имали нужда от дворци, защото все още са живеели със своя номадски бит"[6]. Как тогава да си обясним обстоятелството, че прабългарите носели със себе си архитектурни традиции от своята първоначална родина в Северен Кавказ и долното течение на р. Дон и че при идването им в Долния Дунав, в Плиска и Преслав, след двеста години създават тази монументална архитектура. В споменатите статии на Ст. Станчев има много противоречия. От една страна, до идването им на Балканския полуостров прабългарите са живели със своя номадски бит, а, от друга страна, монументалните архитектурни строежи на Плиска и Преслав са отражение на прабългарските племенни традиции в областта на материалната култура и изкуство. Кое е вярното? Видяхме, че формирането на ранносредновековната българска култура и изкуство през VIII—IX в. стъпва върху основата на раннославянската култура от VI—VII в. В този продължителен исторически процес при формирането на тази култура прабългарите дават своя принос, като оказват влияние и местната традиция, и гръцко-римското и ранновизантийското културно наследство. Изхождайки от своите погрешни становища за превъзходството на прабългарската култура над славянската, Станчев развива тезата, че раннобългарската култура, формирала се през VIII—IX в., е фактически прабългарска и че едва през X в. прабългарската култура започва да се славянизира.[7] Археологическите материали говорят тъкмо обратното, че славянизирането започва още през VIII—IX в. и че през X в. имаме само отделни незначителни елементи от прабългарска култура. Как може да се говори за славянизиране на българската култура през X в., когато тя никога не е била по характер друга освен славянска? Освен това има още едно противоречие. Салтовската култура се оформя, както е известно, през VIII в. и е просъществувала до X в., а прабългарите напускат северните кавказки степи през втората половина на VII в. Те донесли според Ст. Станчев именно тази комплицирана култура на юг от Дунава. Трябва да подчертаем, че в нито един писмен извор не се съдържат никакви данни, които да говорят за каквито и да са връзки през VIII—IX в. между прабългарите на юг от Дунав и техните сънародници в севернокавказките степи, които по това време са се намирали под хазарска власт. Освен това славянобългарската държава през VIII—IX в. никога не е имала обща граница с хазарския каганат. Как тогава през VIII в. тази „комплицирана прабългарска култура", формирала се в севернокавказките степи и по долното течение на р. Дон, е била пренесена на юг от Дунав. Това е безспорно противоречие с фактите. Методологически неправилно се използува много често намираният археологически материал за

[1] V. Beševliev, цит. съч., стр. 40.

[2] С. Станчев, Славяни и прабългари в старобългарската култура, сп. Археология, 1962, кн. 4, стр. 6.

[3] S. Stančev, Pliska und Preslav, Ihre archäologischen Denkmäler und deren Erforschung, Antike und Mittelalter in Bulgarien, Berlin, 1960, стр. 261.

[4] С. Станчев, Славяни и прабългари ..., сп. Археология, кн. 4,1962, стр. 4.

[5] Пак там.

[6] Пак там.

[7] Пак там, стр. 3.

датиране на отделни архитектурни паметници. Така напр. Ст. Станчев привежда следните аргументи за датиране на Мадарската крепост: „Особено интересно и важно за датиране на крепостта е устройството на главния вход. Зад главния портал, във вътрешността на крепостта, между двете петоъгълни кули има малък двор. Този двор, познатият в древността пропугнакулум и петоъгълните кули пред вратата показват ясно, макар и доста общо, че се касае за късноантична или ранносредновековна сграда — V—VI в.“[1] Въз основа на тези доводи никой не може да се съгласи, че датировката на Мадарската крепост, която предлага Станчев, е правилна.

Като разглежда укрепителните съоръжения на Плиска, Ст. Станчев пише, че „за разлика от петоъгълните кули при портата на Мадара петоъгълните кули по дългите стени на Плиска не са така широки и издадени навън“[2]. Въз основа само на това различие Станчев датира последните кули в VIII в., без да приведе някакви сериозни аргументи, а говори само, че те са по-късно развитие на мадарските. Тук отново Станчев изпада в противоречие, понеже той развива, както видяхме, тезата, че прабългарите са носели със себе си строителна традиция и благодарение на това те създават монументалната архитектура в Плиска и Преслав.

По отношение на периодизацията в строителните периоди[3] на монументалната архитектура в Плиска трябва да изтъкнем, че не можем още да говорим за подобна периодизация, докато не се направят стратиграфски археологически разкопки във Вътрешния град на Плиска. В противен случай ще се допускат грешките, някои от които много сполучливо отбелязва Ст. Михайлов[4] в статията, печатана в настоящата книжка. Следователно въз основа на какво ще имаме право да говорим за четири строителни периода, когато редица от постройките тук не са цялостно разкрити и изяснени, а много от приведените данни се поставят с право под съмнение. Да вземем за пример монументалната сграда на тъй наречения Крумов дворец. Той е проучван от Кр. Миятев със сондажи. Можем ли да се доверим на подобни проучвания? Разбира се, не.

Монументалните архитектурни сгради в Плиска и Преслав не са някакво изолирано явление в културно-историческото развитие на нашите земи през ранното Средновековие. Това строителство е закономерно явление, което почива на здрава местна почва, върху основата на античното наследство. Не можем да се съгласим, че „по планове и замисъл тия градежи (от Плиска и Преслав — б. м.) нямат нищо общо с известните ни същинско византийски строежи на епохата. Техните прототипове трябва да търсим по-далеч на изток — в Предна Азия.“[5] Прабългарите тук усвояват тази строителна традиция и я пренасят на юг от Дунав. „Заради това именно крепостите на Плиска и Преслав се смятат дело на прабългарите.“[6] Можем да противопоставим на тази погрешна теза само един пример — че Големият дворец в Плиска и тържествената зала, известна под името Магнаура в Цариград, в общи черти си приличат. Нашите дворци от Плиска и Преслав не са нищо друго освен базиликални комплекси, които са свойствени само на храмовете и дворцовите сгради в късноримската византийска архитектура през първото хилядолетие на нашата ера.[7] Особено силно влияние оказва античната традиция в църковното строителство у нас след приемане на християнството. За нуждите на новата религия и за царските дворци в Плиска, а по-късно в Преслав и Преспа се строят като монументални представителни сгради трикорабните базилики от елинистически тип. По същото време в Преслав се строи Кръглата църква, която има също много елинистически черти.[8] Църковното строителство е свързано с останалите моунментални сгради в Плиска и Преслав. Следователно монументалното строителство в Плиска и Преслав се свързва с местната гръкоримска и ранновизантийска строителна традиция, а не с Предна Азия. Монументалните строежи в нашите земи през ранното Средновековие могат да се обяснят с установяване на феодалните отношения със засилване на централната царска власт. Тези строежи отразяват величието и мощта на феодалната българска държава.

Теорията за ръководната роля на прабългарския елемент в политическото и културното развитие на Първата българска държава, за тяхната по-висока материално-битова култура от тази на славяните е антинаучна и в пълен разрез с археологическите и писмени данни.

Културата и изкуството са дело на народа, а не на избраници от родово-племенната аристокрация на прабългарите.

Изясняването на въпроса за славянската и прабългарската култура в нашите земи и формирането на раннобългарската средновековна култура и изкуство на основата на ранната славянската ще допринесе да хвърлим известна светлина върху етногенезиса на българския народ като част от общото славянско семейство, когато е съществувал като единен славянски народ — Бѣ единь язык словенеск[9] — с единен общ език и култура.

[1] S. Stančev, цит. съч., стр. 221.

[2] Пак там.

[3] С. Станчев говори за 4 строителни периода в монументалната архитектура в Плиска.

[4] С. Михайлов, Строителните периоди в Плиска и произходът на старобългарската монументална архитектура, сп. Археология, VI, 1964, кн. 2, стр. 13.

[5] С. Станчев, цит. съч., стр. 4.

[6] Пак там.

[7] К. Миятев, Из историята на старобългарската култура, сб. През вековете, София, 1938, стр. 89.

[8] K. Mijatev, Die Basilika und die Rundkirche während des Mittelalters im Zentralgebiet der Balkanhalbinsel, Sofia, 1961, стр. 1.

[9] Повесть временных лет, Москва — Ленинград, 1950, стр. 21.

Строителните периоди в Плиска и произходът на старобългарската монументална архитектура

Стамен Михайлов

Въпреки че изминаха 65 години от разкопаването на Плиска, много от въпросите, които бяха поставени в началото на тези разкопки, и до днес остават неразрешени. Така за произхода на монументалната архитектура съществуват две хипотези: според първата тази архитектура и цялата синхронична на Плиска българска култура се развиват под мощното влияние на прабългарите, които идват на Балкана с по-висока култура от тази на славяните и се явяват носители на монументалната строителна традиция: според втората прабългарите не са имали по-висока култура от славяните и следователно не са носители на тези строителни традиции. Последните са усвоени от славяните на местна почва под влиянието на заварената тук късноримска и ранновизантийска култура.

Преди 9 септември 1944 г., а и след тая дата, през времето на култовския период у нас, с диктат се налагаше първата хипотеза. Последователите на втората се обявяваха за нихилисти, а те от своя страна не оставаха длъжници и наричаха своите обвинители великобългарски шовинисти. Но стана ясно, че с подобни обвинения научните въпроси няма да се решат. Това ще стане само, ако се отнасяме с уважение към фактите и ако ги подчиняваме на марксистко-ленинската методология — да оборваме един факт с друг по-убедителен факт, а не с някаква предвзета идея, па била тя и най-примамливата.

И така нека бъдем конкретни и да поспорим по фактите.

За старата сграда под Тронната палата в Плиска Ст. Станчев приема мнението на Кр. Миятев, че „Единственото по-сигурно предположение... е, че голяма част от нея (старата сграда под Тронната палата — С. М.) е била дървена“[1]. При Кр. Миятев това мнение почива върху предположението, че т. нар. Крумов дворец много приличал на Атиловия дворец, който също имал дървен етаж. Но колкото и да се умножават предположенията, те не могат да прераснат във факти, не могат да станат истински научни изводи. Но ето че върху такива „изводи“ се изгражда цяла теория за съществуването в България на някаква си „дървена строителна култура“[2]. Досега ние не сме открили археологически материали, нито притежаваме писмени извори, които със сигурност да свидетелстват за съществуването у нас през епохата на Първата българска държава на такава дървена архитектура. Добре е известно, че дървената архитектура е характерна за северните народи и за славяните, обитаващи гористо-степните области, но тя никога не е пускала корени в средиземноморския басейн, към чиято култура отрано се приобщава и нашата страна.[3] Мисълта, че сградата под Тронната палата е била дървена, не може да бъде подкрепена с убедителни доказателства. На подобно предположение противоречи преди всичко монументалността на постройката и особено солидният строеж на нейните основи, широки 2 и дълбоки до 2,70 м. При това почвата под тези основи е укрепена с пилоти. Ясно е, че строителите на тази сграда са взели всички мерки, за да бъде изграден по възможност най-здрав фундамент, предназначен очевидно да поеме не тежестта на дървена конструкция, а на солиден каменно-тухлен строеж. Че сградата не е била дървена, а градена с големи блокове, както всички останали монументални постройки, се вижда от запазените и до днес части от каменни основи на северозападната кула на тая сграда. Но защо при наличието на този факт се говори за дървен дворец? Единствено, защото се пренебрегват фактите и защото се изхожда от предубеждението, че този дворец трябва да прилича на някакъв по-примитивен дворец — например този на Атила.

От сградата под Тронната палата е излизал подземен ход, който е водил към северната порта на вътрешната крепост.[4] Този ход, както за пръв път установи това Кр. Миятев, е бил пресечен от сграда I (вж. плана на П. Карасимеонов, ИАИ, XIV). Следователно тази сграда е издигната след засипването на хода. Аналогично е положението и с Малкия дворец, чиято южна стена минава над входа и го пресича по същия произволен начин, както и сграда I. Ако подземният ход между сградата под Тронната палата и Малкия дворец е бил използуван, когато е изграждан дворецът, то несъмнено в тази си част той — дворецът — щеше да бъде снабден с масивен каменен свод, както това е направено при северната стена на същата сграда. Без такъв свод тунелът не би издържал голямата тежест на каменните блокове и би се срутил. В подкрепа на това, че дворецът е изграден след засипването на тайния ход, може да се посочи и фактът, че южно от оградната

[1] С. Станчев, Периодизацията на Плисковския център, сб. К. Шкорпил, София, 1961, стр. 101—108.

[2] К. Миятев, Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска, ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 125 и 126.

[3] Като дървен строеж в нашата литература са известни само две църкви: църквата „Св. Лука“ в София и църквата в м. Черешето в Преслав. За тези паметници обаче не разполагаме с документация и затова не можем с положителност да твърдим, че наистина те са били изцяло от дърво.

[4] Не ми е ясно защо Ст. Станчев оспорва този установен от Кр. Миятев факт (вж. К. Миятев, Крумовият дворец, стр. 104 и обр. 157). Ходът се насочва на север към Малкия дворец, а оттам към северната порта. Това е факт, който не може да се отрича (Ст. Станчев, цит. съч. в сб. Шкорпил, стр. 103, заб. 2).

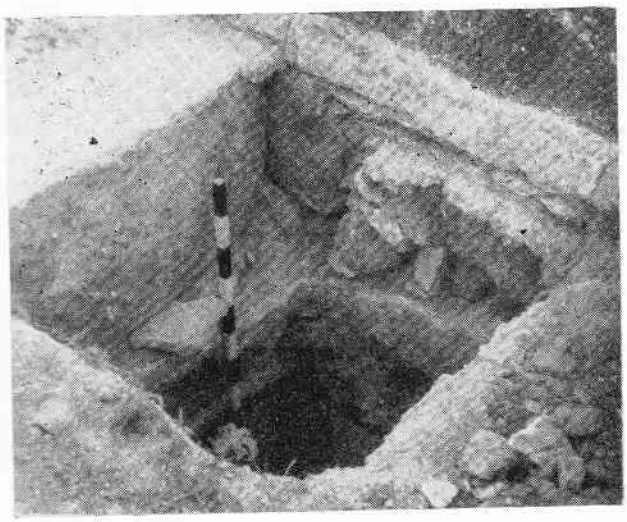

1 *Стари основи под Малкия дворец*
Anciennes fondations sous le petit palais à Pliska

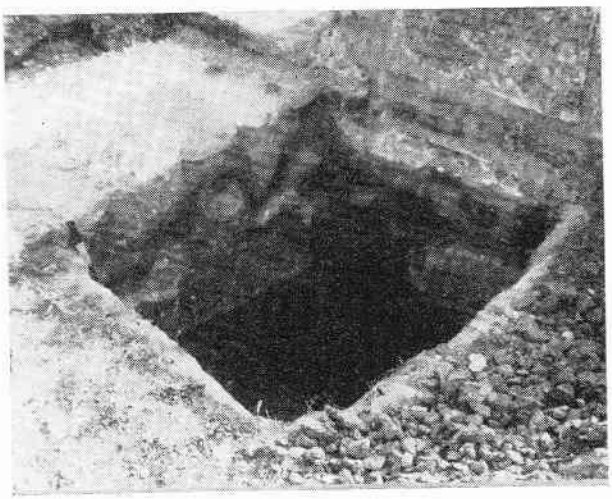

2 *Стари основи под Малкия дворец*
Anciennes fondations sous le petit palais à Pliska

стена и под зидовете на двореца ходът е запълнен със строителен материал, пълнеж, който не би могъл да се образува след построяването на двореца. Нещо повече — в този пълнеж доскоро се виждаха гнезда от пилоти, върху които лежаха каменните стълби, водещи от три страни към аркирания таен ход в северната оградна стена.[1] Следователно не може да има никакво съмнение, че и Малкият дворец подобно на сграда I е изграден след засипването на хода. Тук може да се посочи още един факт. Различното преминаване на тунела през южната и северната стена на оградата на Малкия дворец е още едно указание, че когато е строена оградната стена, подземният ход между сградата под Тронната палата и Малкия дворец не е бил вече нужен и затова в тази си част той е бил засипан. Тъкмо затова той се сече само от южната, но не и от северната стена на оградния зид на Малкия дворец. Това изоставяне на хода може да се обясни с обстоятелството, че новоизградената Тронна палата не е имала същото предназначение, както постарата сграда под нея, та затова не е било необходимо да се свързва тя с подземен ход. Фактът, че северният зид на оградната стена е съобразен с преминаващия под него подземен вход, ни дава основание да мислим, че след построяването на Малкия дворец и неговата оградна стена ходникът е бил използуван само в оная негова част, която се е намирала на север от тази стена. Същевременно той е бил свързан само с Малкия дворец, като е обслужвал навярно и някои други сгради от този архитектурен комплекс.

От всичко казано дотук може да се направи изводът, че Малкият дворец заедно с оградната стена е строен след разрушаването на сградата под Тронната палата. Що се отнася до двете части на двореца — източната и западната, — ние нямаме никакво основание да смятаме, че са строени в различно време. Техният общ план, еднаквата им строителна техника и явно съществуващата помежду им връзка са указание, че двете части са строени едновременно. Впрочем този дворец и без това е твърде миниатюрен: притежавал е всичко на всичко осем помещения, четири от които с размери 5,87 × 5,42 м и останалите четири — 8,65 × 5,42 м при положение, че е имало и горен етаж. От тях само половината, т. е. стаите от горния етаж, са били постоянно обитавани. Трудно е да се допусне, че първоначално дворецът е имал само четири стаи, от които само две обитаеми постоянно. В действителност въпросът не е в това, коя от двете половини — източната или западната — е строена по-рано. Най-новите проучвания поставят пред нас друг въпрос — лежи ли Малкият дворец върху по-стари основи или не? Този въпрос произтича от установените напоследък нови факти за тази сграда. Става дума за следното: чрез един сондаж, направен преди десетина години в югоизточния вътрешен ъгъл на северното помещение на двореца (източната му половина) установих, че липсва блок от основите на източната стена. Като имах пред вид този факт, останал за мен досега необяснен, а също така и откриването на две неизвестни досега основи на зидове съответно в източния и западния коридор на същия дворец, направих през 1963 г. още два сондажа и установих, че и Малкият дворец лежи върху постари основи (обр. 1—2). Оказа се, че на мястото на предполагаемия изваден блок е имало в същност прекъсване на стената — по всичко изглежда — вход. След като основите на разрушената сграда и входа са били засипани,

[1] Твърдението на Ст. Ст., че подземният ход свързвал сградата под Тронната палата със западната половина на Малкия дворец и че тези сгради са съществували едновременно (сб. Шкорпил, стр. 103), противоречи на фактическото положение, което изтъкнах по-горе. Следвайки Кр. Миятев, Ст. Ст. неправилно отбелязва на чертежа трасето на подземния ход. Последният, както той сам посочва в текста, се свързва с източната фасада, а не със северозападната кула на старата сграда (срв. С т. С т., цит. съч., вж. приложението).

върху тях е бил изграден Малкият дворец, какъвто го виждаме днес. При изграждането на новата постройка някои от старите основи, явяващи се точно срещу входове от новата сграда, са били изоставени, иначе те биха затворили входовете, срещу които се намират. И така установява се, че и Малкият дворец подобно на Тронната палата е изграден върху основите на разрушена по-стара сграда. Подробностите във връзка с това важно откритие тепърва ще се проучват.

Южно от западната половина на Малкия дворец е имало обширна правоъгълна сграда с приблизителни размери 21 × 15 м. Нейните основи днес лежат под дворната настилка. Доскоро личеха следи от западната и северната ѝ стена, в чийто строеж се виждаха само тухли. Северният зид е пресечен и унищожен както от зидовете (източния и западния) на западната половина на Малкия дворец, така и от пещта, която виждаме на това място. Следователно не може да има никакво съмнение, че тази сграда е по-стара и от пещта, и от Малкия дворец. Основите на Малкия дворец лежат върху основите на тази сграда (обр. 3).[1]

Големият басейн, разположен югозападно от Малкия дворец, заедно с Тронната палата, е една от най-старите постройки в Плиска. Тя има същата ориентация, както и другите постари постройки от дворцовия център в Плиска — винарницата (сграда I у Карасимеонов, вж. ИАИ, XIV, приложението на стр. 168—169) и сградата под Тронната палата. Но не е само ориентацията, която сближава тези три сгради. Те си приличат и по дълбоките основи, които с изключение на Дворцовата църква не виждаме при другите монументални постройки. Първоначално Големият басейн е имал план с форма на удължен правоъгълник с надлъжна ос северозапад—югоизток. Басейнът е имал двойни стени — отвън каменен зид от големи дялани блокове, а отвътре тухлена зидария, плътно прилепена до каменния зид. Двата зида са градени едновременно и имат почти еднаква дебелина.[2] През стените минават няколко водопроводни глинени тръби (обр. 4, 5). С три отстъпа от по 20 см тухлената стена се разширява в долната си част, което е съвсем естествено за едно голямо водохранилище пред вид на поголямото налягане в долната част на стените. Тухлената облицовка е с около 1,10 м по-дълбока от каменния зид. Дебелата тухлена стена, която разделя сградата на две, е строена едновременно с околовръстния тухлен зид. С течение на времето басейнът бил запълнен с чиста черна пръст и нивото му се повдигнало с около 1 м. Върху дебелия пласт от черна пръст била положена тънка хоросанова настилка. Междувременно южното отделение на басейна било разрушено, като каменният и тухленият зид били извадени из основи. Непокътната останала само хоросановата основа на каменния зид. В това състояние сградата просъществувала известно време, през което южното помещение било запълнено с пръст, която покрила и хоросановите основи на каменния зид. Източният тухлен зид в това помещение (а навярно и западният) бил изсечен там, където той се съединява с напречната тухлена стена. Много важно е обстоятелството, че над хоросановата основа на източния зид и сега ясно се очертава пласт от черна пръст — същата пръст, с която е бил запълнен и басейнът. Не може да има съмнение, че пластът се е образувал след разрушаването на каменния зид. От друга страна, при основното преустройство на сградата, което може да се отнесе към един втори строителен период, на мястото на разрушените външни зидове на басейна се издигат нови каменни стени, съвсем различни по строеж от разрушената блокова зидария. Те са изградени от дребни камъни, свързани с бял хорасан, и — което е особено важно — не лежат направо върху хоросановата подложка, както би трябвало да се очаква, ако се касаеше до обикновено преустройство на една използувана дотогава сграда, а са отделени от тази подложка от един 20—25-сантиметров пласт от черна пръст, образуван след разрушаването на блоковия

[1] С. Станчев поддържа точно обратното. Той пише: „... една част от нея — северната ѝ стена — застъпва сгради $Б_2$ — втората постройка на Малкия дворец. В тази именно северна стена на сградата $Б_4$ (т. е. тухлената постройка — б. м.) се намира отоплителната пещ ... Сграда $Б_4$ следователно е по-късна както от $Б_2$ (т. е. западната половина на Малкия дворец — б. м.), така и от $Б_1$ (т. е. източната половина на същия дворец — б. м.) и би могла да се постави във връзка с преустройствата между $Б_2$ и оградната стена в една по-късна епоха (шит. съч., стр. 103). Станчев не е забелязал, че не стените на тухлената сграда застъпват основите на Малкия дворец, а, обратно, зидовете на Малкия дворец лежат върху основите на разрушената тухлена постройка.

[2] Първоначално цялата сграда е била използувана за басейн. Това се вижда от еднаквото устройство на северното и южното помещение: и двете имат водонепропускаема замазка по стените и пода, а също така стъпаловидно надебелени в долната им част стени. Въпреки че южното отделение е разрушено, отпечатъците на стъпаловидното надебеляване на източната му стена добре личат в разделителния тухлен зид, където ясно се очертават трите прага. Следователно твърдението на Ст. Ст., че тухлена стена имало само северното помещение, която при това била уж изградена след преустройството, се явява в открито противоречие с фактите.

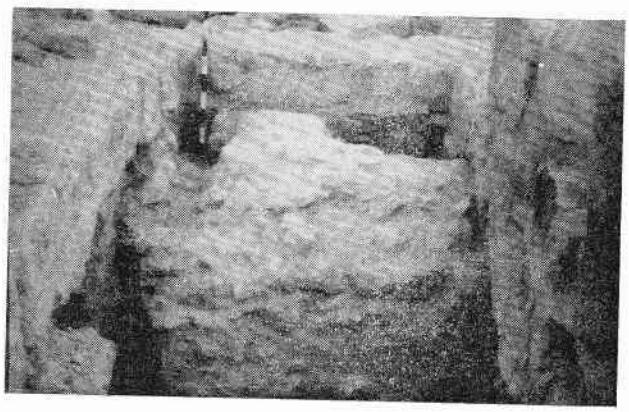

3 *Основа на стара сграда под основите на Малкия дворец (западна половина)* △ *Assise d'un vieil édifice sous les fondations du petit palais (partie occidentale)*

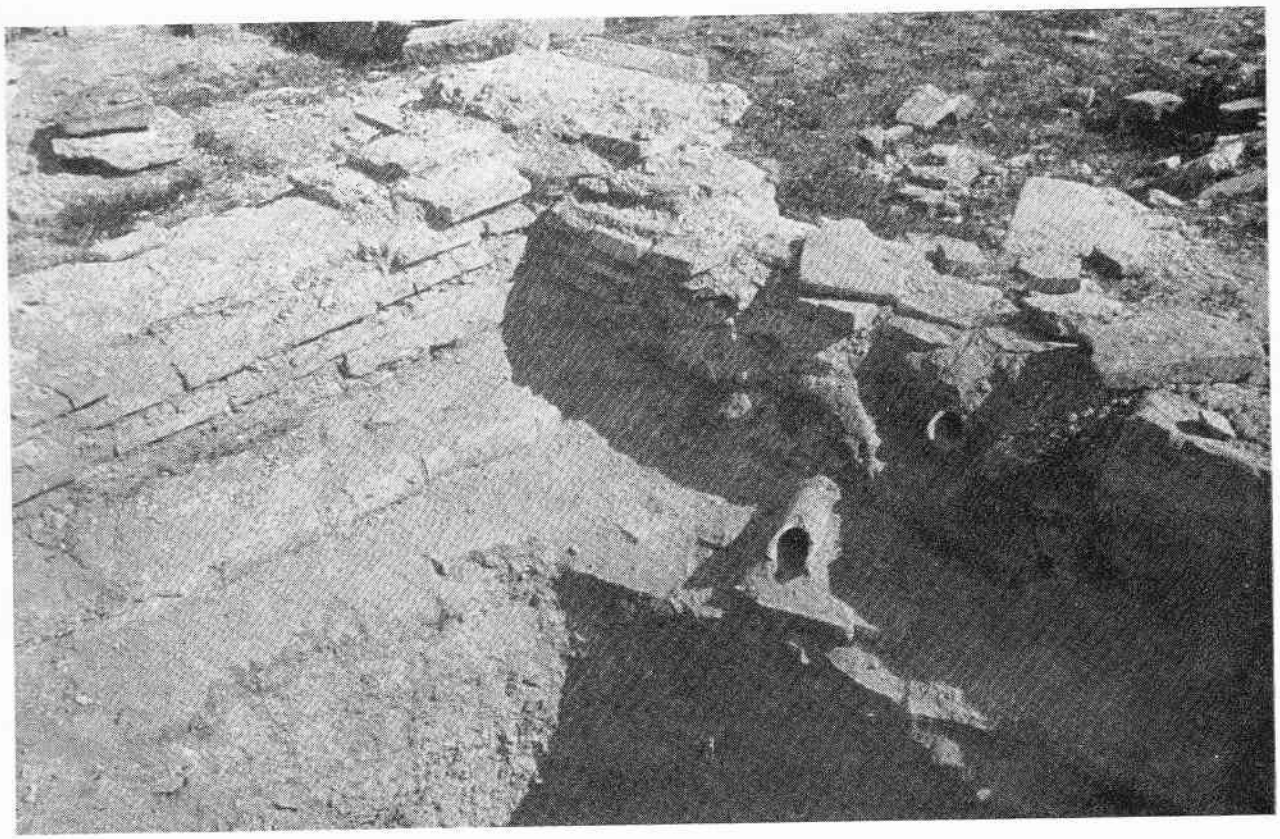

4 *Североизточният вътрешен ъгъл на Големия басейн с водопроводните тръби*
Angle intérieur nord-est du Grand bassin avec les conduites d'eau

строеж. И така двата строителни периода са отделени с междинен пласт, факт, който показва, че когато е започнал строежът на сградата от втория строителен период, старата постройка е била вече отдавна в развалини. Тази по-нова сграда е била триделна и с изключение на западната и южната ѝ стена е следвала зидовете на разрушения басейн. Не е изключена за западна стена да е служила оградната стена на Малкия дворец, но като се има пред вид твърде неправилната форма, която биха получили помещенията, долепени до нея, можем да допуснем и възможността, че западната стена на новата сграда е лежала върху самата оградна стена, която тогава, трябва да се предполага, е била разрушена.

Строежът на сградата от втория строителен период започва с построяването на един масивен канал на нивото на хоросановата подложка. Каналът е изграден с големи блокове, взети от разрушения басейн, както се вижда от розовата хоросанова замазка по тези камъни. След направата му каналът е бил засипан със строителен материал. Преди засипването обаче почти по средата на северната половина на басейна бил издигнат каменен зид, който трябвало да служи за основа на една от вътрешните стени на новата сграда. Едновременно с този зид били издигнати и основите на южната част на новата сграда, при което източният и западният ѝ зид се явили като продължение на стърчащите още високо източна и западна стени на северното помещение на басейна.

И така при Големия басейн в Плиска има два строителни периода — басейна и сградата над неговите развалини. За какво е служила новата постройка, не е ясно. Най-вероятно е да допуснем, че е използувана за жилищна сграда.

Освен Тронната палата и Големия басейн към един по-ранен период на строителство в Плиска се отнася също и една кръгла постройка, над основите на която по-късно е била издигната баня. Тази кръгла постройка е от рода на водните съоръжения — навярно резервоар, подхранващ с вода Големия басейн. Други сгради, които могат да се отнесат към същия строителен период, са: неразкопаните основи на сградата южно от Малкия дворец и източно от Големия басейн, най-старата част на дворцовата църква, както и някои основи, върху които е легнала оградната стена на Малкия дворец. Към по-късните сгради на този ранен строителен период трябва да отнесем също винарницата и самия Малък дворец. Направените напоследък наблюдения показват, че Малкият дворец е строен след голямата сграда под Тронната палата, но може би преди нейното разрушаване. Съображенията за това вече изтъкнахме по-горе. Тук ще добавим само, че Малкият дворец е единствената постройка, при която гнездата за скоби не са разместени и стоят на първоначалните си места.

За изясняване хронологията на сградите в дворцовия център на Плиска голямо значение има и проучването на канализационната и водопроводната мрежа. Най-новите открития в това отношение в пълно съгласие и с другите археологически данни показват, че Тронната палата е строена по-късно от Малкия дворец. Още по-късна е, изглежда, банята при южния вход на оградата на Малкия дворец. Когато тази сграда е строена или, още по-точно, когато е прокарван водопроводът ѝ, винарницата е била съборена, затова този водопровод минава през нейните основи, като на места ги пресича и разрушава.

Към най-късния строителен период на Плиска се отнасят сградите с дребни камъни и кал южно от Малкия дворец. Както бе посочено при тяхното обнародване,[1] тези сгради имат съвсем плитки основи. Те са строени, когато дворната настилка е била вече засипана с пръст и хоросан от разрушените монументални сгради. Понеже и самите строежи са твърде леки, не е имало нужда от дълбоки основи. Затова последните са лежали върху каменната настилка или малко под нея. Тъкмо по тая причина са останали незасегнати от зидовете водопроводните тръби, които са минавали под плочите на дворната настилка. Те са останали неразрушени не защото са били в действие, та строителите са се съобразявали с тях,[2] а защото, като са били плитки, основите не са стигнали до тях. Когато са строени сградите с дребни камъни и кал, канализационната мрежа в тая част на оградната стена не е действувала. Това се вижда от факта, че сградите, свързани с тази мрежа, тогава са били в развалини, поради което и основите на леките постройки са били отчасти изградени именно върху тези развалини. Това положение на нещата и днес може да се види при леките постройки и при хипокаустната сграда южно от Големия басейн. Че строителите на сградите от дребни камъни и кал не са притежавали опита и знанието на онези, които са строили монументалните постройки, се вижда преди всичко от примитивната строителна техника на леките постройки.

Ст. Ст. твърди, че Дворцовата църква имала два строителни периода. В действителност строителните периоди на тази сграда са три.[3] Най-напред в план сградата е представлявала два правоъгълника, включени един в друг. При втория строителен период от първоначалната сграда са били използувани само зидовете на вътрешния правоъгълник, към който са били пристроени три апсиди на изток и по едно правоъгълно помещение към северната и южната страна. Така езическата сграда се превърнала в християнски храм. При едно по-късно основно преустройство, отговарящо на третия строителен период на сградата, била построена съвсем нова и много по-обширна църква, завършваща на изток с три големи полукръгли апсиди, а на юг с кръщелня, долепена до южната стена. От по-старите зидове били използувани само основите на вътрешния правоъгълник, но за разлика от първото преустройство този път само като стилобат на колоните, разделящи вътрешното пространство на три кораба. По-късно към южната стена на църквата било пристроено правоъгълно помещение. Тук трябва да се отбележи и интересният факт, че зидовете от първия и най-ранен строителен период пресичат един масивен зид от дребни камъни и кал. Явно е, че този зид предхожда всички строителни периоди на Дворцовата църква. Нещо повече — той свидетелствува, че и най-ранните монументални строежи в Плиска не са били заложени на необитаемо и пусто място. Такива са фактите, установени още през 1949 г. при допълнителното проучване на църквата.[4] Тези факти обаче никак не са попречили на Ст. Ст. да твърди тъкмо обратното — че дебелият зид, граден с дребни камъни и кал, „пресича комплекса на дворцовата базилика“ (цит.

[1] С. Михайлов, Археологически материали от Плиска, 1948 — 1951 г., ИАИ, XX, 1955, стр. 90.

[2] С. Станчев, За периодизацията на плисковския дворцов център, стр. 105, заб. 5. Дали тръбите, които минават под северната сграда от този комплекс, се съединяват с водосъбирателната шахта, не е установено с положителност. Твърдението на Ст. Ст., че такава връзка е съществувала, не почива върху факти (пак там, стр. 106, заб. 1).

[3] С. Михайлов, Дворцовата църква в Плиска, ИАИ, XX, 1955, стр. 238.

[4] Пак там.

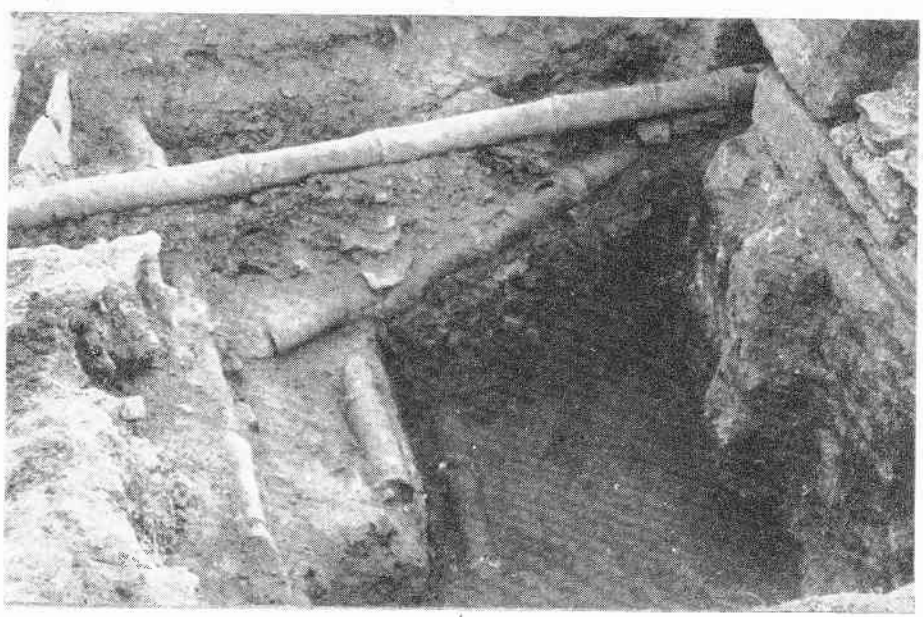

5 *Мрежа от водопроводни тръби непосредствено на север от Големия басейн*
Réseau de canalisation situé au nord à proximité immédiate du Grand bassin

съч., стр. 106). Неподкрепен с факти е и опитът на същия автор да свърже този зид, за който бях изказал предположение, че е ограден, с голямата сграда, която се е издигала на мястото на Тронната палата. Тук трябва да отбележа, че сградата под Тронната палата и този зид имат не само различен строеж, но и различна ориентация. Като пренебрегва фактите в ущърб на истината, но в полза на предварително стъкмени схеми, Ст. Ст. пише, че „масовият материал, намерен в проучваното пространство (т. е. Дворцовия център в Плиска — б. м.), не принадлежи на земеделски или скотовъдски бит на населението" (цит. съч., стр. 53). Но ако изхождаме от фактите, а не от предвзети тези, ние ще видим, че намерените предмети в този център, като „части от сърпове, две брадви, две обковки от дървени лопати и няколко други подребни предмети" (цит. съч, стр. 53), макар и малобройни, говорят именно за такъв бит. Това става още по-ясно, колчем се вземат под внимание фактите: тези земеделско-скотовъдни оръдия и принадлежности са намерени при разкопаването на една твърде ограничена площ. А това значи, че за такава площ тези предмети съвсем не са малобройни. Когато се разсъждава върху количеството на находките и от това се правят изводи, не трябва да се забравя и общата наситеност на селището с находки. Ако си дадем труда да съберем всички земеделски сечива и оръдия и всички предмети, свързани със скотовъдството, намерени досега при разкопките във Външния град, ние ще видим, че там количеството на тези предмети не е по-голямо, въпреки че именно там се очаква те да бъдат намерени в най-голямо изобилие, тъй като предимно във Външния град е живяло населението, което е обработвало земята и отглеждало добитък. Следва ли от това обаче, че населението на столицата ни през VIII—X в. не се е занимавало със земеделие и скотовъдство? Разбира се, такъв извод не може да се направи. От друга страна, може ли да се приеме, че „едно чукче, два секача, две огрибки, две длета..., няколко върха на стрели, на копия, с част от тежък меч, костена апликация от лък и три окачалки за колан, а също така с един (може би и два) шип срещу конница" (пак там, стр. 53 — 54) са достатъчни, за да се каже, че „сравнително по-многобройна е групата предмети, свързани със занаятчийство и военен бит" (пак там, стр. 54). Но работата не е само в многобройността или малобройността на находките, а и в тяхната типичност. Чукчето, секачът, огрибката и длетото не характеризират така добре занаятчийството, както, да речем, палешникът или сърповете характеризират земеделието. Посочените занаятчийски предмети могат да се намерят и се намират и във всяко земеделско-скотовъдно домакинство, тъй като това са оръдия с по-универсален характер. Те не ни говорят пряко за занаятчийско производство. А щом няма производство, няма и занаятчийство, колкото и предмети от тоя род да намираме при разкопките. А може ли от наличността на една въдица да се направи заключението, „че Плиска е имала връзка със селищата по Дунав"? Да оставим настрана трите малки реки край Плиска: Асардере, Крива река и Канарадере, но много по-близко от Дунав са Провадийската река и Камчия, в които даже и днес може да се лови едра риба, а камо ли преди едно хилядолетие, когато, по всичко изглежда, Лудогорието не е било така безводно, както днес.[1]

Ние не можем да се съмняваме, че в архитектурата от времето на Първата българска държава се е употребявало дърво. Но въз основа на намерените гвоздеи при разкопките да се твърди, че сградите „освен дървените си покриви и подове са имали и дървени чардаци и стълби" (стр. 54), е колкото смело, толкова и необосновано. Да се допуска съществуването на чардаци на сгради, когато даже основите на тези сгради не са открити, е, струва ми се, твърде неубедително. Ако това разсъждение беше правилно и ако, от друга страна, беше вярно заключението на Кр. Миятев, което поддържа и Ст. Ст., че старата сграда под Тронната палата е била дървена постройка с обширни чардаци,[2] то безсъмнено в развалините на тази сграда щяха да се намерят хиляди гвоздеи, а за такива разкопвачът не съобщава.[3]

По въпроса за керамиката също не се държи сметка за фактическото положение. Масовият керамичен материал се разглежда въз основа на чужди схеми, невалидни за нашата страна. Затова този въпрос е така много объркан. Напоследък бе открита византийска керамика при източната крепостна стена на Вътрешния град (малко южно от източната порта).[4] Тази керамика, която срещаме при някои монументални строежи от Вътрешния град, е факт от огромно значение за установяването на една по-точна относителна, а също така и абсолютна хронология на монументалните строежи.

Присъствието на византийски монети се тълкува превратно. Безспорен факт е, че най-много такива монети има от X—XI в., повечето от които се приписват на Йоан Цимисхий (969—976 г.) (цит. съч., стр. 59).[5] Но от 31 монети от последния владетел (или приписани на него), открити при разкопките в Плиска през 1949 г., съвсем не може да се направи изводът, че „интензивният живот на плисковския център се пада по времето до 976 г.". Фактически тези монети не говорят за никакъв интензивен живот на Плиска до 976 г., а за засилване на монетната циркулация у нас чрез масово нахлуване на визан-

[1] В. Бешевлиев, Из късноантичната и средновековна география на Североизточна България, ИАИ, XXV, 1962, стр. 14.

[2] К. Миятев, Крумовият дворец. . ., ИАИ, XIV, 1940/1942, стр. 118, 126 и 130.

[3] Пак там, стр. 105—130.

[4] Материалите още не са обнародвани. Керамиката от сондажа при източната порта е открита при разкопките през 1963 г. от др. Вера Антонова.

[5] Към 39-те византийски монети, за които съобщава Ст. Ст., трябва да се добавят още около 170 подобни монети, сега в музея при старините. Приписването на тези монети на определен владетел е твърде несигурно.

тийски монети, нещо съвсем естествено за годините, когато византийски войски навлизат в България и завземат голяма част от страната заедно със столицата Плиска. Още по-показателни за византийското владичество у нас, а също така и за голямото значение на Плиска като административен и военен център през това време са намерените при разкопките оловни печати. Но от тези материали, вместо да се направят произтичащите логични изводи за живота и културата на Плиска, когато тя вече не е била столица на българската държава, т. е. вместо да се покаже, че Плиска и през време на византийската власт в България заема важно място както в системата на византийската администрация, така и в областта на българската култура, говори се за разцвет през една епоха, с която споменатите материали нямат нищо общо, при това за разцвет на една култура, чиито корени се търсят по Северното Черноморие и „волго-донските българо-хазарски селища от ранния период и специално Саркел“[1]. И все пак едно подобно търсене на паралели щеше да има известна научна стойност, ако то се отнасяше до по-ранни материали. Но как да се обясни непреодолимото противоречие, че се откриват азиатски, т. е. прабългарски елементи в нашата култура от X в. или най-рано от IX в., а не се намират те в ранния период от VII—VIII в., т. е. тъкмо тогава, когато прабългарската култура е била най-силно изразена, защото, от една страна, тогава тя е стояла все още твърде близо до културата в азиатската прародина на прабългарите, а, от друга, защото още не е била повлияна от византийската култура. За прабългарска култура и за влияние на Кавказ и Крим през X в. у нас може да се говори само с голяма предпазливост. Сложим ли ударението върху прабългарската култура по това време, това значи да не зачитаме фактите и да изпаднем в историческа непоследователност. Не е ли чудно например че Ст. Ст. открива в центъра на Плиска керамика от X в. и само един съд от втората половина на IX в. (цит. съч., стр. 60)? Разцветът на Плиска по съвкупността на всички исторически и археологически данни се пада през VIII и първата половина на IX в., т. е. в дохристиянския период. При това положение е трудно да се отговори на въпроса, защо в дворцовия център няма материали от тази епоха. Неясно е също защо по камъните на монументалните строежи и особено при новооткритата южна порта, за която се установи, че е използувана като жилище,[2] се срещат толкова много кръстове наред с други рисунки, надраскани по лицевите камъни, и защо и помен няма от нещо езическо измежду тези драскотини. А знаем, че тук са живели езичници. Цялата объркаността идва от обстоятелството, че за официалната археология от предвоенните години (преди 1944 г.), а също и за някои съвременни археолози всички строителни периоди в Плиска и всички материали, свързани с тях, неизменно се сместват в тесните рамки на Първата българска държава или още по-точно през IX—X в. Но едно токова сгъстяване на строителните периоди поставя пред нас някои мъчно разрешими въпроси. Например трудно можем да си обясним, че през един период от по-малко от 200 години е могло да се случи, щото центърът на Плиска да бъде най-малкото три пъти основно преустройван, като при първото преустройство камъните на по-старите сгради да бъдат из основи извадени. Ако приемем, че едни и същи обитатели са живели в сградите, а след тяхното разрушаване са построявали нови сгради върху техните развалини, то не можем да кажем какво е наложило тези сгради да бъдат коренно преустроени или, поточно, да бъдат направо заменени с други. Защо великият строител Омуртаг, чието царуване е ознаменувано с 30-годишен мир, е построил три или даже четири пъти по-малък дворец от двореца на неговия предшественик Крум, който при това е известен с нескончаемите си войни срещу Византия и други външни врагове? Всички тези и много други въпроси не биха представлявали голяма трудност, ако не се пренебрегваха фактите и ако при разрешаването на нерешените въпроси не се изхождаше от определена преднамереност. Фактът, че едни сгради са издигнати върху развалините на други, показва, че строителите на по-новите постройки не винаги са държали сметка за заварените по-стари строежи. Понякога те са използували само част от старите основи, а в други случаи са преустройвали по-цялостно заварените сгради. Такова преустройство е било направено на Малкия дворец, както може да се види от някои снимки, обнародвани от Шкорпил.[3] Тези снимки съвсем ясно показват, че върху разрушените стени от големи дялани блокове са се издигали зидове от дребни камъни, свързани с бял хоросан, т. е. същият градеж, който видяхме и при новата сграда, построена над Големия басейн.

В своята статия *Плиска — теории и факти* Ст. Ст. прави опит да опровергае изтъкнатите от мен факти в подкрепа на една теория за предбългарски произход на Плиска. Още в началото на статията се казва, че в много от опитите да се обясни натрупаният досега материал от Плиска проблемата за произхода на Плиска била доведена до стадия, на който той се намирал преди първите разкопки в 1899/1900 г. Тук направо трябва да се каже, че ако днес една част от нашите археолози в известна степен и смисъл наистина дават право на първите изследвачи, които без никаква преднамереност (в такава не могат да бъдат обвинени нито Каниц, нито Иречек, нито Борман) смятаха, че Плиска представлява римски кастел или че е издигната на мястото на такъв, то една друга част от нашите археолози, към които принадлежи и Ст. Ст., предпазливо, но със завидна упоритост се мъчат да възкресят теорията на прабългарското надмощие. Но тук въпросът не е толкова до теориите, колкото до фактите. Затова нека ви-

[1] Крушовидните амфори, за които в случая става дума, и у хазари, и у прабългари идват от Византия.

[2] Това бе установено при разкопките през 1963 г.

[3] АП. Альбом, табл. XVII.

дим с какви факти (нови или стари) Ст. Ст. опровергава моята теза за Плиска (в действителност автор на тази теза е Борман) и с какви факти утвърждава своята за азиатския произход на българската култура, чиито истински автори са, както е известно, Б. Филов и А. Протич. Да вземем един конкретен пример. Ст. Ст. застъпва становището, че сградата, чиито основи лежат под Тронната палата, била строена преди Омуртаг, и то не от Крум, както мисли Кр. Миятев, а от някой още по-ранен владетел „от първите години на Първата българска държава, и че хан Крум бил последният владетел на този дворец" (цит. съч., стр. 352). Но на какви конкретни факти се основават тези разсъждения? Абсолютно на никакви. Това са теории без факти, обикновени хрумвания, които не могат да имат научна стойност. Твърди се, че укреплението при с. Чаталар косвено свидетелствувало, че и плисковските строежи били от времето на Омуртаг. Но с подобна аргументация не изпадаме ли в положението, когато с едно неизвестно (Цар Крум) обясняваме друго неизвестно (Плиска)? Разбира се, между тях има известно сходство, но с него не се доказва прабългарският им характер, а еднаквите условия на тяхното историческо развитие, което се изразява в обстоятелството, че и Плиска, и с. Цар Крум като по-значителни укрепени центрове са изградени върху по-стари укрепления или селища.

За да докаже прабългарския характер на Малкия дворец, Ст. Ст. посочва, че при разкопките до с. Цар Крум била открита „една баня, която по нищо съществено не се отличава от баните на плисковския център. В тази баня има хипокауст, построен според римската система с тухлени подпори, и пещ, съвсем подобна на една пещ, открита в една от плисковските бани, и на една друга, разположена в западната половина на Малкия дворец." Не аз, а Ст. Ст. пише, че хипокаустът в укреплението при с. Цар Крум е изграден по римски образец. И аз напълно му вярвам, защото и плисковските хипокаусти са построени по същата система. Това е факт, който не може да се отрича. Но щом като на мястото на укреплението при с. Цар Крум е имало по-ранно селище[1] и щом като в самото укрепление е открита старохристиянска църква от IV—V в.,[2] то от тези факти не е ли по-логично да се извади заключението, че и хипокаустът е от тази по-ранна римско-византийска епоха? Авторът очевидно съзира сериозността на моя аргумент, че досега в Преслав (па и в нито една българска сграда от това време) не е открита хипокаустна инсталация, та на това мое възражение отговаря, че Преслав не бил още разкопан и затова не било изключено в бъдеще да се намери такава инсталация. На същото основание ние можем да кажем, че в Плиска през това време ще се открие някой латински надпис с името на античното селище или укрепление, което е било на това място. Но за тези неща е по-добре да говорим, когато ги открием. А сега нека се върнем към хипокауста при с. Цар Крум. Изводът, който направихме по-горе за него, е единственият логично възможен. Но този извод не само не подкрепя тезата на Ст. Ст. за произхода на плисковските бани, но и се обръща срещу нея и я отрича. Но за теориите без факти особено характерен е следният пасаж: „В много случаи български строители и предприемачи, повикани от Византия, са използували стари образци на планове, строежи и технически средства, отживели времето си и несвойствени за напредналата византийска култура. От друга страна, тези, които са финансирали строежите — славянската аристокрация и особено висшите сановници от прабългарските родове заедно с хана, — са знаели вещо какво поръчват на строителите и защо го правят. И наистина имитирането на стари византийски образци създава една отживяла времето си архитектура, но затова пък отразяваща нарастващото могъщество на първенците на младата българска държава (цит. съч., стр. 356). От този цитат е ясно, че авторът подобно на други автори от миналото се опитва да обяснява монументалната архитектура като някаква вътрешна нужда, продиктувана от стремежа на прабългарите към величие. От друга страна обаче, той не прави голяма чест на българския творчески гений, като допуска, че строежите в Плиска са дело на чужденци, дошли от Византия. Идеята, че архитектите са чужденци, впрочем не принадлежи на Ст. Ст. За пръв път тя бе лансирана от английския професор Бъри,[3] а след това възприета от Кр. Миятев.[4] Подобно мнение Ст. Ст. е изказвал и за някои от леките постройки във Вътрешния град на Плиска, „поне част от които" според него „са строени навярно от чужденци завоеватели. . ."[5]

И така според Ст. Ст. голяма част от строителството в Плиска е извършено от чужденци. Българите може би са били използувани за общи работници. Но ако това е така, ние не бихме имали правото да наричаме тази архитектура българска в строгия смисъл на думата, тъй като ясно е, че тя принадлежи на тези, които изготвят идейните скици и плановете, а не на изпълнителите и още по-малко на онези, в чиито глави е дошла идеята да повикат майстори от чужбина. Но в становището на Ст. Ст. по въпроса за произхода на монументалната архитектура в Плиска има нещо още по-изненадващо. Явно под влияние на сасанидската теория той допуска, че строителите на Плиска не са строили в духа на тяхното време, т. е. както те сами са знаели да строят, а са се възползували от някакви си стари образци, „несвойствени за напредналата визан-

[1] В. Антонова и Ц. Дремсизова, Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско (проучвания през 1958 г.), Археология, II, 1960, кн. 2, стр. 39.

[2] Пак там, стр. 34—38 и обр. 10—13.

[3] J. B. Bury, България през IX век и покръщането на славяните и българите, ИИД, IV, 1915, стр. 107.

[4] K. Miatev, Der grosse Palast in Pliska und die Magnaura von Konstantinopel, Actes du IVe congrès international des études byzantines, Sofia, 1934.

[5] С. Станчев, Материали от дворцовия център. . ., стр. 62.

тийска култура“[1]. Разбира се, това не може да се приеме за сериозно обяснение, тъй като е чиста безсмислица. Не може да има съмнение, че ако наистина византийци имаха пръст в строителството на Плиска, те на всяка цена щяха да пренасат тук характерните белези именно на тогавашната византийска, респ. цариградска, архитектура. Да се твърди, че специално за българите чуждите архитекти са пазили в съзнанието си и са възкресили някакви си стари форми и че тези по-несъвършени форми са отговаряли на нарасналата мощ на българските владетели повече, отколкото по-съвършената тогавашна архитектура, значи да не се зачитат не само фактите, но и обикновената човешка логика. Това именно значи да се съчиняват теории без факти.

Същите въпроси Ст. Ст. поставя на разглеждане и в статията си *Славяни и прабългари в старобългарската култура*.[2] В тази статия въпросът за произхода на старобългарската култура е поставен почти точно така, както го поставяха онези, които авторът си дава вид, че отрича. За да не бъде обвинен, че подценява значението на славянската култура обаче, той не само поставя славяните на първо място в заглавието на своята статия, но и от време на време прави общи декларации за значението на тяхната култура. Така на стр. 4 той пише: „Културата на Североизточна България и на столиците Плиска и Преслав следователно е резултат от развитието на славянската и прабългарската култура и от тяхното взаимно проникване...“ Тази констатация е правилна, макар и непълна, но тя изцяло се анулира от следващата мисъл на автора, която гласи: „По своето устройство обаче и по своя външен вид Плиска и Преслав заедно с аула при с. Цар Крум и другите аули (кои? — б. м.) в Плисковското поле нямат характера на славянски селища. Те са резултат от развитието на собствено прабългарската култура през първите 150—200 години в живота на държавата, когато тая култура е могла да играе действена роля в новоформиращото се раннофеодално общество...“ И така според автора за славянска култура в Плиска и Преслав не може да става дума през първите 150—200 години от основаването на българската държава, защото през това време тези центрове са чисто прабългарски. Като се има пред вид, че и славянската керамика в Плиска се обявява за прабългарска, става съвсем ясно, че славяните според Ст. Ст. не са дали почти нищо на старата българска материална култура в поменатите центрове. Но това не е нищо друго освен квинтесенцията от теорията на Филов, Геза Фехер и Протич. И човек неволно се пита: в това ли се състои опровергаването „само на тенденциозните наслоения от периода между двете войни“ (цит. съч., стр. 2) и това ли е новото и „сериозно отношение към проблемите на ранната българска култура“ (пак там, стр. 2)? В светлината на подобни изводи и конкретни „доказателства“ много от декларациите, които Ст. Ст. прави за значението и ролята на славянската култура, звучат неубедително.

Мъчно може да се разбере защо славянското население едва през IX в, „дава по преимущество славянски характер на българската народност и насища със славянско съдържание културата на североизточните окрайнини на държавата и на нейните политически центрове“ (цит. съч., стр. 4). От запазените исторически сведения ние знаем, че славяните започват да се настаняват в днешните наши земи около един век преди прабългарите. Знаем също, че те са били земеделци, организирани в големи племенни съюзи, начело на които безсъмнено са стояли изтъкнати вождове. Освен това южните славяни и по-специално славяните, настанили се в днешните наши земи, векове наред са били в непосредствена близост с Византия и с нейната висока култура. Пита се тогава: какво е липсвало на тези славяни, та не са могли да възприемат отвън или да развият своя собствена по-висока култура, както това са сторили според Ст. Ст. прабългарите въпреки техния почти полуномадски бит? Защо някои от по-късните или даже от по-ранните монументални строежи да не могат да се припишат на славяните, така както те без никакви уговорки се преписват на прабългарите? По какви причини славяните са били неспособни да възприемат по-високата византийска материална култура? На тези въпроси Ст. Ст. дава чисто идеалистически отговор, под който без колебание могат да се подпишат и авторите на сасанидската теория. Като изключва почти изцяло славяните от управлението на страната през първите 150—200 години, той тихомълком обявява, противно на всички установки на съвременната историческа наука,[3] че образуването на българската държава е дело преди всичко на прабългарите. В светлината на тези разсъждения „Много естствено е, че крепостната и дворцовата архитектура в Плиска, а също така и в аулите около столицата ще отговаря на изискванията, разбиранията и вкусовете на тази прабългарска аристокрация, ще отразява преди всичко прабългарските племенни традиции в областта на материалната култура и изкуство“ (Археология, IV, кн. 4, стр. 4). В цитирания пасаж освен неправилна фактическа постановка могат да се открият и теоретически грешки. Излиза, че „изискванията, разбиранията и вкусовете“ на прабългарската аристокрация са накарали тогавашните архитекти да възкресяват една отдавна забравена архитектура. Но авторът не отговаря на въпроса, как са се появили тези изисквания, разбирания и вкусове. Те изглеждат като вродени у прабългарите и се развиват независимо от материалните условия на живота. При това позицията на Ст. Ст. по въпроса за произхода на монументалната архитектура не е изразена

[1] Известно е, че привържениците на сасанидската теория също поддържат, че монументалната архитектура в Плиска е резултат на влиянието на стари образци (II—VI в.), които прабългарите възприели още като били в тяхната прародина и осъществили едвам, като образували Първата българска държава на юг от Дунав.

[2] Вж. сп. Археология, IV, 1962, кн. 4, стр. 1—6.

[3] Вж. З. В. Удальцова, Южные славяне в VII—X вв. Всемирная история, III, Москва, 1957, стр. 224—225.

ясно. В едни случаи той говори за архитекти, дошли от Византия, а в други, давайки ухо на сасанидската теория, твърди, че прабългарите още в своята прародина се запознали с тоя вид строителство. И в двата случая обаче влиянията се намират сякаш замразени в съзнанието на хората и се материализират само тогава, когато техните носители се издигнат на висотата да ги разберат и да ги почувствуват като необходимост или все едно да ги внушат на други, какъвто е случаят с архитектите, повикани от Византия. Това схващане и сасанидската теория си приличат като две капки вода. Но има и нещо повече — тезата, която защищава Ст. Ст. по въпроса за произхода на монументалната архитектура, не е нищо друго освен самата сасанидска теория, приподнесена ни почти в неподправен вид. И наистина, също както и Протич, Ст. Ст. изрично отбелязва, че „докато по техника на изпълнението тия строежи са едно продължение на местни строителни традиции в Долна Мизия, Малка Скития и Северното Черноморие, по планове и замисъл тия градежи нямат нищо общо с известните ни същинско византийски строежи на епохата. Техните прототипове трябва да търсим по-далеч на Изток — в Предна Азия, чиято култура очевидно е играла немаловажна роля при формирането на ранната българска култура още в старите живелища на прабългарите в Предкавказието“[1] (цит. съч., стр. 4). Авторът не назовава центровете, от които са взети образците за нашата монументална архитектура. Но това не е и необходимо, тъй като тези центрове отдавна са посочени от привържениците на сасанидската теория. Това са „персийско-сасанидските дворци в Хатра (от II—III в.), Фирусабад (от III в.) и Сарвистан (от V—VI в.)“[2]. Като се има пред вид това схващане на Ст. Ст., което почти напълно се покрива, що се отнася до неговата същност, с теориите на Филов, Фехер и Протич, не е никак чудно, че той също като тях подценява ролята на славяните, като приписва на прабългарите цялата заслуга за формирането на българската държава и на българската култура. В резултат на пренебрегването на ролята на славяните авторът понякога представя историческите процеси обърнати с главата надолу. Така от факта, че към средата на X в. ние срещаме прабългарската титла *ичиргу боила* в славянизираната форма *чръгубиля* той прави смелия извод за „дълбокото славянизиране на българската държава и нейната култура“ (цит. съч., стр. 3). В действителност този факт показва, че през X в. прабългарските титли все още не са напълно изчезнали, а само са се славянизирали. Даже и да се съгласим с мъчно приемливото мнение на автора, че Мостич е прабългарин, а не славянин въпреки славянското му име (тълкувано от автора също като прабългарско), то това съвсем не е достатъчно, за да се твърди, че в случая имаме указание за славянизация на българската държава и на българската култура. И ако за славянизация на българската държава в известен смисъл може да се говори, то за славянизация на българската култура през X в. не може и дума да става по простата причина, че българската култура никога не е била друга освен славянска, и затова в нито един период от своето многовековно съществуване, а най-малкото в началния си период не се е налагало тя да се славянизира. Друг е въпросът с прабългарите и тяхната култура, която никога не е била определящ фактор в историческото и културното развитие на нашия народ от времето след образуването на Първата българска държава на юг от Дунав. За славянизация у нас, и то не само през X в., а и през цялото съществуване на Първото българско царство, безспорно може да се говори, но това е славянизация на прабългарите, славянизация на едно нищожно малцинство и на неговата поразлична култура, а не славянизация на българската култура, която винаги е била славянска. Противно на историческото развитие у нас е и твърдението на автора, че докато в началото на VIII в. погребения с трупоизгаряне се срещали рядко (само две в Нови пазар), „то в Разделна, датирана засега в първата половина или средата на IX в., трупоизгарянето е станало господствуващ обред“ (цит. съч., стр. 3). Знае се, че славяните преди покръстването са практикували повсеместно трупоизгарянето, а прабългарите — обратно — трупозаравянето. В случая обредът, който отмира, е трупоизгарянето, а този, който ще продължи да съществува и след приемане на християнството, е трупополагането. В случая ние имаме известно основание да говорим за решаващо влияние на прабългарския погребален обред върху славянския, който е отмиращият обред. Но Ст. Ст. дава обратна насока на този процес. Според него към средата на IX в., т. е. точно когато целият български народ официално приема новата религия и свързаните с нея обреди, у нас се засилват, противно на всички очаквания, не християнските, а езическите обреди. И тази своя теза авторът изгражда само върху два, и то твърде несигурно датирани некропола. И двата некропола Ст. Ст. приписва на прабългарите, от което идва и голямата бъркотия. В действителност неславянски некропол (може би прабългарски) е само некрополът при Нови пазар, както това се вижда не толкова от гробния инвентар, който е твърде неопределен в етническо отношение, колкото от погребалния обред. Все въз основа на обреда, който е по-постоянен белег за определяне на етническата принадлежност на погребаните, некрополът при Разделна може да се припише с много по-голяма вероятност на славяните, отколкото на прабългарите, у които трупоизгаря-

[1] По този въпрос Протич пише: „Прабългарските дворци в Абоба—Плиска (и двата) са взели от сасанидските дворци в своя план само разпределението на пространството в преддверие и три кораба (централният по-широк), а пък големият дворец е взел и правоъгълните пространства, с които сасанидските дворци завършват страничните си кораби“ (А. Протич, Сасанидската художествена традиция у прабългарите, ИАИ, IV, 1926—1927, стр. 215. Подобно сравнение за Малкия дворец вж. пак там, стр. 216).

[2] А. Протич, цит. съч., стр. 215.

нето почти не е засвидетелтвувано като редовен обред. Още по-несигурно е датирането на двата некропола. Кой е по-ранен и кой по-късен, не може да се каже с положителност. Що се отнася до находките от двата некропола, наистина те си приличат, но това са находки, които нямат определен етнически облик и повечето от тях са еднакво характерни и за славяни, и за прабългари.

Независимо от различните чужди влияния българската култура още през VII в., ако не и порано, се оформя като славянска култура, която при по-нататъшното си развитие не е могла да бъде съществено променена от никакво външно влияние, включително и от влиянието на прабългарите. Последните, както и славяните бързо възприемат по-високата местна култура, която славяни, а след това и прабългари развиват по-нататък. Така прабългарите, установили се на трайно местожителство на юг от Дунав всред едно славянско население с несравнено числено превъзходство пред тях и в една среда с по-висока духовна и материална култура от тяхната, били принудени да приемат тази култура и скоро да загубят не само чертите на своя номадски бит, но и езика си и даже собствения си етнически облик. Този исторически процес, потвърден и от писмени, и от археологически данни, ни дава право да смятаме, че славяните са били жизнено по-устойчив елемент, а навярно и с малко по-висока култура, отколкото прабългарите. Твърдението на Ст. Ст., че последните имали по-висока материално-битова култура от славяните (цит. съч., стр. 6), не почива върху факти. Това твърдение, макар и нелогично от гледище на обективно протичащия исторически процес, е обаче логична последица за онези автори, които въпреки фактите продължават да поддържат теорията за прабългарското културно и политическо надмощие и неразривно свързаната с тази теория теза за неславянския, респ. сасанидски, произход на старобългарската култура.

Славяните на юг от Дунава

(по археологически данни)

Живка Вължарова

Писмените източници, които говорят за славяните от времето на техните нашествия във Византийската империя, са много. Те позволяват да се види, че към края на VI и през VII в. славяните са решаваща сила на Балканския полуостров. Сведенията на византийските автори обаче са откъслечни и не винаги достоверни. В тях има определена тенденциозност, тъй като те са дадени от военни и политически противници на славяните. При това писмените източници са крайно недостатъчни, особено по отношение на сведенията за материалната култура на южните славяни или на техните връзки със западните. Неясен в изворите остава и въпросът за пътя, по който славяните са се разселили на юг от Дунав, и за локализирането на отделните славянски племена.

За да се осветлят много въпроси, свързани с живота на славяните, голяма роля играят вещественте паметници. Археологическите проучвания на територията на България потвърждават това. През последните десетина години се водят целенасочени и системни издирвания на славянски археологически обекти от VI—VIII в. Действително направеното е още твърде недостатъчно, но от година на година археологическите данни все повече допълват писмените източници. В настоящата статия ще направим опит да сумираме резултатите от нашите изследвания на вещественте паметници на славяните. Централно място в нея ще заеме селището в местността Джеджови лозя, с. Попина, Силистренско, изучено по-пълно и методично.

Селището в Джеджови лозя при Попина е неукрепено, разположено е на хълм с трудно достъпни склонове. Откъм североизток са го ограждали непроходими блата. Размерите му не са особено големи. В селището са открити и изучени жилищни помещения и стопанскопроизводствени съоръжения. Жилищата са полуземлянки (обр. 1). Те са запазени добре само в онази си част, която е врязана в здравата почва. В план те представляват правоъгълна яма със страни от 2,80 до 4,20 м. Дълбочината им достига от 0,50 до 0,80 м. Подът им е бил замазан с глина. В много жилища той се състои от няколко пласта, тъй като е бил подмазван при поправки и подновявания. В някои от жилищата се откриха дупки от колове (стълбове), които вероятно са свързани с конструкцията на покрива на жилището. Поради това, че числото на последните не е определено и не винаги тяхното разположение е постоянно, трудно е да си представим какъв е бил покривът. Сравнително добре запазена в един от ъглите на полуземлянките е печката. В план тя е правоъгълна или квадратна. Построена е от сравнително големи по размер камъни (обр. 2) или от

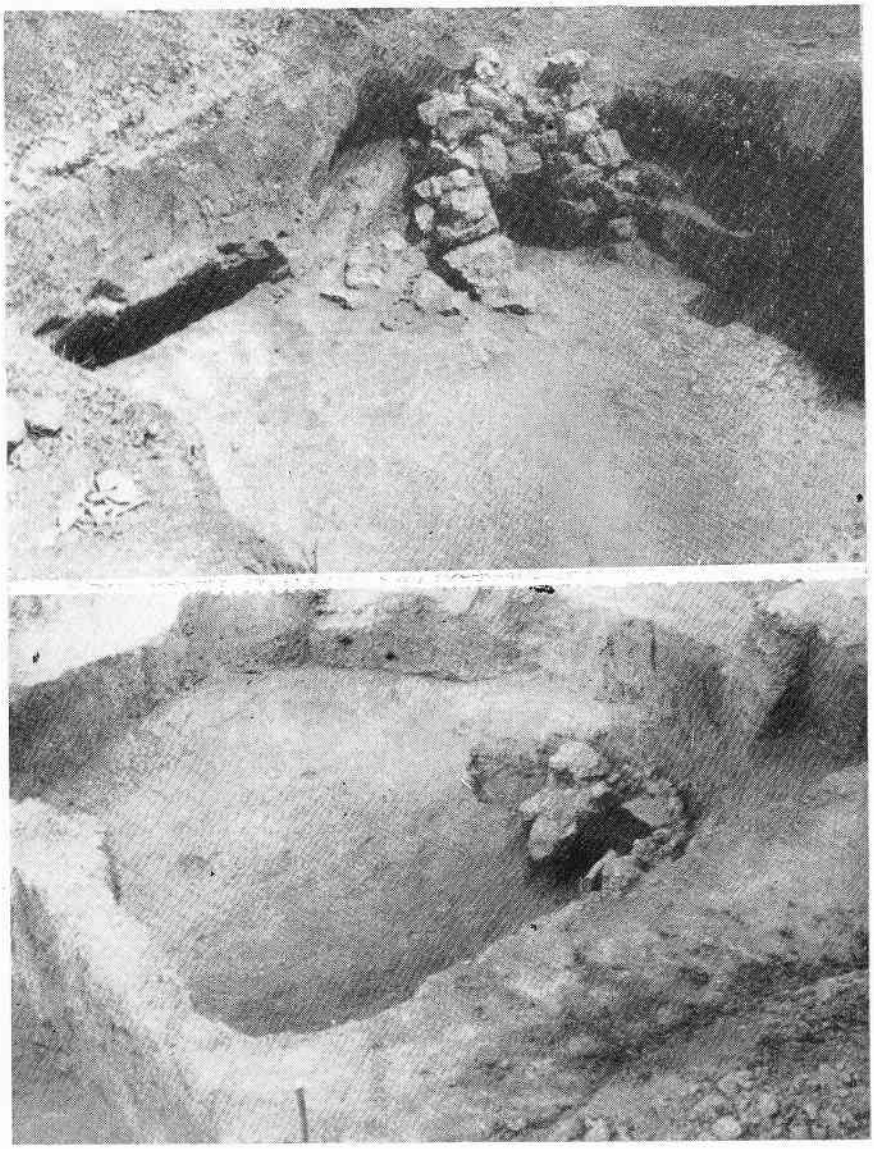

1 *Жилище полуземлянка от селището Джеджови лозя*
Habitation demi-hutte du site Djedjovi Lozia

големи камъни в основата си, а от дребни камъчета в стените. Има и печки, изградени от различни по размер камъни, сред които като строителен материал са използувани фрагменти от глинени гърнета. Отворът на печката има вид на полукръгла арка. Подът ѝ е бил замазван с глина, която е придобила от огъня яркочервен цвят и е почти на едно ниво с пода на жилището. Макар и да са се намирали почти едно до друго, жилищата в това селище са били отделени помежду си. Селището е построено без всякаква планировка.

Особено богат е керамичният материал в селището. Керамиката е лепена на ръка, но се среща и изработена на дъсчица и леко грънчарско колело. Сред керамичните съдове, направени на ръка, се отличават няколко форми: гърнета, тавички, широки паници (обр. 3). Гърнетата са най-много на брой и твърде разнообразни по профил. Обикновено те са без орнамент (обр. 4). Диаметърът на гърлото е само малко по-малък от височината на съда. Височината на гърнетата е 20—30 см. Ръбът на устието е леко извит навън. В глината има примес от едри кремъчни зрънца и затова повърхността им е пореста и грапава. Дебелината на стените им е от 1,2 до 2 см. Цветът им е сив или гъмночервен. В дебелината на стените той е черен. Само 3% от гърнетата имат орнамент. Той се състои от ноктовидни притисквания или полегати насечки, нанесени по ръба на устието. Тавичките се отличават твърде малко от съвременните чугунени тави (обр. 5). Диаметърът им е 20—25 см и височина на стеничката 2—4 см. Стените имат незначителен наклон навън. В глината има също примес от едри кремъчни зрънца. Техните стени обаче са по-гладки от тези на гърнетата. Понякога горният им ръб е орнаментиран с отпечатък на пръсти или с полегати насечки. Най-малко на брой са широките паници (чаши). Те имат гърло, чийто диаметър е доста по-голям от височината им и диаметъра на дъното. Дебелината на стените им е 2 см. Към тази група могат да се отнесат подниците и техните похлупаци. Едни от подниците са кръгли, други — правоъгълни. Височината на стените им достига до 8 см, а дебелината — 3—4 см. Диаметърът им е около 60 см. В глината им има примес и от слама. Похлупаците са твърде фрагментирани. По форма са били кръгли, но трудно могат да се възстановят. Съставът на глината при тях е като при гърнетата. Дебелината им е 1,5—2 см.

Съдовете, които са работени на дъсчица и на леко грънчарско колело, са представени само от една форма — гърнето. Направени са от глина с много примеси от късчета варовик, както и изработените на ръка. Тяхната повърхност е пореста и неравна. По тялото им е нанесен орнамент, който се състои най-често от груби прави или вълнисти линии. В техническо отношение гърнетата, изработени на леко грънчарско колело, стоят много по-високо от тези, правени на дъсчица. Те са изготвени от същата глина, от която са и работените на ръка, обаче стените им са сравнително тънки и имат гладка и

равна повърхност. Те са твърде разнообразни по профилировката на венеца. Той може да е леко или силно извит навън под прав или под остър ъгъл. Ръбът им е най-често полегато изрязан. Техният цвят е керемиденочервен, но има и гърнета с тъмновиолетов цвят. Те са орнаментирани. Най-често орнаментът е от врязани линии (обр. 6).

В селището бяха намерени и глинени прешлени за вретена. Най-честата им форма е двойно конусната, но има и прешлени с асиметрична форма. Сред железните изделия най-многобройни са ножовете. Намерени са и части от сърп, въдица, стрели и др. Голямо е и количеството на костените шила. Намерени са изделия от камък, точило и хромели.

Проучен бе отчасти и некрополът на селището. Той е разположен на най-високата част на местността Джеджови лозя. На дълбочина от 20 до 60 см в него бяха намерени гърнета по едно или две заедно, пълни с горели човешки кости. Сред костите бяха открити нож, желязна тока и бронзово украшение. Гърнетата (обр. 7) от некропола с нищо не се отличават от тези в селището. Те са изработени на ръка, в глината има примес от счукана керамика.

Друго селище с култура, подобна на тази от Джеджови лозя, е селището в местността Дренчето при с. Попина, Силистренско. То се намира на съседния хълм до Джеджови лозя. Въз основа на сондажни проучвания се изясни, че и тук жилищата са полуземлянки с печки, направени от камъни и разположени в един от ъглите им. Керамиката, намерена в тях (гърнета, тавички, широки паници, подници и похлупаци), е правена на ръка (обр. 8). Тя е напълно еднаква с тази от Джеджови лозя. Тук също така са открити съдове, правени на дъсчица и леко грънчарско колело, които по нищо не се отличават от тези в Джеджови лозя. От материалите, главно керамиката — гърнета, тавички и подници, както и полуразрушена печка (обр. 8), намерени при сондажи в местността Момчила до с. Гарван, Силистренско,— може да се заключи, че и там е имало селище с култура, каквато е културата в Джеджови лозя. Това селище за разлика от тези в Джеджови лозя и Дренчето се намира на височина, окръжена от блата. В местността Опашката при с. Сребърна, Силистренско, бяха открити при сондажи фрагменти от гърнета (обр. 8), правени на ръка, които имат явно сходство с тези от селището Джеджови лозя. Очевидно тук се касае до раннославянско селище. В местността Печена могила при с. Вълчидръм, Ломско, през 1962 г. бе разкопано от Ат. Милчев селище с култура, напълно подобна на културата в описаните по-горе селища в Силистренско. Освен фрагменти от съдове в Печена могила са намерени върху пода на жилище две почти цели гърнета, сърп и други вещи.[1]

Да разгледаме сега керамиката като показател за етническата принадлежност на населението от тия селища.

Основен тип керамика, както изтъкнахме, е правената на ръка. Тя е без орнамент. Има и гърнета, правени на дъсчица и на леко грънчарско колело, с орнамент от врязани вълнисти или хоризонтални линии. По форма, състав на глината и други елементи (обр. 9) тази керамика има голяма прилика с известния в СССР тип керамика лука-райковецка[2], ромено-боршевска, на територията на Румънската народна република познат като тип Хлинча I[3] (обр. 9), а в Чехия —

[1] Материалите не са още публикувани.

[2] И. И. Ляпушкин, Место роменского боршевских памятников среди славянских древностей, Вестник ЛГУ, 1956, № 20, серия истории языка и литературы, вып. 4, стр. 45 и сл.; И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, стр. 214 и сл.; И. И. Ляпушкин, К вопросу о культурном единстве славян, Исследования по археологии СССР, Сб. статей в честь профессора М. И. Артамонова, Ленинград, 1961, стр. 203 и сл. За този тип керамика вж. Славяне накануне образования киевской Руси, МИА, № 108, 1963.

[3] М. Кишваси-Комша, Некоторые исторические выводы в связи с несколькими археологическими памятниками VI—XII в.в. н. э. на территории РНР, Dacia, I, 1950, стр. 320; М. Комша, Новые сведения о расселение славян на территории РНР, Romanoslavica, IX, Bucureşti, 1963, стр. 505 и сл.; М. Матей, Славянские поселения в Сучаве, Dacia, IV, 1960, стр. 382, обр. 8; M. Petrescu-Dîmboviţa, Slovanské sídliská v Moldavskey oblasti Rumunska, Slovenska Archéologia VI—I, Bratislava, 1958, стр. 213, obr. 3, стр. 215, obr. 4,5.

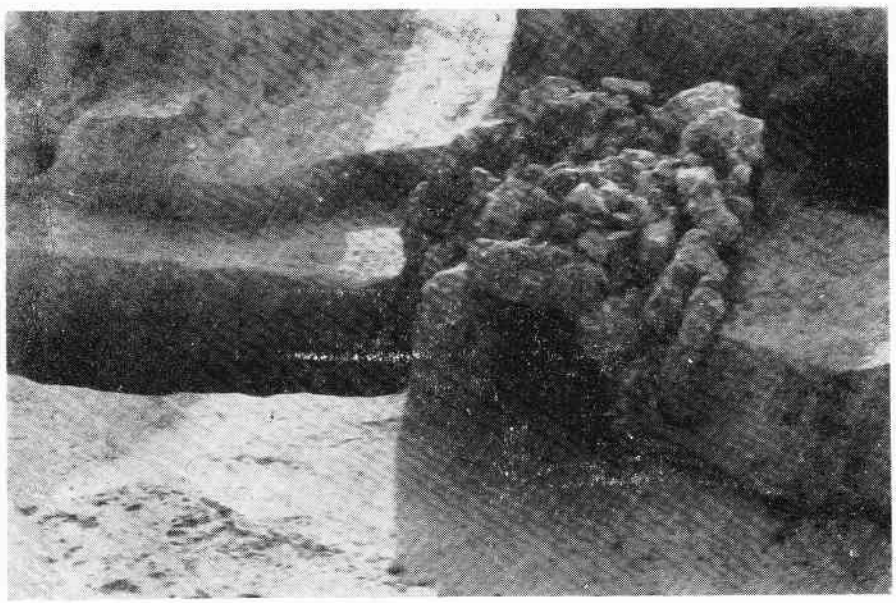

2 *Печка, изградена от камъни, от селището Джеджови лозя*
Poële en pierre, Djedjovi Lozia

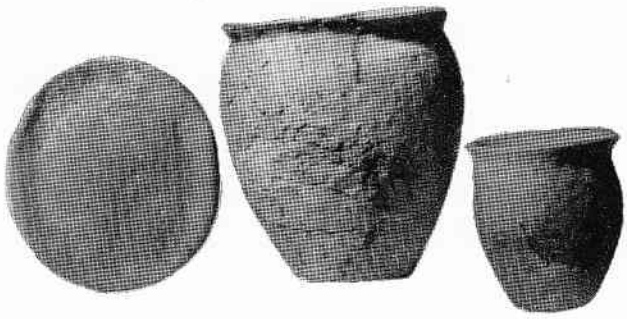

3 *Керамични съдове, изработени на ръка, от селището Джеджови лозя*
Céramique façonnée à la main, Djedjovi Lozia

с т. нар. пражки тип керамика (обр. 9).[1] Поменатите керамични типове се свързват със славяните и е несъмнено, че и керамиката в Попина и другите поменати обекти в Северна България принадлежи също на балканските славяни, т. е. тя е славянска.

Некрополът в Джеджови лозя допринася твърде много за характеристиката на разглежданата култура като славянска. В него основният обред е трупоизгарянето. Човешките кости са били поставяни в погребални урни, правени на ръка. Гърнетата от некропола също принадлежат към славянските керамични типове лукарайковецки, ромено-боршевски. Обредът намира пълна прилика с обреда от славянските некрополи на територията на Румъния — Сарата-Монтеору,[2] — в СССР[3] — Волинцево, — в Чехословакия.[4] Археологическите данни, получени при изследване на некропола в Джеджови лозя, съответствуват на данните от писмените извори. Според тях характерен начин на погребение у славяните е трупоизгарянето.

От най-стари времена полуземлянката е жилище, типично за гористо-степната част на Източна Европа. От досега проучените славянски селища и градища на територията на РНР,[5] СССР,[6] ЧНР,[7] СФРЮ[8] се вижда, че тя е имала широко разпространение и е била характерна и за славяните на тия територии. В България, поточно казано в селищата Джеджови лозя, Дренчето, Печена могила, типът на жилищата свидетелствува, че тези селища са оставени от славяни.

Важен, но труден е въпросът за времето, през което е съществувало славянското селище в Джеджови лозя и другите подобни селища в България. За да отговорим на него, ще използуваме преди всичко данните от стратиграфското разположение на културните пластове в Джеджови лозя. При изследването на селището се изясни, че пластът, чиято описана по-горе материална култура може да се припише само на

[1] J. Poulik, Jizní Morava země Slovanů, Brno, 1948; J. Poulik, Staroslovanská Morava, Praha, 1948, стр. 15.

[2] J. Nestor, La Necropole slave d'epoque ancienne de Sărata Monteoru, Dacia, I, 1957, стр. 289 и сл.; М. Кишваси-Комша, Некоторые исторические выводы. . ., стр. 309 и сл.

[3] Д. Т. Березовець, До питання про літописних сіверьян. Археологія, VIII, Київ, 1953, стр. 33; О. Латич, Древнороуські археологічни памятки на території західних областей УССР, Київ, 1953, стр. 27; Л. В. Артишевская, Могильник раннесловянского времени на р. Десне, МИА, 108, 1963, стр. 85 и сл.

[4] J. Poulik, Stařímorvané budujia svůj stát, 1960, стр. 3 и сл.

[5] М. Д. Матей, Славянские поселения в Сучаве, Dacia, nouvelle série, IV, 1960, стр. 375; М. Кишваси-Комша, Некоторые исторические выводы в РНР, стр. 312; M. Petrescu-Dîmboviţa, Slovanské sídliská v Moldavskej, стр. 209.

[6] И. И. Ляпушкин, Днепровское лестостепное левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, 1961, стр. 268 и сл.; О жилищах восточных славян Днепровского Левобережья VIII—X вв., КСИИМК, вып. 68, 1957, стр. 3 и сл.; Славянское поселение на территории хут. Ближняя Мельница, МИА, № 62, стр. 337—347. Вж. Славяне накануне образования Киевской Руси, МИА, 108, 1963.

[7] J. Kudrnac, Slovenská Obydlí na hradišti v Klucove. Archéologicke rorhledy, R, VII, 1955, sešit I, стр. 61—75; D. Bialekova, Zaverecna prava s vyskumov, slovanskych sídlis'k v Nitr. Hradku a Besenova. Slovenska archéologia, VII-2, Bratislava, 1959, стр. 439; V. Budinsky Krickă, Nález staroslovanskey zemnice v Presove Rocnik VII, Archéologicke rozhledy sesit 4, 1955, стр. 494 и сл. обр. 233; J. Poulik, Stări Morované. . ., стр. 35 и сл. обр. 14.

[8] D. Boškovic, Nouvelles fouilles et recherches executés par l'institut Archéologique de l'Academie serbe des sciences, Actes du VIe congres internationale d'études Byzantines, t. II, Paris, 1951, стр. 56, обр. 3.

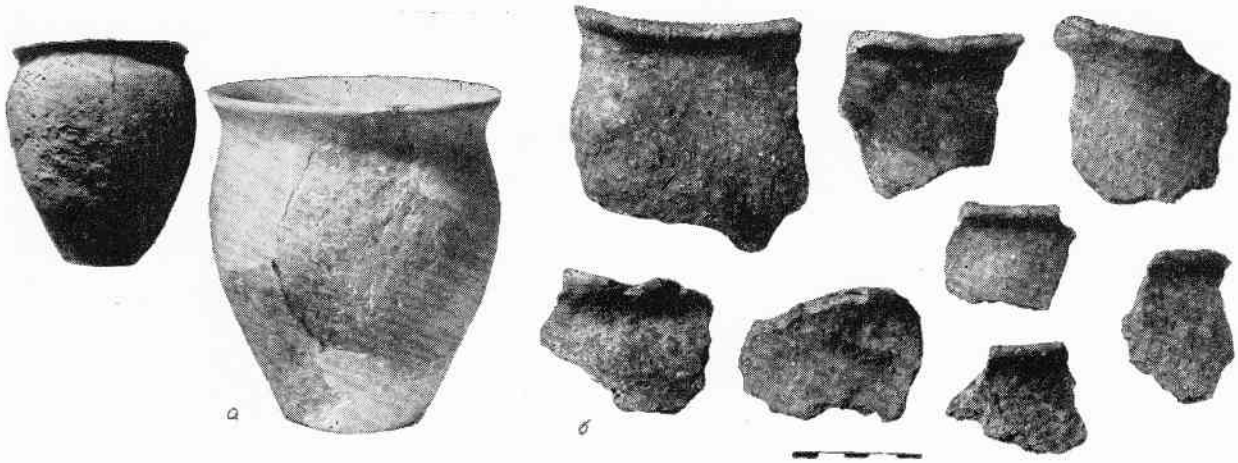

4 *а) Цели гърнета, изработени на ръка, от селището Джеджови лозя; б) фрагменти от гърнета от същото селище △ а) Vase façonné à la main, Djedjovi Lozia б) Fragments de vase du même site*

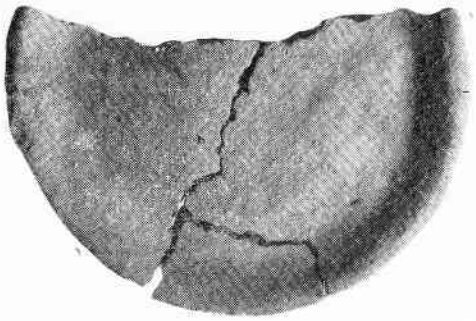

5 *Част от тавичка, изработена на ръка, от Джеджови лозя △ Partie de rôtissoire façonnée à la main. Djedjovi Lozia*

турен пласт в селището Джеджови лозя се датира от края на VIII до XI в. Следователно тази, която се намира в долния пласт на това селище, ще има крайна граница VIII в.

За по-точно датиране на славянската материална култура от долния пласт в селището Джеджови лозя и в частност на керамиката могат да помогнат и славянските паметници на територията на РНР и СССР. Сходството на съдовете от Джеджови лозя (селището и некропола) с тези от некропола в Сарата-Монтеору е очевиден факт. В този некропол са открити токи, лъчеви фибули и други предмети, които го датират в VII в.[1] Същата датировка румънските археолози дават и на много други

славяните, е покрит от друг, по-горен културен пласт — славяно-български. Ще дадем няколко примера на стратиграфското разположение в двата културни пласта.

Жилище № 11 се намира под жилище № 12. При това печката (пещта) на жилище № 12 е вкопана в южната стена на жилище № 11 така, че тази негова страна е разрушена (обр. 10). Керамиката от долното жилище (№ 11) е представена само от гърне и тавички, правени на ръка, докато керамиката в горното жилище (№ 12) — от гърнетата, изработени на усъвършенствувано грънчарско колело. Сред материалите от жилище № 12 бяха намерени и части от синя гривна с триъгълно сечение и три прести стрели, т. нар. салтовски или аварски тип. Подобна картина се наблюдава при жилища, обозначени с № 23, 24, 31 и 32. Стратиграфското разположение на жилищата в Джеджови лозя дава право да приемем, че жилищата, в които керамичните съдове са направени на ръка, са по-ранни от тези, в които се намира керамиката, изработена на усъвършенствувано грънчарско колело.

Въз основа на богат датиращ материал, открит досега в много археологически обекти в България и извън нея, културата от горния кул-

[1] J. Nestor, La nécropole slave..., стр. 292 и сл.

6 *Гърнета, изработени на леко грънчарско колело, от селището Джеджови лозя △ Vase façonné sur un tour à main du site Djedjovi Lozia*

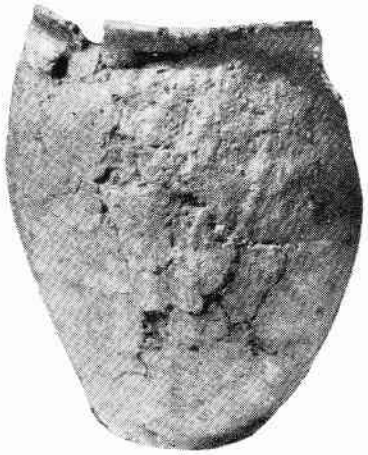

7 *Погребална урна гърне от некропола в Джеджови лозя*
Urne d'un tombeau à incinération de la nécropole Djedjovi Lozia

селища и некрополи с материали, подобни на тези от Джеджови лозя и Сарата-Монтеору.[1]

Датата VII в. за славянската материална култура от Джеджови лозя се определя и въз основа на паралели от някои славянски археологически обекти на територията на СССР.[2]

За да датираме разгледаните по-горе славянски селища в България от края на VI и през VII в., ни дават основание и историческите извори. Според тях проникването на славяните във Византийската империя започва към времето на Юстин I (518—527 г.). Историческите сведения свидетелстват, че през VI и особено през VII в. славяните заливат Балканския полуостров и се заселват трайно в земите на юг от

[1] В своя доклад „Могилник в Ношлаке", изнесен на състоялия се семинар по въпроса за славянската култура на Долния Дунав и балкано-дунавската култура в раннофеодалния период от 12—15 ноември 1962 г. в Букурещ, М. Русу показа сред много други материали и гърнета лука-райковецки тип, Хлинча I. Въз основа на богат датиращ материал М. Русу отнася тези славянски гърнета към края на VI и VII в.

[2] Д. Т. Березовец, Поселения уличей на р. Тясмини, МИА, № 108, 1963; П. И. Хавлюк, Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течения Южного Буга, МИА, № 108, 1963, стр. 33 и сл.; В. Д. Баран, Раннеславянские поселение у с. Рипнева на западном Буге, МИА, № 108, 1963, стр. 364 и сл.; Д. Т. Березовець, Слав'янские поселения в усьте Тясмина, КСИА, Акад. Наук Украйнской СССР, 1959, вып. 8, стр. 37 и сл.; Д. Т. Березовець, Дослідження по територіі путивльского району, Сумської області, АП, УССР, т. III. 1952, стр. 260.

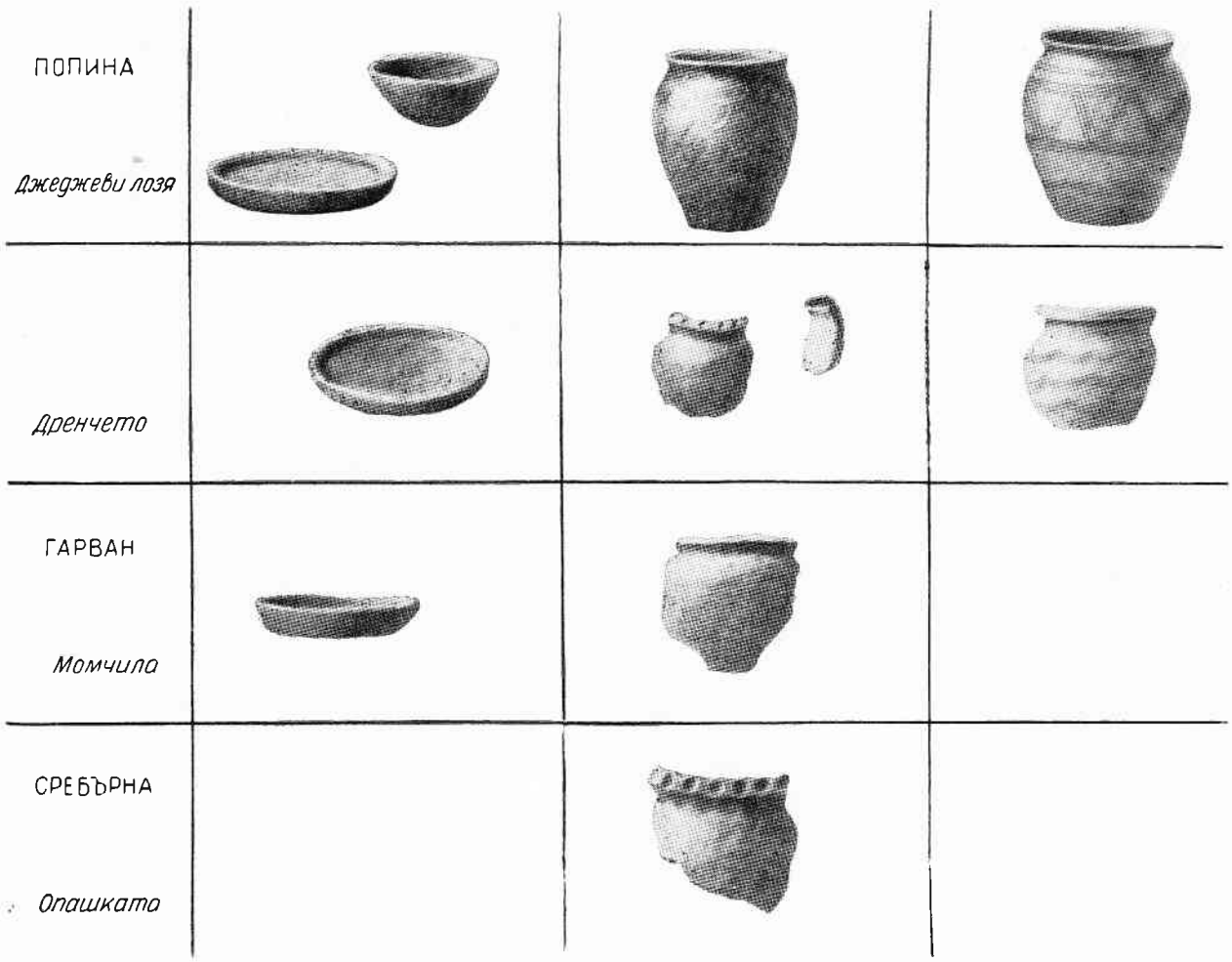

8 *Керамични съдове от селищата Джеджови лозя, Дренчето, Момчила и Опашката*
Céramique des sites Djedjovi Lozia, Drenčeto, Momčila et Opaskata

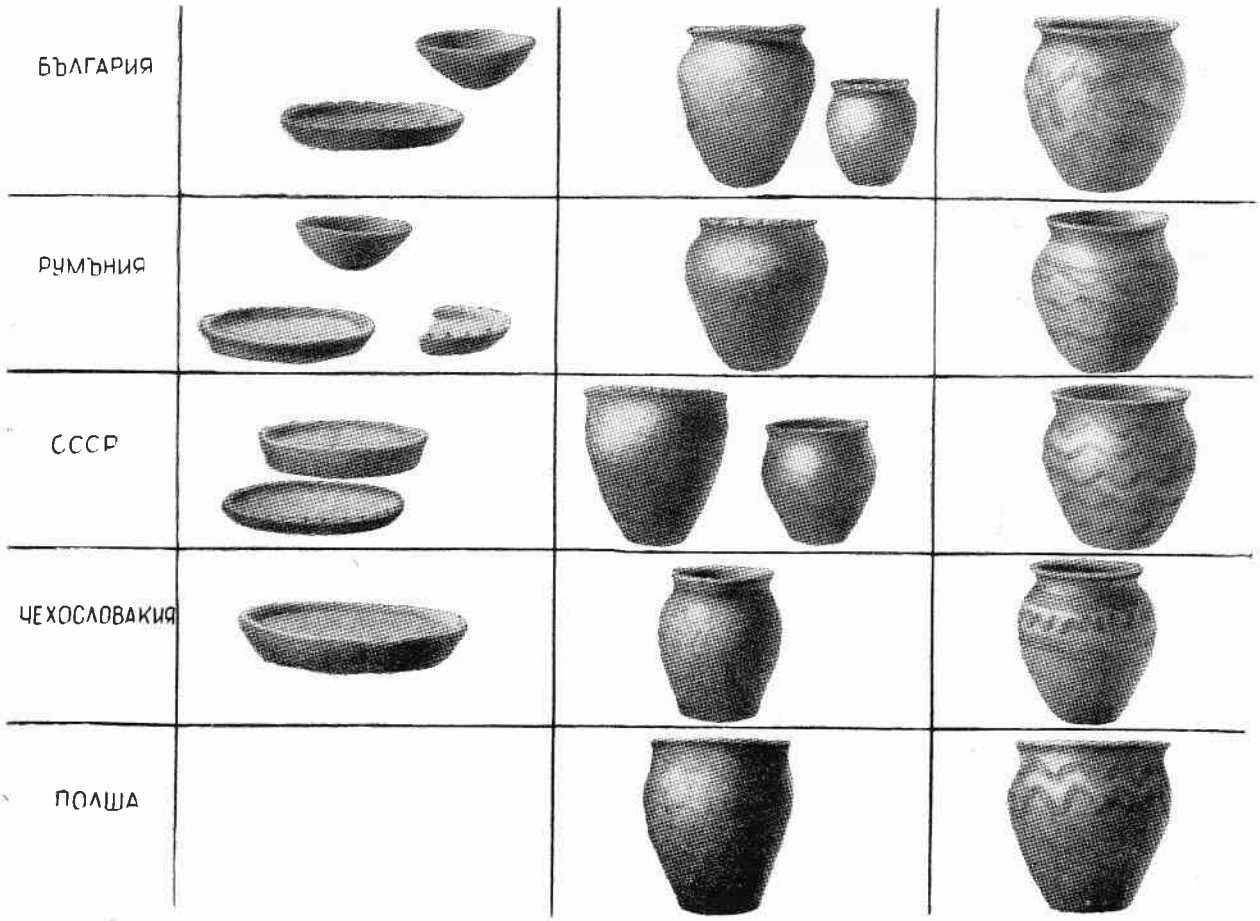

9 *Керамични съдове, изработени на ръка, от България, РНР, СССР, Чехословакия и Полша*
Céramique façonnée à la main de Bulgarie, Roumanie, URSS, Tchécoslovaquie et Pologne

Дунав. Следователно археологическите данни, съпоставени с историческите, ни дават право да датираме културата в селищата Джеджови лозя, Дренчето, Момчила, Опашката и Печена могила от края на VI до VIII в.

Славянските находища от края на VI до VIII в. имат общи елементи с културата на селищата и градищата в България от края на VIII до XI в.), която досега е определяна като славянска, но имат известни различия, на които ще се спрем. Един от главните аргументи за разликата на славянските обекти от края на VI до VIII в. с тези от края на VIII до XI в. е разликата в битовия материал, в частност—керамичните съдове. Керамиката от селищата, градищата и некрополите от края на VIII до XI в. е изработена на усъвършенствувано грънчарско колело. Основен тип съдове са: гърнета, кани, котли, стомни и амфори. Сред гърнетата, изработени от глина със слаб примес от пясък, с линеен и вълнист орнамент, често с релефен знак на дъното, едни имат форма на обърнат надолу конус, а други са яйцевидни. Повечето от българските археолози определят и двата вида гърнета за славянски.[1] Това е обаче неправилно. Стройният силует на някои от тези гърнета, които са подобни на пражкия тип, показва, че те са запазили славянските традиции от по-ранния период (VI—VIII в.). Другите гърнета с приземета яйцевидна форма и често с орнамент от врязани прави или вълнообразни линии, а над тях пасма от полегати говорят за родствените им връзки с гърнетата, известни в археологическата наука като салтово-маяцки.[2]

Освен тази група има и такива съдове, които са с приземета и яйцевидна форма и чиято повърхност е матова, а по нея са нанесени лъскави ивици — хоризонтални, вертикални, вълнисти и във вид на мрежа. Върху дъната на някои от тях е нанесен релефен знак. Към тях се отнасят и каните често с трилистно устие. Те също са с матова повърхност и излъскани ивици. Тези гърнета и кани имат явно неславянски произход и се определят от повечето съ-

[1] К. Миятев, Славянската керамика в България и нейното значение за славянската археология в Балкана, София, 1948; С. Георгиева, Средновековното селище над развалините на античния град Абритус, ИАИ, XXIV, 1961, стр. 29 и сл.; С. Михайлов и А. Милчев, Разкопки в Плиска през 1955, ИАИ, XXII, 1959, стр. 277 и сл.

[2] Дълги години в българската литература тази група керамика са наричали славянска. След посещението в България на М. И. Артамонов, по време на съветско-румъно-българската археологическа експедиция в Попина през 1954 г., Ст. Станчев я определя уверено като салтовско-прабългарска (вж. С. Станчев, Некрополът до Нови пазар, стр. 56 и сл.). Повечето от останалите археолози продължават да я приписват на славяните.

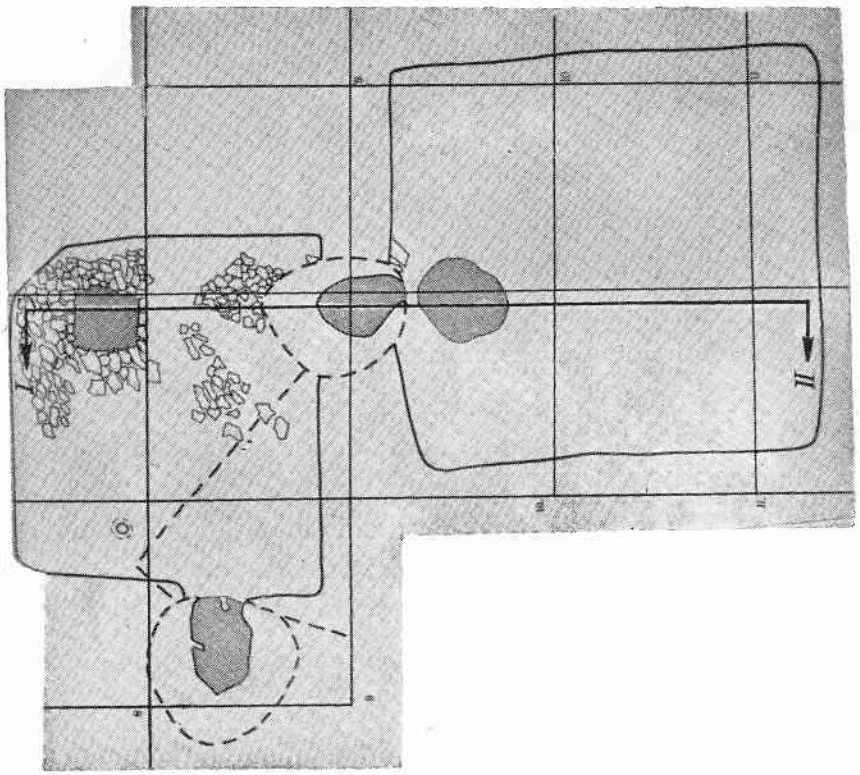

10 *План на жилища № 11 и 12 от селището Джеджови лозя*
Plan des habitations n⁰ 11 et 12 de Djedjovi Lozia

ветски,[1] румънски и български учени като салтовско-прабългарски. Котлите с дръжки от вътрешната страна на стените, намирани в археологическите находища от края на VIII до XI в., издават номадския произход на част от населението на територията на юг от Дунав през този период. В стомните и амфорите, характерни повече за градските центрове, не могат да се доловят етнически черти.

Славянските археологически обекти от края на VI до VIII в. могат да се различат от тези от края на VIII до XI в. и по отношение на жилищата. При все че жилището през стария период е полуземлянка с печка, изградена от камъни (Попина — Калето, Плиска), полуземлянка с огнище (Якимово), откриват се и надземни жилища (Кладенци, Стърмен), а също жилища, изградени от ломен камък с верижен план (Преслав, Долно Церово, Благоевградско, Перник).

Като сравняваме културата от VI — VIII в. с тази от VIII — XI в., не може да се отмине и още една важна нейна страна — обредът на погребението. В досега откритите и проучени некрополи от края на VIII в. на територията на Северна България (двата некропола до с. Върбовка, Търновско; Разделна, Варненско; Сини вир, Коларовградско; Букьовци, Врачанско, и др.) единственият начин на погребване е трупоизгарянето. Изгорените човешки кости са поставени най-често в погребални урни или в ями, както при погребенията от края на VI до VIII в. Погребалните съдове са главно гърнета и кани, направени на грънчарско колело. Но освен некрополи с трупоизгаряне от края на VIII в. са известни и некрополи с трупополагане (Нови пазар и др.). При това в един двоен гроб при скелетите на погребаните са открити и скелети на коне. В тези некрополи наред с другия инвентар голямо място заемат керамичните гърнета и кани, подобни на откритите в некрополите с трупоизгаряне в с. Разделна, Варненско; Сини вир, Коларовградско, и Могила XXXIII — Плиска (обр. 11).

Както вече изтъкнахме, трупоизгарянето е обред, характерен за славяните. Следователно некрополите от VII — X в. при Букьовци, Разделна, двата некропола от Върбовка, Сини вир и други, в които този обред е засвидетелстван, показват, че в културата на населението, което ги е оставило, се проследяват силни славянски традиции. В Нови пазар, обратно, населението има неславянски произход.

В Плиска, Цар Асен, Калето — Попина, горния културен пласт на селището Джеджови лозя и други селища и градища на територията на Северна България жилищата са полуземлянки с печки, изградени от камъни. Те са дотолкова подобни на тези от селището Джеджови лозя — долния културен пласт и останалите славянски селища от VI — VIII в. от територията на България, — че имаме право да смятаме този тип жилище за оставен от славяни или от народ, който ги е заимствувал от тях. Жилищата с огнища, които се откриха в някои археологически обекти в България, издават неславянски характер на част от населението в тези находища.[2]

При керамичните форми от края на VIII до XI в. и орнаментите по съдове, главно в онази част на България, която се заключава между Дунав, Черно море, Стара планина и р. Искър, личи смесване. Поради това те не във всички случаи могат да служат като етнически при-

[1] И. И. Ляпушкин, Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона, МИА, № 62, т. I, стр. 108 и сл.; И. И. Ляпушкин, Славянорусские поселения IX—XII ст. на Дону и Тамани по археологическим памятникам, МИА, № 6, М. — Л., 1941, стр. 191 и сл.; Н. Я. Мерперт, О генезисе салтовской культуры, КСИИМК, вып. XXXVI, 1951, стр. 14; А. П. Смирнов, Н. Я. Мерперт, Из далекого прошлого народов среднего Повольжя, сб. По следам древных культур, Москва, 1954, стр. 37.

[2] Огнища са открити и в жилища на местни племена, които са обитавали България до идването на славяните. Освен това огнището е характерно и за народи с неславянски произход, например салтовски. Вж. М. И. Артамонов, Саркел-Белая Вежа, МИА, № 62, I, М. — Л., стр. 30 и сл.; И. И. Ляпушкин, Днепровское лесостепное левобережье в эпоху железа, стр. 191.

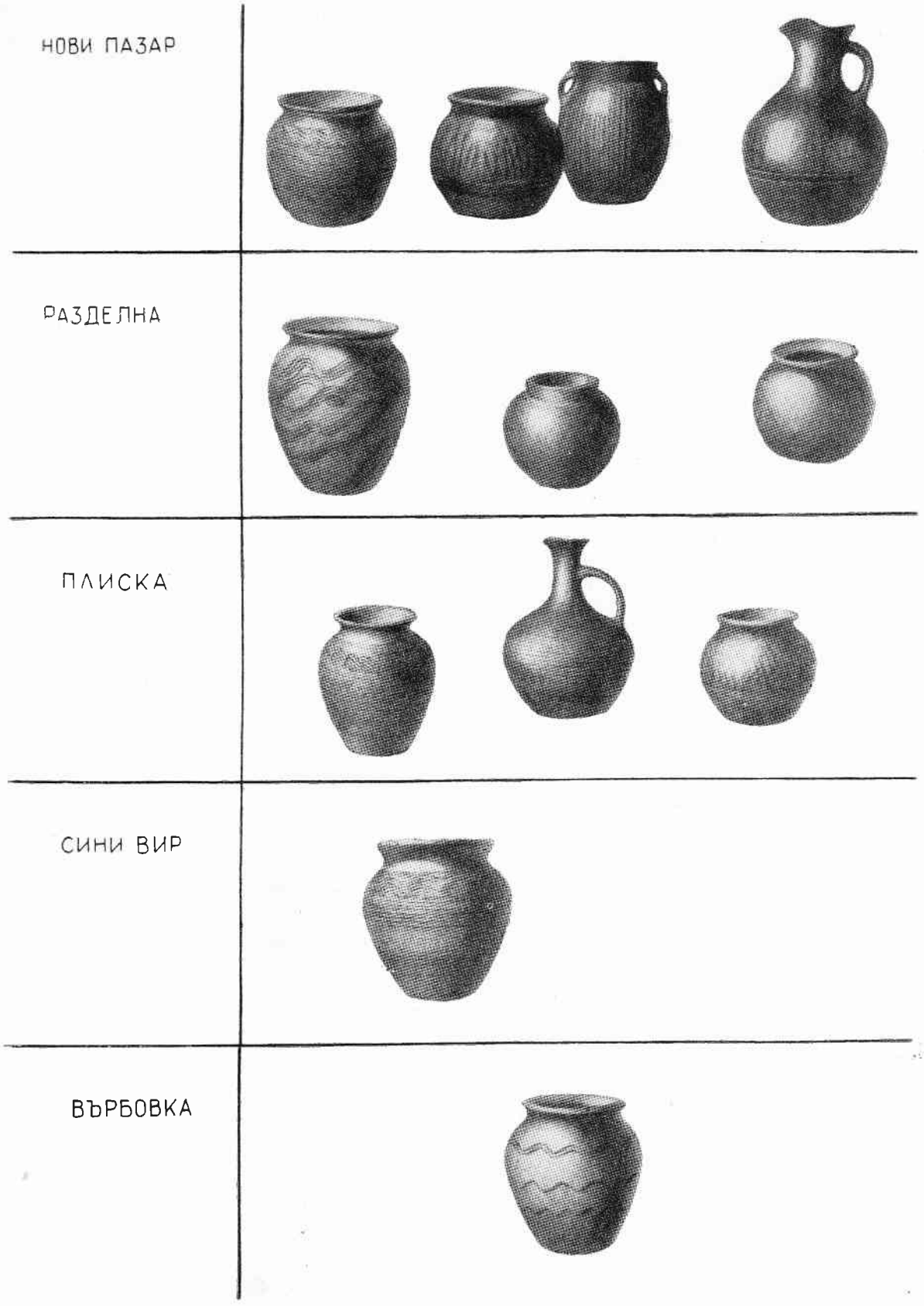

11 *Керамични съдове от некрополите в Нови пазар, Разделна, Плиска (могила XXXIII), Сини вир и Върбовка* △ *Vases des nécropoles de Novi Pazar-Razdelna, Pliska (tumulus XXIII) Sini Vir et Varbovka*

знак. За да се реши обаче доколко керамичните съдове от обектите в тия територии могат да служат и като такъв, трябва да се държи сметка за целия археологически комплекс.

Керамиката, намерена в средновековни археологически обекти от VIII — XI в. в Южна и Югозападна България (Букьовци, Врачанско; Якимово; Хисаря, Пловдивско; София; Долно Церово, Благоевградско, и др.) (обр. 12) е представена от гърне със строен силует и орнамент от врязани вълнисти и хоризонтални линии. Сред нея не се намира гърнето с приземеста яйцевидна форма, нито пък съдовете с матова повърхност и излъскани ивици, т. е. салтовско-прабългарски. Всички тези особености на керамиката в тоя район ни дават право да твърдим, че е оставена от народ, който е запазил славянските си традиции в материалната култура.

Същото може да се твърди и за некропола в Букьовци, в който обредът е трупоизгаряне, а погребалните урни, обеците и мънистата издават запазен славянски облик (обр. 12).

В археологическите обекти в Северна България (селището Джеджови лозя — горния пласт, — Външния град на Плиска, Калето — Попина, Хисарлъка до Разград, Кривина, Гиген и некрополите в Разделна. двата некропола Върбовка и Син вир и др.) керамиката не може да играе решаваща роля при определяне на етническата принадлежност на населението, тъй като в нея има големи изменения. Сред съдовете се срещат такива, които по форма и орнамент трудно можем да отличим от славянските. Намират се обаче и такива съдове, които са типично салтовско-прабългарски. Срещат се и съдове, в които са отразени традициите на славяните и прабългарите, получило се е смесване на формата и орнамента (Попина — Калето, Гиген и др.) (обр. 13). Много от другите археологически материали, като украшения, оръжия и пр. от обектите на Северна България, говорят също за смесване на славянски и неславянски черти.

И така направеното досега, макар да е все още малко, ни дава право да твърдим, че славянската култура от края на VI до VIII в. има самобитен характер. Тя е със силно подчертани общославянски белези. В българската материална култура от края на VIII до XI в. в едни райони на България се проследяват славянски и неславянски традиции, а в други — само славянски. В Североизточна България двете традиции — славянска и прабългарска — се долавят не само в керамиката, но и в жилищата, погребалния обред и др.

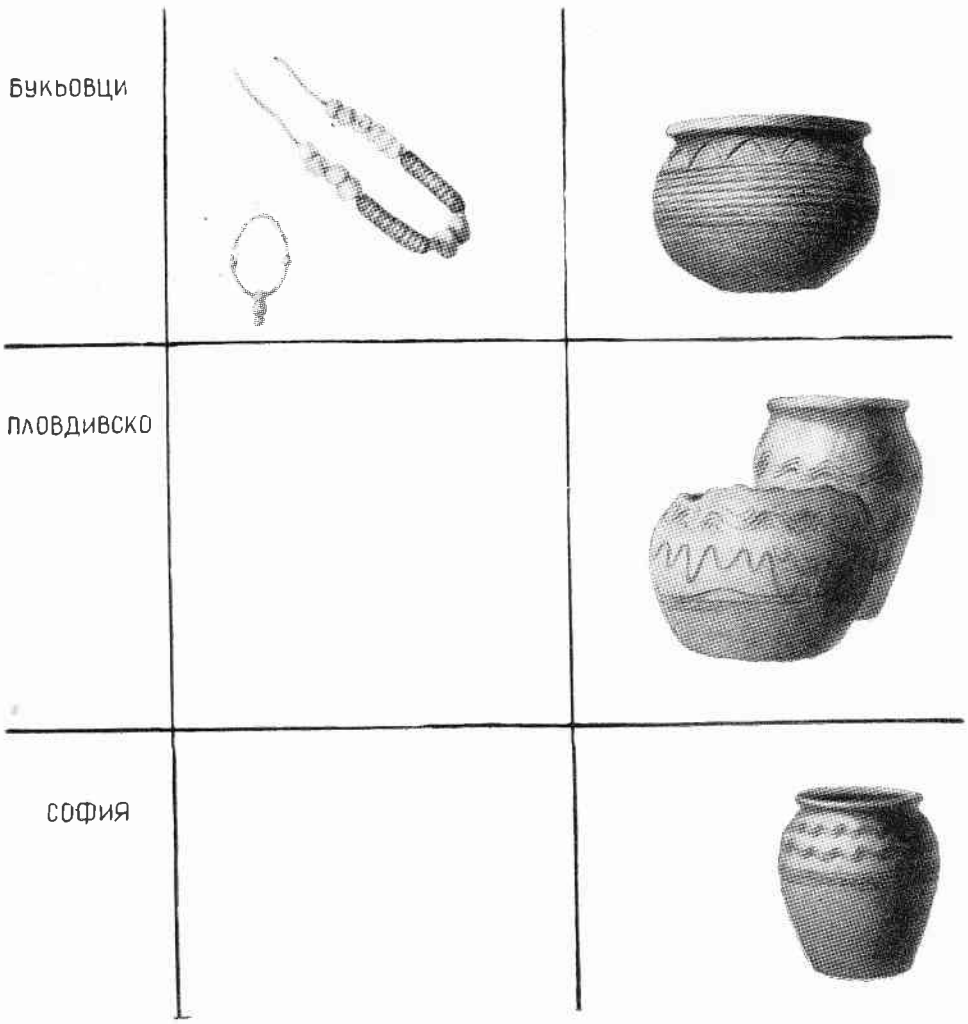

12 *Керамични съдове и накити от с.Букьовци, Пловдивско, и София*
Vases et parures de Bukjovci, de le région de Plovdiv et de Sofia

13 *Керамични съдове от Гиген и Попина—Калето*
Vases de Gigen et Popina—Kaleto

ГИГЕН

ПОПИНА

Калето

В Северозападна България (на запад от р. Искър) керамиката дава по-малко основания за да се проследи това смесване. В нея се чувствува повече славянският елемент. Други елементи на материалната култура, като колании украшения, жилища и др., в този район на България обаче свидетелствуват за подобно смесване на материалната култура през VIII — XI в. В керамиката от Южна и Югозападна България се вижда, че в изграждането на българската средновековна култура единствен компонент са били славяните. Археологическите данни показват, че заселилите се в Североизточна България прабългари, които са имали своя собствена култура (керамика, жилища, оръжия, украшения, начин на погребване и др.), са я смесили с тази на славяните. Те не са могли съществено да повлияят на културата на славяните, които са живели в останалите райони на България. Нещо повече, към X в. прабългарите са се ославянили и са се разтворили в славянската маса. И така славянският елемент на културата от края на VIII в. се явява преобладаващ и дава славянски облик на цялата българска култура.

Скални надписи и рисунки при с. Царевец, Врачанско

Михаил Мичев

Целта на настоящата статия е да запознае читателите със скалните надписи и рисунки от XVIII в., открити от нас през пролетта на 1962 г. в една варовикова пещера при с. Царевец, Врачанско. Тези материали са използувани в една друга наша статия, която разглежда съвсем друга проблема.[1] Тук ние правим някои нови изводи, които не сме засегнали в по-предишната си работа.

Откриването на пещерата, по стените на която са запазени надписи от преди две столетия, не може да се каже, че стана съвсем случайно. То стана благодарение на настойчивото търсене на преки доказателства за временното разселване на село Царевец (бивше Влашко село), а и на други селища през „чумавото време", за което разселване съществуват само предания.

Пещерата със скалните надписи се намира наред с много други пещери върху стръмния скален откос на местностите Средния камик и Говедарника. От юг този откос (обр. 1) допира до алувиалната заравненост на р. Искър (2—3 м заливна тераса), докато от запад и изток той граничи съответно с Шупловица и Пчелинище. Всички споменати местности са в землището на село Царевец и отстоят на около 4 км югозападно от него.

Външно пещерата не прави впечатление и едва ли някой би могъл да допусне, че тя съхранява по своите стени ценни писмени данни за вирлуването на чума — това страшно социално бедствие, сполетяло тукашните земи преди два века. Входът на пещерата е разположен право на юг и представлява триъгълен отвор с основа 3 м и височина 4—5 м (обр. 2). До него най-лесно може да се стигне от речната заравненост, като се изкачи едно нанагорнище, покрито със сипеи от 10 до 15 м. Самият вход е бил преграден с каменен зид, но този градеж сега е силно разрушен и камъни от зидарията са запълнили дъното на пещерата. За влизане и излизане от пещерата очевидно е използувана разположената по-вляво малка пещера, която има връзка с по-голямата посредством един нисък и тесен вход.

Пещерата с надписите и рисунките има две доста неравни стени, дълги около 5 м, които в дъното се доближават до 1,5 м, а във височина допират една до друга. От малката и приповдигната скална площадка, разположена в дъното, наляво води тесен и криволичещ вход, през който трудно може да се проникне по-навътре.

Върху двете пещерни стени на височина около 3 м ясно личат изкуствено изсечени с длето дупки, които са разположени една срещу друга. В тях са закрепвани напречни греди, за да се образува нов таван, който е служил съще-

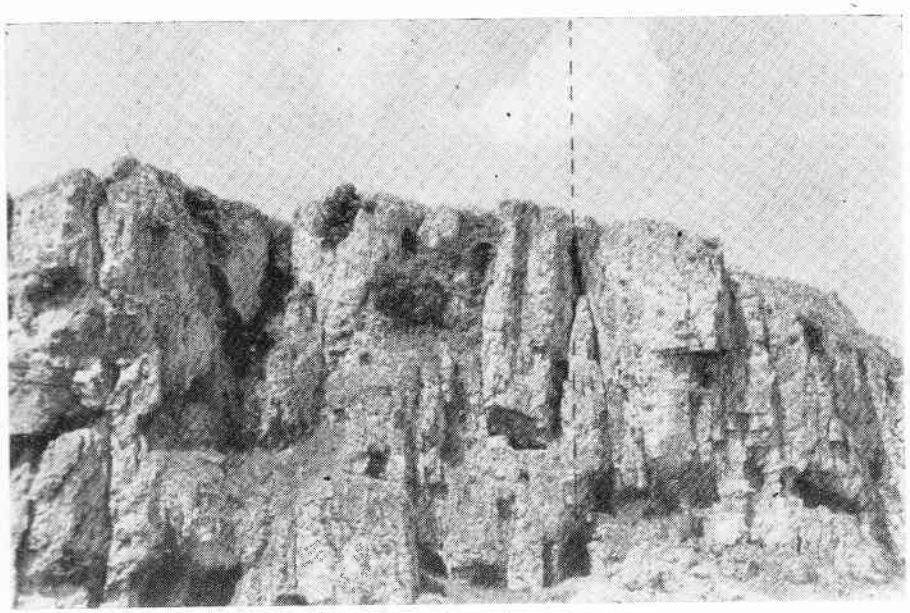

1 *Общ изглед на скалния откос с пещерите в местността Говедарника*
Vue générale du talus avec les grottes du lieu dit Govedarnik

[1] М. Мичев, Временно разселване или преместване на някои селища във Врачанско през XVIII в. поради чумна епидемия. Статията е предадена за печат в Етнографския институт при БАН.

временно и за покрив. Явно е, че с преграждането на входа и направата на покрива се е преследвала една цел, пещерата да бъде превърната в сносно временно жилище. Както описаната пещера, така и някои други са били обитавани от хора. За това свидетелствуват следите от огнища и най-вече окадените им от дим стени и тавани.

Скалните надписи в пещерата са разположени главно върху лявата ѝ стена, гледана откъм входа. Дълбани са с метално острие. Те се състоят от по 4—5 реда и са изсечени върху площ от 20—25 кв. см. Височината на отделните букви е различна; тя се колебае от 10—12 до 40—45 мм, докато средната дължина на редовете е 20—25 см, а разстоянието между тях е 2—3, а на места и до 7 см.

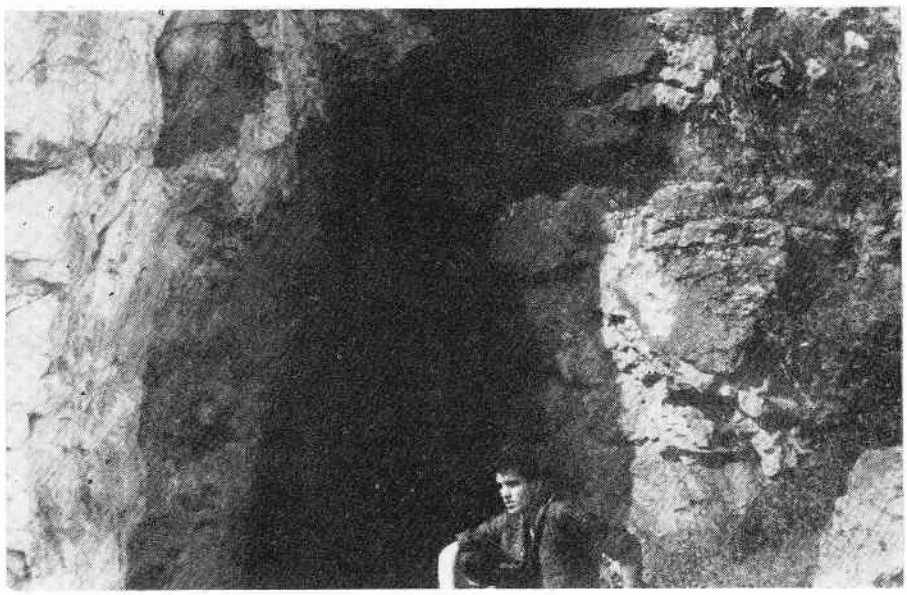

2 *Входът на пещерата*
Entrée de la grotte

Фотографирането на надписите без специални фотоприспособления и при обикновена светлина се оказа невъзможно. Затова този път ние положихме особено старание да направим точни преписи, почти факсимилета. Разчитането им също така не беше лесно изпълнима задача. То се затрудняваше от няколко обстоятелства. Първо, от сравнително дребния размер на буквените знаци; второ, от това, че самите надписи са дълбани върху твърде неравни скални плоскости; и, трето, химическото и механично изветряване на варовиковата скала е причинило заличаването на много букви и думи. Въпреки това някои са доста четливи.

Един от добре запазените надписи има следния изглед и гласи така:

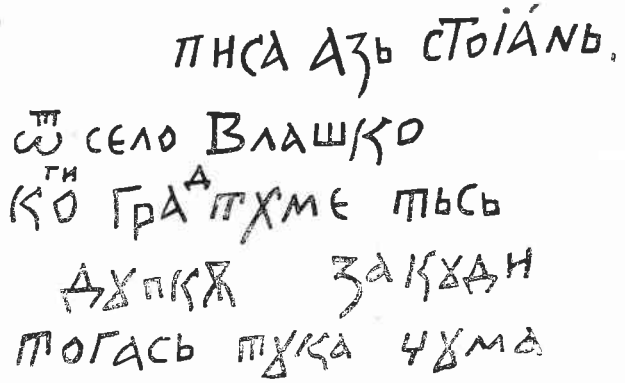

На 20 см вдясно и на такова разстояние подолу е написано:

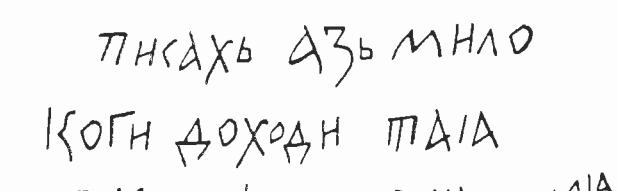

а по-наляво от този надпис се чете: ПИСА ДРАГАНЬ..., и с друга ръка: ИЗ(ПА)ТИХМЕ ЗЛО.

На нивото на първия надпис, но по-наляво може да се прочете:

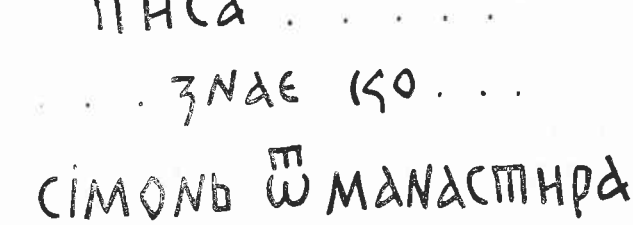

а малко по-долу от него:

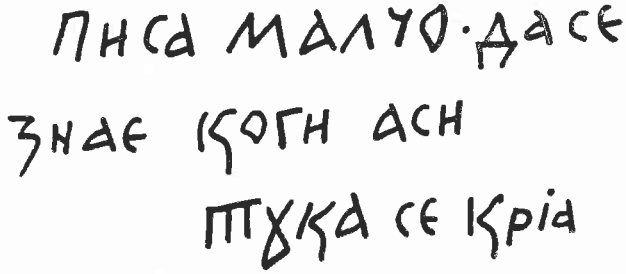

Под последните два надписа на няколко реда е издълбано:

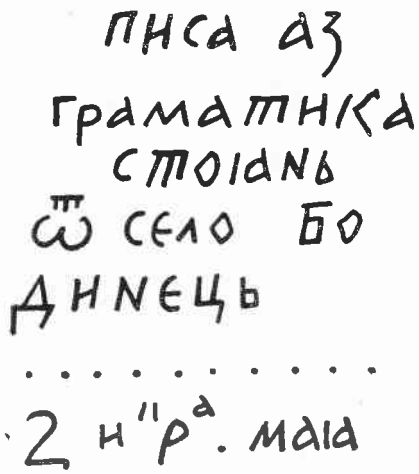

Между посочените дотук надписи, но съвсем изолирано от тях, е издълбано и личното име ДАНАИЛЬ.

Все върху лявата стена, както до самия вход, така и върху най-външните ѝ части, личат следи от много други драскотини, които наподобяват на писмо или на някакви своеобразни рисунки и орнаменти, но твърде трудно е да се разгадае какъв е смисълът на писаното и рисуваното.

Дясната пещерна стена за разлика от лявата не притежава много надписи. Навярно и тук е имало такива, но силното изветряне на скалата ги е повредило. В дъното на тази стена, над най-внушителната скална рисунка, за която ще стане дума малко по-сетне, с големи усилия можахме да прочетем следното:

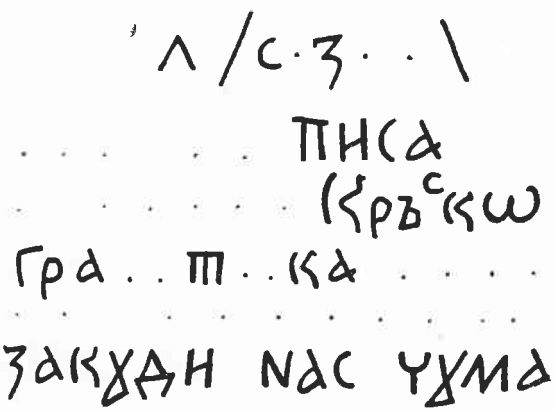

Този надпис е с по-дребни букви и силно повреден. Съдържанието му е също така кратко, както и на другите надписи. В него пак се споменава за чума като причина, която е принудила обитателите на пещерата да напуснат своите предишни жилища. Както в надписа на Стоян от Боденец, където накрая се говори за някаква година, но с положителност не може да се каже коя е тя, макар че месецът е добре четлив — м а й, — така и писаното от Кръско започва с посочването на годината. Обаче буквените знаци, с които тя е отбелязана, не са добре запазени Поради това доста несигурно е да се определи точно годината на избухналата чума.

Интересни следи от дейността на едновремешните по принуда обитатели на пещерата наред със споменатите надписи представляват и няколкото скални р и с у н к и н а е л е н и. Измежду тях най-лична е тази, която е издълбана в дъното на дясната стена (обр. 3) и е с размери 40 см дължина и 50 см височина. Тази рисунка, ако се съди по размера и големината на рогата, представлява възрастен елен в спокойно стоящо положение и протегната напред и нагоре малко неестествено удължена шия. Авторът на рисунката е положил старание да представи животното така, както очевидно често го е наблюдавал сред природата. И затова под краката му е изписал разклонени вейки, т. е. гора, а в устата му е поставил доста голяма клонка, т. е. то се храни.

За тази рисунка ще отбележим още една подробност, която у другите, по-дребните (все елени) не се наблюдава. Над предната част и шията на елена е издълбана полуелипса, подобна на нимб, в която е поставен кръстен знак. Какъв е смисълът на това изображение, е трудно да се отгатне, както с положителност не може да се отговори и на един друг факт — защо рисунките на елени като правило придружават наличните надписи. В случая можем да правим само известна догадка, че тази най-изразителна рисунка, както и другите, някои от тях по-сполучливо, а други несполучливо нарисувани, са свързани с някакво поверие за предпазване или изцеление от страшната болест, за която толкова много се споменава в надписите. Интересно е още нещо Всички останали рисунки — двете при надписа на Стоян от с. Царевец, втората вдясно от надписа на Малчо, третите две пред най-едрата — представят животното в профил откъм дясната му страна. По начина на изобразяването му може да се заключи, че тези рисунки не са дело на едно и също лице и че техните създатели са авторите на отделните надписи.

Както най-сполучливата рисунка, така и останалите свидетелствуват още и за това, че през XVIII в. еленът се е срещал доста често из далеч по-обширните тогава широколистни гори по средното поречие на р. Искър.[1]

Обнародването на горните скални надписи и рисунки, колкото и да е интересно от гледна точка на някои обществени науки — история, езикознание, историческа география и пр., не би имало особена стойност, ако не се определи времето на тяхното възникване по стените на опи-

[1] За наличието на повече елени и сърни в миналото подсказват и доста местни имена от микротопонимията. С името К о ш ӳ щ о п ѐ л е се нарича обширната 2—3-метрова тераса на р. Искър, която е разположена точно срещу споменатите по-горе местности от землището на с. Царевец. С ъ р н ѝ н д ѐ л се именува малката къса долинка, която от североизток непосредствено допира до градската територия на Мездра. В поречието на р. Габровница, десен приток на Искъра, над Елисейна се намира пръснато село Е л ѐ н о в д ѐ л, името на което не се нуждае от тълкуване, и т. н.

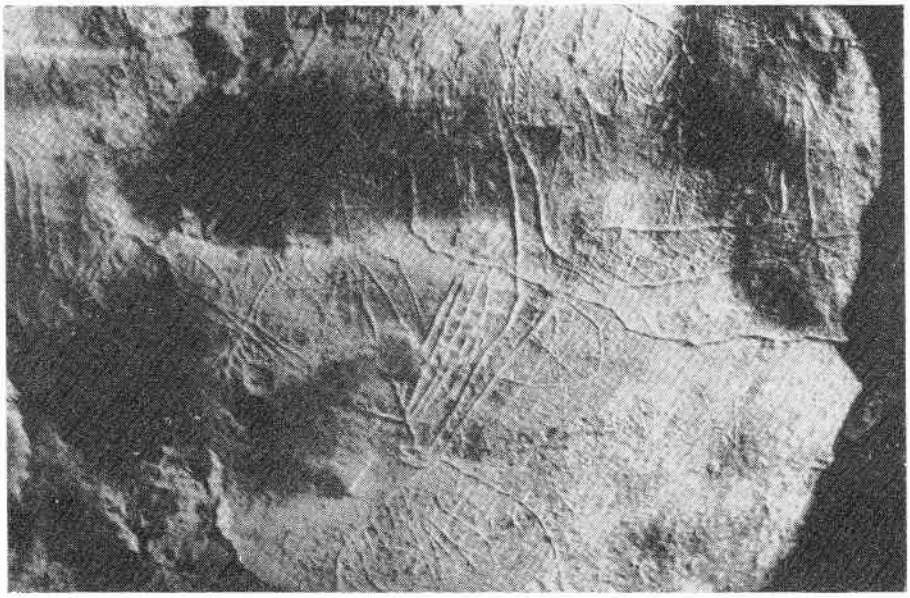

3 *Пещерна рисунка на елен*
Dessin rupestre de renne

саната пещера. Защото само след изясняването на този въпрос и съдържанието им придобива по-голяма научна стойност.

Както вече се спомена, в един от надписите, този на граматика Кръско, е отбелязана с буквени знаци годината на неговото издълбаване, но тяхното разчитане поради повреда не може да служи за сигурно и точно датиране; в други — този на Мило — е казано, че през празна неделя е намерено някакво биле, на което очевидно се е отдавало голямо предпазно или целебно действие против страшната чумна зараза, в трети — на Стоян от Бодинец — може ясно да се прочете, че става дума за месец май, но всичко това не е достатъчно. Съществуващото предание, че една част от жителите на Влашко село (сега Царевец) са оцелели от чума чрез бягство и че през „чумавото време" са живели в землянки и из пещерите на Срѣдния кàмик и Пчелѝнище, е твърде показателно в светлината на изложените тук факти.

Главният въпрос в случая се свежда до това да се определи към кое време се отнася чумовата година, която е принудила хората от селото да се настанят в пещерите.

Отговор на този въпрос ни дават две приписки, автор на които е поп Кръско от Влашко село. На тези приписки въпреки обнародването им преди повече от 50 години досега не е обърнато достатъчно внимание.[1] На лист 207 б от ръкописната книга Златоустови и други слова, писана в 1756 г. във Врача от известния преписвач и съставител на богослужебни книги през XVIII в. поп Тодор, се чете следното:

+ запчса áсъ по$^{\overline{п}}$ Кръ$^{\overline{с}}$кw ѡ̀ Влашко село кѵпи̇̄ ѵ̀зѐ тàіа книга вь лето . з$\overline{\text{а}}$. с$\overline{\text{а}}$. о$\overline{\text{а}}$. велика нѹ̀жа бѣше чум по Загорѣ.[2]

На последния лист 266 б от същата книга е добавена друга приписка, която гласи: † попъ Кр̀ъско ѡ̀ Влашко сѣ́ло кѵ́пи тàіа кни̇́га ѡ̀ попа Тоа̂ра за. є. гро$^{\overline{ш}}$ в лето ѡ̀ сътворѐнїе мира: ≠ з$\overline{\text{а}}$:. с$\overline{\text{а}}$:. о$\overline{\text{а}}$:. лета велика нѹ̀жда. бѣше. чума по Зàгорѣ.[3]

В достоверността на споменатите приписки не може да има никакво съмнение, защото съвършено ясно е, че те са дело на един доста любознателен за времето си свещеник, за който както купуването на богослужебна книга от известния през XVIII в. във Враца книжовник поп Тодор, така и избухването на чума „по Загоре" са две важни събития в неговия живот, а и в живота на останалите хора, както се вижда от приписките. Последните, с почти едно и също съдържание, представляват ценен исторически документ, който разкрива социалната обстановка през 1762 г., когато обикновените хора от Загоре изпадат във „велика нужда", т. е. били са подложени на изтребление от страшната смъртносна болест. С колко малко думи е отбелязана една велика народна трагедия!

Както пещерните надписи, така и поп Кръсковите приписки отразяват едно и също изключително събитие — чумата — и поради това връзката между тях е повече от очевидна. Следователно появата им върху пещерните стени и по страниците на църковно-служебната книга е станала през пролетта на 1762 г. При по-точното определяне на сезона ние изхождаме от съдържанието на някои надписи, в които изрично се споменава за празна неделя (неделята след Великден — б. м.) и за месец май, които не могат да бъдат нито от по-предишна, нито от по-сетнешна година.

Един от надписите говори, че през тази съдбоносна пролет пещерата е била приспособена за жилище, където чумата е закудила нейните обитатели (Кръско, Мило, Стоян от Влашко село, Малчо, Данаил, Стоян от Бодинец, Драган, Симеон от манастира).

По-горе бе отбелязано, че в пещерата съществува надпис, автор на който е граматикът Кръско.

[1] Вж. Б. Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София, София, 1910, стр. 306.
[2] Пак там.
[3] Пак там.

Без съмнение това ще е същият поп Кръско от Влашко село, от чиято ръка са и самите приписки. Това обстоятелство придава истинност на преданието, че през „чумавото време“ поп Кръско е пренесъл църковните книги в пещерата и там е продължавал да извършва обязаностите си като свещеник.

За връзката между скалните надписи и приписките в немалка степен свидетелствува и тяхното езиково сходство — начинът на писане и употреба на едни и същи думи, на едни и същи буквени знаци, окончания и т. н. Във връзка с въпроса за структурата и особеностите на езика, на който са написани тези старинни пещерни надписи, се надяваме, че тези скромни писания ще се използуват наред с много други писмени паметници от XVIII в. като изворен материал при изясняването на някои езикови и други проблеми.

С изложеното по-горе считаме, че се дава положителен отговор на един от най-съществените въпроси, а именно кога и при какви обстоятелства става възможно възникването на тези неизвестни досега надписи.

Казаното дотук обаче не изчерпва окончателно същността на проблемата, защото възниква и един друг интересен въпрос — как да се обясни събирането на едно място на този значителен брой грамотни хора?

За един от факторите, който принуждава „граматиците“ да живеят заедно в пещерата при твърде големи несгоди и постоянен смъртен страх от страшната болест, вече стана дума. Това е чумата. Ако обаче се има пред вид само тази причина, тогава как трябва да се обясни обитаването на пещерата от граматика Стоян, който сам съобщава, че е от село Бодинец, което се намира на повече от 10 км от пещерното жилище? Или защо тук е дошъл Симеон от манастира, името на който не се посочва, макар че това би било доста интересно?

Откъде произхождат останалите „граматици“, с изключение на поп Кръско и Стоян, които са от Влашко село, засега остава неизвестно. Но безспорен факт е, че пламналата „чума по Загоре“ през пролетта на 1762 г. принуждава тези 7—8 души, а може би техният брой да е и по-голям, да се настанят вкупом във временното пещерно жилище. И тъй като това събиране не може да се отдаде на случайност, то би могло да се обясни със съществуването във Влашко село на килийно училище или на малка школа за граматици, чийто ръководител може би е бил поп Кръско. В това училище навярно са се учили младежи не само от Влашко село, но и от другите села и манастири. Само така може да се обясни защо Стоян от Бодинец и Симеон от манастира са измежду обществото на останалите „граматици“.

Колко е продължил престоят в пещерите и землянките по Средния камик и Пчелинище на търсилите спасение от чумата, с положителност не може да се отговори. Но той едва ли е бил повече от една година, тъй като такъв период е достатъчен, за да затихнат всички признаци и последици от чумното заболяване при условие, че са взети възможните и единствените за това време предпазни мерки — бързо бягство в по-изолирани и по-хигиенизирани места. Следователно следващата 1763 г. не ще да е била „чумава година“.

Неизвестните досега скални надписи от началото на 70-те години на XVIII в. хвърлят макар и малка светлина върху един момент от бедственото положение на част от народа ни в района на Предбалкана през една от много чумави години, които винаги са причинявали голямо раздвижване на населението.

В качеството си на автентични писмени паметници от преди две столетия надписите имат известно значение както за историческата география, така и за социалната история. Тяхното съдържание, колкото и кратко да е, и техният език не са без значение и за състоянието на тогавашната култура и писменост. В този смисъл те представляват интерес и за специалистите в областта на българското езикознание.

Накрай позволяваме си да направим следната препоръка. Полезно ще бъде, ако местният народен съвет положи грижи за опазване на самата пещера, а оттук и на скалните надписи, които за почуда не са станали жертва на „любителите“ на пещерите в продължение на два века. Тази грижа ще запази за бъдещите поколения една рядка ценност, която има както научно, така и голямо възпитателно значение.

Колонни украси от двореца на Царевец в Търново

Соня Георгиева

В резултат на многогодишните разкопки на двореца на българските царе от епохата на Втората българска държава бе установено, че той е бил жестоко разрушен и опустошен при нашествието на турците и по време на тяхното владичество. Ние сме принудени само по оскъдните останки на основите на сградите да реконструираме величествените постройки на двореца и въз основа на случайно запазили се от грабежите и опустошенията предмети да въз-

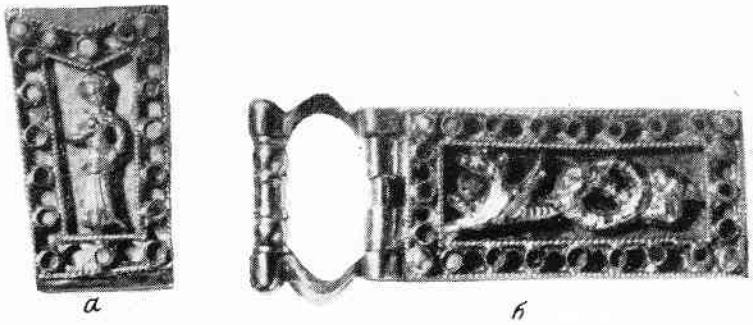

1 *Колании украси от Търново*
Parures de ceinture de Tărnovo

кресяваме материалната култура и изкуството на висшето феодално общество от онази епоха. Съвършено случайно са останали и няколко интересни колании украси, които намерихме на различни места в дворцовите постройки. Те дават възможност да направим някои наблюдения върху характера на художествената култура и на модата в двореца в Търново.

В дворцовата църква, в грижливо изсидан от тухли гроб, са били намерени две златни колании украси, принадлежащи към един и същ колан. Едната украса представлява правоъгълна, прегъната на две пластинка, на която с шарнир е прикрепена правоъгълна тока с полукръгло извити странични стени (обр. 1 б). Пластинката е дълга 3,8 см, широка 1,8 см и дебела 0,3 мм, токата е дълга 2,2 см и широка 1,5 см. Върху горната страна на пластинката е запоена правоъгълна рамка, съставена от две спирално увити телчета, между които са запоени кръгли гнезда за камъчета. Запазени са няколко камъчета със зелен цвят. В полето, оградено от рамката, е запоено изображение на дракон, изработено от масивно злато чрез отливане и допълнително гравиране. Драконът е с криле, с крака и с неколкократно увита и завързана на възел опашка. Изображението на това митично чудовище е предадено с голямо изкуство и чувство за художествена мярка. То запълва почти цялото поле на пластинката, като спазва принципа на симетрията и пропорционалността на отделните части. За да изпъкне по-добре образът на дракона, полето зад него е било покрито с червена боя, от която сега са останали само слаби следи. Между двете части на пластинката има 1,5 мм разстояние, гдето се е пъхал ремъкът или платът на колана. Той е бил закрепен с четири златни нитчета, които стоят на местата си. Втората пластинка е с трапецовидна форма, прегъната на две в по-тесния си край (обр. 1*а*). Дълга е 3 см, широка 1,7 см и дебела 0,5 мм. Върху горната страна на пластинката е запоена правоъгълна рамка, образувана от две успоредни спирално увити телчета, между които са запоени гнезда за камъчета. Запазени са няколко бели и зелени камъчета. На горната страна рамката чупи в тъп ъгъл надолу. В полето, заградено от рамката, е запоена фигура на жена, излята от злато и допълнително гравирана. Женската фигура е предадена доста подробно и реалистично. Главата е покрита с було, което е заметнато през врата. Дрехата на богати гънки пада надолу и напълно покрива краката. Отгоре има тясна и къса дреха, пристегната в кръста. Лявата ръка е леко свита и опряна на хълбока, в дясната държи сферичен предмет. Тялото на жената е стройно, симетрично, дори грациозно, само чертите на лицето са предадени грубо и схематично. Коланът се е пъхал от горната по-широка страна на пластинката и е бил прикрепен с две нитчета, които са запазени.

Твърде е възможно да е имало и други пластинки, които са били апликирани на този колан. До нас са достигнали само двете пластинки, изображенията на които с едно странно съчетание представляват два съвършено различни мира — реалистично изображение на женска фигура и митичен образ на крилат дракон. В дългата и широка дреха и в начина на покриване на главата могат да се намерят паралели в западноевропейското изкуство, докато образът на крилатия дракон е концепция на източното изкуство.[1]

Местоположението на гроба във вътрешността на църквата и грижливото му иззиждане в нейните основи показват, че в него е бил погребан някой член на царското семейство. За това свидетелствува и висококачествената изработка на колайните украси. Женският образ дава възможност да допуснем, че в гроба е била погребана вероятно някоя от българските царици или близка на царския двор жена.

Колайна апликация, подобна по форма и изображение на трапецовидната пластинка от дворцовата църква, бе намерена в една от постройките, близо до южната крепостна стена. Това е една правоъгълна позлатена бронзова пластинка, дълга 5 см и широка 2,6 см (обр. 2). В средата на пластинката е гравиран женски образ с широка, свободно падаща дълга дреха с широки ръкави. На главата има висока вдигната нагоре фризура или пък шапка, която е прибрала изцяло косата. В дясната си ръка държи цвете, а в

2 *Колайна украса от Търново*
Parures de ceinture de Tărnovo

[1] K. Woermann, Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker, II/4. Die ostasiatische Kunst, Leipzig und Wien, 1920, стр. 296, обр. 252.

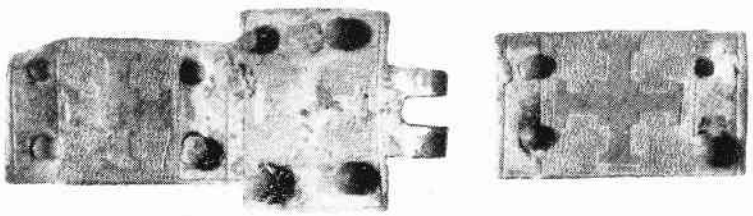

3 *Колании украси от Търново*
Parures de ceinture de Tărnovo

лявата — кошничка или чанта. Образът се намира в правоъгълно поле, чиито две тесни страни са вдадени конкавно навътре. Полето е запълнено със син емайл, поставен върху издълбаната и грапаво насечена повърхност на полето. На горната и долната страна на пластинката има по една малка кръгла дупчица за гвоздейчетата, които са прикрепвали апликацията към колана. Сега те липсват. Женската фигура е предадена доста грубо и несъразмерно. Ръцете са много големи, тялото е дебело и късо. Въпреки това изображението е твърде реалистично, а облеклото напомня някои готически женски фигури.

Две медни позлатени украси на колан произлизат от едно от жилищните помещения на югоизточната част на двореца (обр. 3). Едната представлява правоъгълна пластинка с четири дупчици в четирите края за гвоздейчетата, които са прикрепвали пластинката към колана, три от които са запазени. Тя е дълга 3,5 см и широка 2,2 см. В средата е гравиран равнораменен кръст с правоъгълни разширения в средата и в краищата. Кръстът се намира в четвъртито поле, което е запълнено с изчукани със зъмба малки кръгчета. На другата пластинка вероятно е била прикрепена тока с шарнир, понеже на едната ѝ страна има две халки, образувани от изрязването на самата пластинка. Тя има по-сложна форма. Състои се от две правоъгълни части, като тясната страна на едната опира до широката страна на другата. Всяка пластинка е дълга по 3 см и широка по 2,1 см и има по четири дупчици за гвоздейчетата, всичко осем дупчици, в пет от които са запазени и самите гвоздейчета. Украсата е същата, както на единичната правоъгълна пластинка — вписан в четвъртито поле чрез гравиране равнораменен кръст с правоъгълно разширение на краищата и средната част. Кръстът запълва симетрично четвъртитото поле. Тези две медни апликации са украсявали колан по същия начин, както двете златни пластинки с релефни изображения. По-голямата е била прикрепена към токата, а другата е била апликирана на колана от другата страна.

В същата постройка бе намерена масивна медна колания тока с дебела позлата във формата на шестолистна розета с диам. 8,2 см (обр. 4). Листовете на розетата са ограничени с релефен триъгълно издаващ се навън ръб и с дъговидно врязани навътре краища. В средата на всеки лист има по една кръгла дупка, вероятно за поголяма релефност или за декоративно поставени в тях гвоздейчета, които сега липсват. В средата токата е вдълбана и в самия ѝ център също се намира кръгла дупчица. Във вдлъбнатината е била апликирана някаква украса, понеже в нея няма никакви следи от позлата. На обратната страна на токата е запоена от дългата си страна правоъгълна рамка, на която е нанизана халка, завършваща с кръгла позлатена пластинка. На правоъгълната рамка е бил закрепен неподвижният край на колана, а на халката се е нанизвал свободният му край. Тази масивна колания тока с дебела позлата, достигнала в непълен вид до нас, е била по всяка вероятност притежание също на някой знатен болярин или на член от царското семейство. Ктиторът на църквата в манастира Куртя де Арджеш в една сцена от XIV в. е представен с дреха, украсена отпред с подобна тока във вид на шестолистна розета.[1] В друго изображение от същата църква боляринът е представен с подобна кръгла тока.[2] Находката от Царевец показва, че такива токи са носели и българските боляри.

При разкопките на двореца са намерени голям брой бронзови, медни и железни токи, които са с по-обикновена форма, често без украса. Те свидетелстват, че коланът и токите са били неразделна част от облеклото на търновските боляри. Описаните от нас токи и апликации за разлика от другите са или златни, или позлатени и са с по-богата форма и украса. Без съмнение те са принадлежали на господствуващата класа в двореца. От характера на украсата им можем да направим интересния, макар и все още предварителен извод, че в последния период от съществуването на двореца (XIV в.) вероятно там са били носени някои накити и дрехи от господствуващата по това време мода в Западна Европа. Не са били чужди и някои мотиви на източното азиатско изкуство. То е могло да проникне чрез Византия, но не е изключено да е

[1] V. Draghiceanu, Curtea Domneasca din Argeş. Note istorice şi arheologice, Buletinul comisiunii monumentelor istorice, X—XVI, 1917—1923, стр. 48, обр. 37.

[2] Пак там, стр. 49, обр. 38.

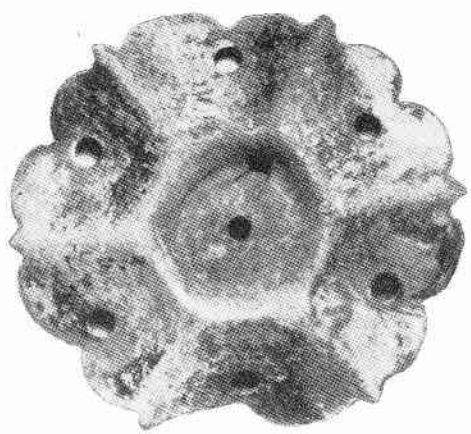

4 *Колания украса от Търново*
Parures de ceinture de Tărnovo

дошло и непосредствено от Изток. Тук трябва да отбележим, че при разкопките в двореца се намериха фрагменти от прочутата средновековна китайска керамика, известна в Европа под названието „селадон".

Подобни въпроси във връзка с характера на художествената култура през епохата на Втората българска държава тук могат да бъдат само поставени. Тяхното разрешение трябва да очакваме при окончателното обработване на материалите от разкопките на двореца на Царевец и въз основа на резултатите от проучванията на други средновековни градове, чието проучване е още в своето начало.

Нови данни за бита и материалната култура на населението в западните български земи през XII в.

Геновева Цанкова и Петър Тивчев

Наскоро бяха обнародвани две неизвестни досега писма на византийския ритор от втората половина на XII в. Григорий Антиохийски.[1] От същия автор до нас са достигнали няколко речи до видни негови съвременници, например до патриарха Василий Каматир (1183—1187), до патриарха Лука Хризоверг (1156—1169), писма до солунския митрополит Евстатий, до атинския митрополит Михаил Хониат и др. С цялата си дейност той се очертава като един от изтъкнатите представители на византийската култура.

Григорий Антиохийски е започнал своята литературна дейност около 1160 г. Подробни и точни данни за неговия живот не притежаваме, обаче отделни моменти от биографията се разкриват от неговите писма. Той бил ученик и близък приятел на Евстатий Катафлорон, магистър на риторите, бъдещия митрополит Евстатий Солунски. Между тях съществували тесни връзки и те поддържали оживена кореспонденция. От нея именно са запазени две писма на Григорий Антиохийски и едно на Евстатий Солунски. Около 1173—1175 г. той бил изпратен със специална, по всяка вероятност военна мисия от император Мануил I Комнин (1143—1180) в Сердика, където прекарал известно време. Преди 1175 г. той бил дворцов съдия, а след това заемал длъжността велик друнгарий.[2] В споменатите две писма се съдържат ценни и неизползувани досега сведения за материалната култура и стопанската история на Софийска област и на земите, намиращи се на северозапад от нея. Сердика бил важен стратегически и стопански център на Самуиловата държава. Той запазва своето значение и през периода на византийското владичество (XI—XII в.) През втората половина на XI в. Сердика (Триадица) станал седалище на дука на тема България. Той бил резиденция и на епископ, подчинен на Охридската архиепископия. Поради своето удобно географско положение Сердика бил важен възел на съобщенията и пътищата и продължавал да играе видна роля в политическите и военни събития на Балканския полуостров.[3]

Първото писмо на Григорий Антиохийски до Евстатий Солунски е писано към края на 1173 или началото на 1174 г. и изпратено от Сердика.[4] В него той се оплаква на своя учител и приятел, че е изпратен в чужда и неприветлива за него страна — България, — че е откъснат от близките и приятелите си, от своите любими книги и занимания, от всичко онова, което му предлагал изтънченият живот във византийската столица. За него било твърде тежко да понася суровия климат — непрекъснатите мъгли, дъждове, сняг и студ: „В страната на българите има непрекъснато дъждовни облаци и дъжд след дъжд, и сняг върху сняг. И ако понякога скритом се появи розовопръстата зора, то подобно на горделив навъсен и безчувствен юноша, сякаш завиждайки на тия, които я гледат, тя веднага навлича було от облаци върху пръстите си и покрива с тъмен плащ хубавото си тяло."[5]

[1] Вж. I. Darrouzès, Deux lettres de Grégoire Antiochos, ecrites en Bulgarie vers 1173, Byzantinoslavica, XXIII, 2, 1962, стр. 276—280; XXIV, 1,1963, стр. 65—68. Срв. idem, Notice sur Grègoire Antiochos (1160 á 1196), Revue des études byzantines, XX, 1962, стр. 51—92. За живота и дейността на Григорий Антиохийски срв. също К. Krumbacher, Geschichte der Byzantinischen Litteratur, München, 1897, стр. 472; Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, I, Berlin, 1958, стр. 292; А. П. Каждан, ВИ, N 3, 1964, стр. 214—215.

[2] Вж. Darrouzès, Notice, 62, 70, 80. Съчиненията на Григорий, Антиохийски без споменатите две писма са издадени от M. Bachmann—Fr. Dölger, Die Rede des *Μέγας δρουγγάριος* Gregorios Antiochos, BZ, XL (1940), стр. 353—405.

[3] Вж. Й. Иванов, Средновековна София, Юбилейна книга на гр. София, София, 1928, стр. 32; В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, II, София, 1934, стр. 78—79.

[4] Darrouzès, Deux lettres, Byzantinoslavica, XXIII, 2, стр. 278, 1—2.

[5] Пак там, стр. 279, 20—24.

Авторът на писмото описва само онова, което му е направило най-силно впечатление при пребиваването му в България, ето защо той дава до известна степен едностранчиви сведения. Като представител на византийската столична аристокрация, свикнал на разкош и изобилие, той не бил доволен от храната, която намерил в България, и вижда всичко в тъмни краски. За него тази земя е дива и неплодородна, бедна откъм лозя, овощни и зеленчукови градини. Плодовете, доколкото ги имало, били според него недозрели, сбръчкани и неугледни. „Прочее Сердика е разположена в място с неблагоприятен климат, където не е добро нито за плодоносни зеленчукови, нито за плодородни овощни градини, нито за да се отглеждат лози, чиито гъсти редове да се окичват с големи гроздове. На мене изобщо ми се струва, продължава авторът, че кракът на Деметра не е стъпвал на това място, когато е обикаляла цялата земя, търсейки дъщеря си, и разпределяла даровете си на разпръснатите навред племена, нито пък Дионис е разтърсил обвития си с лозови пръчки и гроздове жезъл, когато, придружен от Пан и сатири, е играл на това място лудешкия си и вакхически танц.“[1] Въпреки риторичния тон на писмото, наситено с хиперболи, в него се съдържат ценни сведения за отглежданите по това време в българските земи овощни дървета и други култури. Авторът споменава за наличието на ябълки, круши, смокини, грозде: „Ябълките са целите набръчкани и като остарели в тъмница в кошниците и торбите, показват на лицето си не червенина на прясно откъснати плодове, а дълбока и пълна старост. А крушите изглеждат напълно като борци, които са водили помежду си юмручен бой и от това са получили по кората си много грапавини и белези. Смокините, подобно на сухо грозде стегнати, като че ли за да поемат далечен път, са изгубили по-голямата част от сладостта си. А гроздовете, с изсушени зърна и сякаш стъпкани с крака, като че ли пристигат отдалече, са останали от мъка само кожа и кости.“[2]

Особено важни са данните за ежедневната храна на българите и за начина, по който тя се е приготвяла. Авторът на писмото съобщава, че хлябът, който ядели българите, бил долнокачествен и лош. Той бил правен от трици или просо (*πιθυρίας ἢ κεγχρίας*),[3] бил покрит със сажди и пепел, а вътре бил полусуров, тъй като според него не бил изпичан достатъчно. Този хляб естествено не се нравел на Григорий Антиохийски, който бил свикнал да яде добре приготвен пшеничен хляб. Както е известно, във Византия бил употребяван няколко вида хляб: чист бял хляб, направен от брашно без трици, второкачествен хляб, известен под името „среден“, и черен хляб, в който били прибавяни разни примеси, ечемик и др. Разбира се, бял, висококачествен хляб ядели предимно членовете на господствуващата класа и по-заможните слоеве от византийското общество. Черният хляб, както е засвидетелствувано в изворите, бил предназначен главно за беднотата.[4] Общо взето, хлябът на голяма част от византийското население бил сравнително лош и едва ли се е отличавал съществено по състав от този, с който са се хранели българите. В случая към сведението на Григорий Антиохийски трябва да се отнесем с известна критичност, като се има пред вид средата, в която той е живял, и че е бил представител на господствуващата класа.

В писмото на Григорий Антиохийски се съобщава за голямо изобилие от мляко и сирене, при все че то не отговаряло на неговия вкус. В областта на Сердика млякото и сиренето се продавали извънредно евтино: „В това място може да се доставят на ниска цена само цели ведра и котли, пълни с мляко, продавани за няколко драхми, цели кошници, пълни с прясно и още невтвърдено сирене, струващо грошове или дребни монети и оболи, което мирише на пръч и с лошия си дъх измъчва обонянието на приближаващия.“[5] Тези данни говорят и за наличието на търговски обмен. Те показват, че българите изнасяли на пазара произведените от тях храни и млечни продукти. Въпреки че не са дадени точни посочвания за цените, все пак от казаното можем да заключим, че те са били твърде ниски.

За храна на населението в тази област служела и рибата, прясна и осолена, която се ловяла от реки, блата и езера. Тя миришела според думите на автора на блато: „Осолените риби са вмирисани и отвътре са пълни с кал. Пресносолите пък риби от езерата и реките са изпълнени с тиня, миришат на блато и карат да се отдръпва всеки, който ги доближи.“[6] Обаче рибата очевидно не е била една от главните храни на жителите в тези места, тъй като те се занимавали предимно със земеделие и скотовъдство. За Григорий Антиохийски, който идва от морски, изобилствуващ с риба край, е необичайно и странно, че на нея в храната на българина се отделя по-малко място: „А най-лошото и най-глупавото е, че кравата, най-голямото от четириногите, се цени повече от рибата.“[7]

Подобни са впечатленията на автора и от приготвяното тук вино. То било „кисело, отвратително, истински неприятел за стомаха“[8].

Запазените сведения от изворите за същата епоха потвърждават казаното от Григорий Антиохийски за използуваните от българите видове храни. Така например в типика на Бачковския манастир, основан от Григорий Бакуриани в 1083 г., се съобщава, че монасите употребявали освен варива още и месо и много сирене, а така

[1] Darrouzès, цит. съч., стр. 279, 28—37.
[2] Пак там, стр. 279, 41—50.
[3] Пак там, стр. 280, 63—65. За това, че хлябът, който употребявали българите, бил долнокачествен, се споменава и от Никифор Григора (Nicephi. Gregorae Historia, ed. Bonn. I, стр. 379).
[4] За видовете хляб и за начина на приготвянето му вж. по-подробно в извънредно ценното изследване на *Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, V, Athènes, 1952, стр. 12—26.
[5] Darrouzès, цит. съч., стр. 280, 72—76
[6] Пак там, стр. 280, 67—71.
[7] Пак там, стр. 280, 71—72.
[8] Пак там, стр. 280, 65—66.

също и вино.[1] От типика на манастира Богородица Космосотира до гр. Енос ни е известно, че калугерите се хранели през четири дни от седмицата с риба, сирене и вино.[2] Очевидно тук рибата заемала първо място в ежедневната храна на монасите главно поради близостта с морето и р. Марица.

Трябва обаче да отбележим, че последните сведения се отнасят за храната на хора, принадлежащи към господствуващата класа и хранещи се по-богато. Това е отразено ясно в самите извори.[3]

В писмата на Григорий Антиохийски се срещат и описания за жилищата и облеклото на българите, които хвърлят нова светлина върху българския бит. Жилищните постройки били според него със скромни размери, покрити със слама, тръстика и други подобни материали: „Да не говорим за душните и покрити със слама колиби, за малките хижи от тръстика, папур и всякакви други храсти с малки размери, дело на пестеливи и неуки майстори, които изобщо не познават съразмерност. Те по-скоро са като играчка и едва ли не детски занимания."[4] Може би авторът говори не за постройките в Сердика, а за околните селища. За съжаление краят на писмото, където се говори за жилищата, не е запазен и не може да се каже с положителност кои жилища в града или в околността авторът има пред вид.[5]

Съобразно с по-суровия климат и поради многото добитък, отглеждан в българските земи, за което говорят и други извори, българите се обличали в кожуси и дебели вълнени дрехи. Това се потвърждава и от известията на Григорий Антиохийски, който пише, че жителите на страната са винаги облечени в ямурлуци и овчи кожи. На главата си те носели калпаци от дебело кече.[6] И Григорий Антиохийски подобно на други византийски автори, например Теофилакт Охридски, се отнася с известно пренебрежение към традиционното облекло на българите, което за византийците било непривично и варварско.[7]

Както се вижда, авторът на писмото дава изобилни и разнообразни сведения относно стопанското развитие и бита на населението в тази област. Наистина той непрекъснато изявява своето недоволство, преувеличавайки несгодите, които е срещнал тук и на които не бил привикнал в Цариград. Обаче в основата си неговите сведения са верни и те потвърждават и допълват до голяма степен онова, което знаем от други извори по този въпрос. За Сердика, както и за други по-големи градове през този период е характерно, че значителна част от тяхното население се занимавало със земеделие и скотовъдство. Дори жителите на градовете, които се занимавали със занаятчийство, не се отказвали напълно от земеделието. В съчинението на Идриси (от 1153 г.) се казва за София, че тя била „разположена в низина с многолюдни квартали и многобройни сгради, с непрекъснато следващи обработени полета и овощни дървета"[8]. От хрониката на Скилица-Кедрин също се вижда, че населението на София и околността ѝ се занимавало със земеделие.[9]

Тъй като в областта на Сердика се произвеждали много храни, то градът бил един от важните центрове за снабдяване на преминаващите през нея войски с хранителни припаси. Градът имал голямо значение не само за византийските войски, но и за кръстоносците. Показателен в това отношение е фактът, че по времето на третия кръстоносен поход (1189) в Сердика дошли специално изпратени византийски чиновници, които да уредят пазар за преминаващите оттам кръстоносци.[10]

Второто писмо на Григорий Антиохийски до Евстатий Солунски било писано от новото му местопребиване, което не може да се идентифицира с положителност. От Сердика той бил

[1] L. Petit, Typicon de Grégoire Pacourianos pour le monastère de Petritzos (Bačkovo) en Bulgarie, Приложение № 1 към ВВр, XI (1904), стр. 24—25.

[2] L. Petit, Typicon du monastère de la Kosmosotira près d'Aenos (1152), ИРАИК, XIII, София, 1908, стр. 49, 32—40.

[3] Срв. Petit, Typicon de Grégoire Pacourianos, стр. 25: „... сиренето да не липсва през четирите дни от седмицата освен през четиридесетте дни на постите, а да не липсват и по четири чаши вино за всеки брат. Определяме също на масата да се слагат ястия три пъти дневно, направени от това, което божието провидение ни е дало... Освен това от този светъл празник — Великден — до Св. Петдесетница и през дванадесетте дена да се слага четири пъти ядене на трапезата. За обеда през тези петдесет дни, за които говорихме, и за другите дванадесет да има на трапезата сирене и всичко друго, което бог е дал, като се прибавят и по две чаши вино за всекиго. Обаче, когато се наложи да се поднесе още нещо на трапезата, тогавашният игумен нека да има право да стори това, та да пресече по този начин лакомията на някои..."

[4] Darrouzès, цит. съч., стр. 280, 77—80.

[5] Пак там, стр. 280, 80—81: *Τὰ μὲν ὑπεραφκισμένα τῆς γῆς* +++.

[6] Darrouzès, цит. съч., стр. 279 26—27: *ἀεί σισυροφοροῦντας καὶ ἀρνακίσιν ἐσταλμένους καὶ πίλοις τὰς κεφαλὰς καλυπτομένους.* „Колкото за жителите на страната, ти би могъл да ги видиш винаги облечени в ямурлуци и овчи кожи и с глави, покрити с дебело кече. И, както казва Апостолът, „те прекарват сред добитък и кози кожи", защото според неговите думи аз трябва да насочвам мисълта си все към българите."

[7] За облеклото на българите, направено от кожи, съобщава и Теофилакт Охридски в писмото си до великия доместик Адриан Комнин: „Аз робувам... на роби, варвари, нечисти, от които дъхти на миризма от мръсни кожи, които са толкова скромни в своя поминък, колкото богати по злонравие." Вж. Migne, P. Gr., t. CXXVI, col. 508 A Срв. Митрополит Симеон, Писмата на Теофилакт Охридски, архиепископ български, Сб. БАН, кн. XXVII, София, 1931, стр. 188.

[8] Б. Недков, България и съседните ѝ земи през XII в. според „Географията" на Идриси, София, 1960, стр. 41; срв. Д. Ангелов, По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI—XIV в., ИПр, VII, 1951, кн. 4—5, стр. 429; P. Tivčev, Sur les cités byzantines aux XIe—XIIe siècles, Byzantinobulgarica, София, 1962, стр. 154.

[9] Скилица говори за сърпове и коси, употребявани от заселените около Сердика печенеги. G. Cedreni Compendium historiarum, ed. Bonn, II, стр. 589, 19 и сл.; Ангелов, цит. съч., стр. 429. Общо за земеделското производство в България през тази епоха срв. Г. Цанкова-Петкова, Към въпроса за селскостопанската техника в Средновековна България и в някои съседни балкански области, ИИИ, XIII (1963), стр. 133—135.

[10] С. Лишев, Третият кръстоносен поход и българите, ИИБИ, VII, 1957, стр. 210—212.

преместен заедно с византийските войски на северозапад по посока на Сърбия и Унгария.[1]

В това писмо Григорий отново говори за своето положение, като го сравнява с неотдавнашния си престой в Сердика. Сега той разбира, че е попаднал в много по-неблагоприятни и тежки условия и че е бил несправедлив в предишната си оценка за българските земи. В сравнение с новото място, където бил на лагер с войската, той намира, че българската земя била богата, изобилна на припаси и че тя им предлагала всичко необходимо за живот. Григорий Антиохийски сега съжалява за България и смята, че в първото си писмо той се е увлякъл: „Защо прочее трябва да се връщаме към писаното тогава и онзи, който попадне на писмото, ясно да разбере какво сме набъбрали там за Сердика — какви глупости и празнословия по-скоро като хора алчни и неблагодарни, неодобряващи доставеното ни в достатъчно количество. Но ако и да не живеехме разкошно и да не ядяхме сред българите сибаритски ястия, мислейки дори, че изобщо не живеем, и не разбирайки, че разликата между България и Сибарис не е толкова голяма, колкото между Фригия и Мизия, като не можехме да бъдем признателни подобно на неблагодарния Израел, въпреки че там се наслаждавахме на толкова много ядене, седнали на изобилна трапеза, ние точехме езика си, мърморейки срещу онази, която ни хранеше. И тъй ние трябваше да си спомним за тази земя и за тамошните блага и да я наречем земя на блажени, а не земя на българи. Защото оттогава и до ден-днешен ние сме настанени в толкова неплодородно място едва ли не +++ за да си послужа за това с подходящи думи и да се изразя уместно и сполучливо, ние трябва да се задоволяваме само с най-потребното. И бихме се смятали за щастливи, ако бихме получили потребното и това, което е необходимо само за поддържане на живота."[2]

Ясно е, че Григорий Антиохийски си спомня с най-добри чувства за своя неотдавнашен престой в Сердика. Оскъдицата на новото място го кара да вижда България като обетована земя и да намира миналото за много по-добро от настоящето.[3]

Във второто писмо има също някои сведения за храната и нейното приготовление. Авторът я сравнява с припасите, които получавали византийците в България. Тези сведения също представляват интерес за нашата история. Хлябът бил оскъден, трудно се намирал и бил много по-лош от българския: „Ние понякога трябва дълго да търсим хляб, без да намерим, или ако намерим, той изобщо не може да се яде — пълен с цели класове, люспи и плява, а най-лошото — че той е сух и изобщо твърд като камък. Ако един изпитващ дух би поискал хлябовете да станат камъни, обратно на това, което сме чули от евангелието, то те от само себе си са се вкаменили, така че да бъдем подложени на изпитание дори когато се угощаваме. Той е толкова груб и долнокачествен, че ни издрасква небцето и измъчва езика ни, а при преглъщане ни остъргва гърлото също като грапав камък, тласкан със сила надолу. Често той образува преграда за дихателната тръба и засяда до задушване в гърлото на онзи, който го яде, и го прави грозен поради мъката. Такъв човек изглежда, сякаш че очите му са изскочили, изхвъркнали от клепачите и излезли от собствените си места. И преживяваме участта на Кронос, като си дерем всеки ден гърлото с поглъщане на камъни по необходимост, а съвсем не поради измама, както се казва, че правел Кронос—детенавистният баща на Зевс; но не според легендата и поради омраза, а поради нужда, и то неотменна. Защото, като не знаем как да се борим с глада, ние желаем и това, което ненавиждаме, и се стремим към това, от което се отвръщаме, обичаме и търсим онова, което ни е омразно, и го приемаме с отворени обятия."[4]

По-нататък в същото писмо Григорий Антиохийски надълго се оплаква на Евстатий Солунски от липсата на плодове, от лошото вино и дори от недостиг от вода за пиене. „Защото има някои области, които освен своето неплодородие и беднота са нещастни и поради липсата на вода, тъй като нямат никаква рекичка и по суша съперничат на многожадния Аргос."[5]

Оскъдицата, за която се говори във второто писмо, се дължала на обстоятелството, че тези земи били на границата между Византийската империя и Унгария. Наред с природните особености на тези северозападни балкански краища честите войни и постоянното движение на войски през разглеждания период допринасяли за липсата на храни и за обедняване на населението. Не само жителите на тези области страдали от глада, но понякога не намирали продоволствие дори и преминаващите византийски войски. Така например император Йоан II Комнин, когато през 1128 г. пристигнал в Браничево, за да ръководи възстановяването на разрушената от маджарите крепост, войската му през цялото време страдала от липса на храна.[6] След това по време на същия поход Йоан Комнин не можал да се противопостави успешно на маджарите, тъй като войската му била изтощена поради болести и недостиг на храна.[7]

Разгледаните тук две писма на Григорий Антиохийски ни позволяват да надникнем по-отблизо в бита на обикновения българин. Българското население от Сердика и нейната област се занимавало със земеделие (отглеждане на зърнени храни, овощарство, зеленчукови градини и др.), със скотовъдство, риболов и др. В пис-

[1] J. Darrouzès, Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173, Byzantinoslavica, XXIV, 1, 1963, стр. 65—73.

[2] Пак там, стр. 66, 69—84. Текстът не е напълно изправен.

[3] Пак там, стр. 65,1: *Ἀει τὰ πέρυσι Βελτίω.*

[4] Darrouzès, цит. съч., стр. 66, 85—67, 92.

[5] Пак там, стр. 67, 132—68, 148.

[6] Joannis Cinnami Historia, ed. Bonn, стр. 12, 14—16. Срв. Златарски, История, II, стр. 373—374; Лишев, цит. съч., стр. 213.

[7] Joannis Cinnami Historia, стр. 12, 21—23; Златарски, История, II, стр. 374.

мата е отразено голямото изобилие на мляко и млечни произведения, които се продавали извънредно евтино. В първото писмо става дума и за наличието на пазари и на търговски обмен, в който главно място заемали хранителните припаси.

Независимо от известно пренебрежение, което прозира на места у Григорий Антиохийски към по-примитивните условия на живот, то той все пак изтъква, че българските земи произвеждали изобилни и разнообразни храни. Това особено се подчертава във второто му писмо, в което той нарича България „земя на блажени". Подробностите за облеклото и жилищата допълват и освежават известното ни от други извори за материалната култура и бит на българския народ под византийско владичество. Сведенията на Григорий Антиохийски са извънредно ценни, като се има пред вид, че те излизат изпод перото на непосредствен наблюдател, отличаващ се с твърде голяма за времето си образованост и култура. Разбира се, тия сведения не са лишени от някои субективни елементи и от едностранчиви преценки и затова трябва да се използуват внимателно и критично. Писмата на Григорий Антиохийски са изпълнени с риторика и в тях ясно личи стремежът на автора да подражава по език и стил на антични автори — характерна черта за византийската литература през XII в. Въпреки това те представляват ценно градиво за проучването на материалната култура и икономическото развитие на българския народ през Средновековието. Част от тези сведения потвърждават известията на други византийски автори, а до голяма степен те разширяват и обогатяват нашите представи за тази отдалечена епоха.

Средновековни накити в Окръжния народен музей в Коларовград

Вера Антонова

Във фонда на средновековния отдел при Окръжния народен музей в Коларовград се намират накити, произхождащи от селата Здравец (сега Търговищко) и от Войвода, Коларовградско.

I. Колективна находка от с. Здравец

Накитите от горната колективна находка са постъпили в Окръжния народен музей през 1927 г. От спомени на бившия уредник на музея се знае, че тя е открита при реголване за лозя. Точното ѝ местонахождение никъде не е отбелязано. Накитите от нея са инвентаризирани под № 12—24 (обр. 1_2).

1. Палестински кръст, сребърен, с позлатена повърхност (обр. 1_1). Двете половини са съединени с шарнир и образуват по средата кухина. Носен е бил на шията. Има височина 6 см и ширина 3,3 см. Краищата на раменете му не завършват с разширения, както обикновено завършват палестинските кръстове енколпиони,[1] а минават в полукръгове, от двете страни на които се издава по един зъбец в крайния ъгъл на рамото. Върху лицата на двете половини личат изображения в малко издигнат, закръглен релеф. Изображенията са груби и доста схематични. Раменете се заемат от тялото на разпънатия Исус. Главата започва над къстовището, обкръжена е с нимб и е слабо наведена наляво. Ръцете са обърнати с дланите навън, с разперени пръсти. Краката са опънати, а стъпалата са събрани в остър ъгъл. Над главата е изобразен бюст на ангел, а под краката — голобрад архангел. Исус е представен с риза, стигаща до коленете, изображение, което се среща порядко.[2]

Върху втората половина на кръста е представена Богородица с Исус подобно на един от кръстовете в Софийския музей.[3] Главата е с нимб, покрита с мафорий, който загръща плещите. Под него се вижда широк хитон, падащ на широки успоредни гънки. В лявата си ръка държи Исус. Дясната е пред гърдите. В четирите заоблени краища на раменете на кръста са изобразени в медалйони четирите евангелисти. Фигурите им са третирани схематично.

2. Верижка, сребърна с квадратно сечение, със страна 0,5 см, оплетена от три тънки тела (обр. 1_2). Двата края липсват. Запазена дължина 51 см. Та е представлявала сигурно огърлица с нанизани по нея украси. Подобна, по същия начин оплетена верижка познаваме от Неврокопско.[4]

3. Верижка, сребърна, затворена, с периметър 0,42 м, с две топчести филигранни украси (обр. 1_3). Образувана е от двойни сребърни халкички, а топчестите украси, включени във веригата срещуположно една на друга, са позлатени.

[1] К. Миятев, Палестински кръстове в България, ГНМ, III, 1921, стр. 68.
[2] Пак там, стр. 68, обр. 49.
[3] Пак там, стр. 77, обр. 64.
[4] Новооткрити старини от Неврокопско, ИАИ, VII, 1932/1933, стр. 416, обр. 176.

4. Медальон, сребърен, долна половина, кух, със следи от позлата по горната повърхност (обр. 1_4). Формата е елипсовидна, с диаметри 3,5 и 3 см. От две срещуположни страни се издават двойни халкички като тези на горната верижка, в която е бил вероятно нанизан медальонът.

5. Обеца, сребърна, с позлатена повърхност (обр. 1_5). Представлява по-скоро надушница, която се е окачвала на косата или върху плат, наметнат върху главата. Съставена е от два диска, споени така, че между тях остава кухо пространство. Диаметър 3,5 см. В горната ѝ част е изрязан малък сектор за вместване на халките за окачване. В средата е изрязана ажурено птица, напомняща гълъб, чиито форми са очертани с тънка златна нишка. На мястото на окото и по крилата, тялото и опашката са споени филигранни зрънца. По гърдите на птицата на едната страна е спирално навита филигранна нишка. На обратната страна на същото място с тънка нишка е оформено гнездо, където е бил вместен камък или перла, сега липсващ. Цялото това средище е опасано от два концентрични пояса, украсени с малки окръжности от тънка нишка и обрамчени също с тънък тел. По периферията на обецата се издават пет цилиндрични, кухи ушички, изработени от намотан сребърен позлатен тел. Четири подобни цилиндрични ушички са разположени между двата успоредни филигранни пояса. Над главите на птицата са запоени двойни халки от сребърни и позлатени пластинки за окачване на верижка. По своята форма и техника на изработка обецата напомня златната обеца от с. Дивдядово.[1] Разликата е само в подробностите на украсата. Изработена със същата техника, но с други мотиви е обецата от с. Горна Бяла Речка, Берковско.[2] По мотива на украсата — птица — в различен вариант тя се приближава до позлатената

[1] Археологически вести, ИАИ, IV, 1926/1927, стр. 301, обр. 120.

[2] К. Миятев, Накитно съкровище от с. Горна Бяла Речка, Берковско, ИАИ, V, 1928/1929, стр. 345, обр. 203

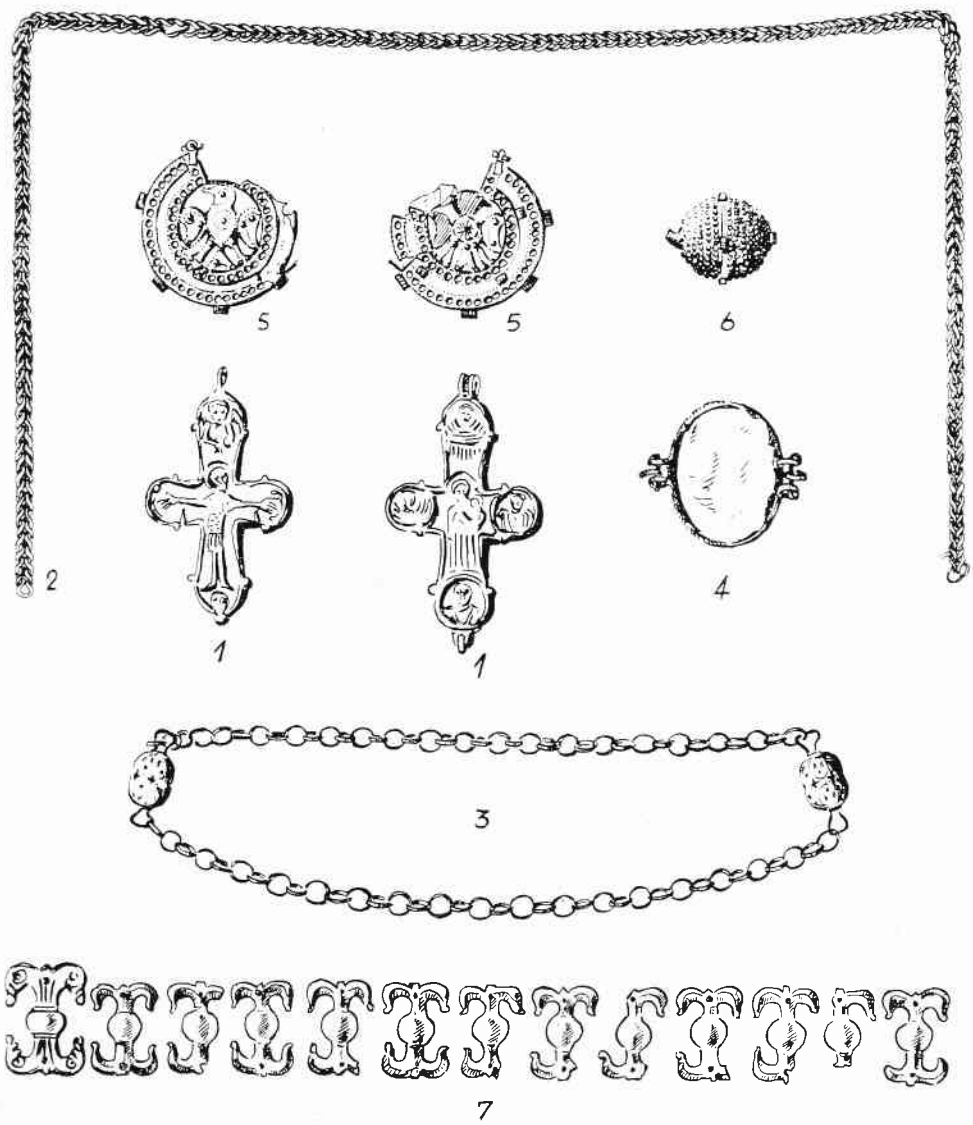

1 *Колективна находка от с. Здравец*
Trouvailles de village Zdravec

2 *Гривни от находката от с. Здравец*
Bracelets de la trouvaille du village Zdravec

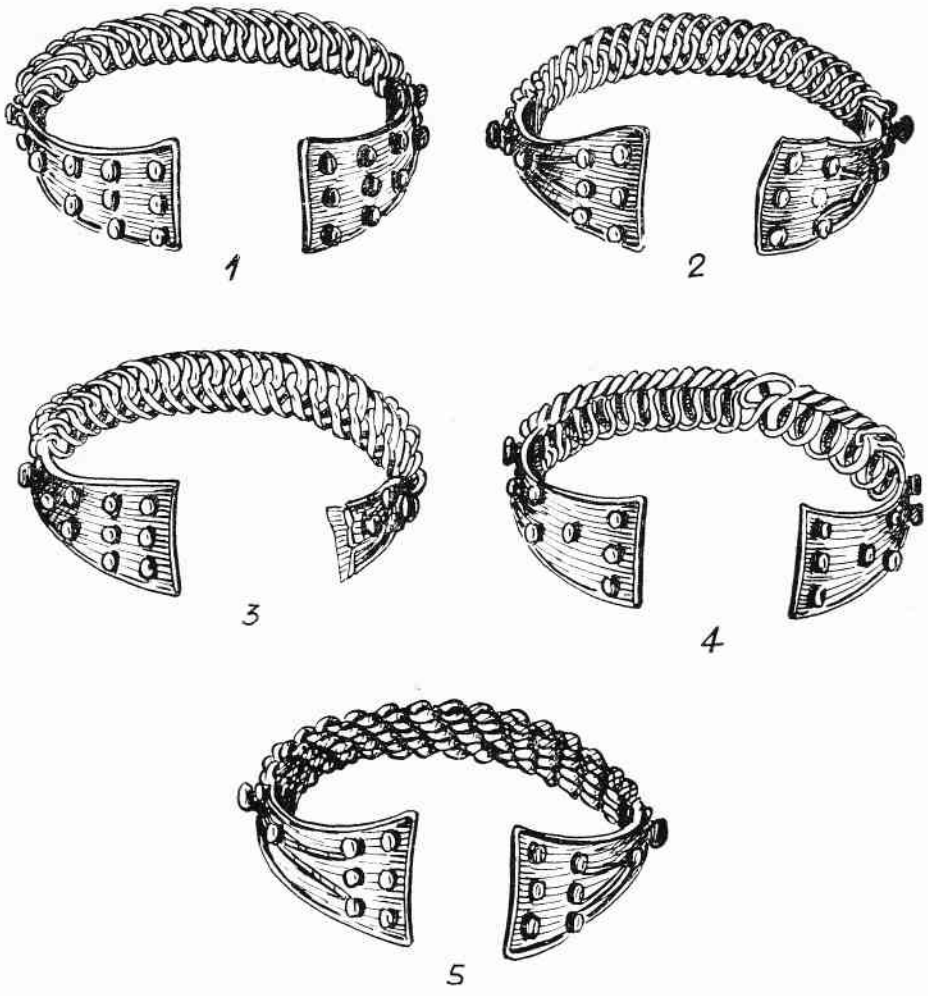

слепоочна висулка от Войнещи в РНР.[1] От същия тип обеца, сходна по форма и украса, се публикува и от Дубовца, ФНРЮ.[2] Мотивът птица е характерен и се среща върху различни накити.[3]

6. Обеца, златна, с почти сферична форма. По своите по-големи размери тя също може да се приеме за надушница. Образувана е от две полукълба, обсипани със ситни гранули, разположени в редове така, че цялата повърхност изглежда зърнеста. Там, където са споени двете полукълба, минава пояс от четири усукани тънки нишки. По него са долепени и четири ушички. От двете полусфери излизат издатъците на сега отчупена халка, образувана от спирално навит тънък тел. Като паралели могат да се посочат подобни обеци от съкровището от Войнещи,[4] от Черниговското съкровище,[5] от погребения в Микулчица (ЧССР)[6] и пр. Разновидност на тази обеца с редове гранули срещаме в накитите от Дубовица.[7] У нас подобна обеца е открита в некропола край Ловеч.[8]

7. Гривна, сребърна, отворена, с диаметри 6,2 и 4,5 см (обр. 2_1). Представлява верижка, оплетена от седем обли тела около централна ос. Към двата края на плетеницата са запоени по две плътно долепени триъгълни пластинки със страни 4×4×3 см, които образуват краищата на гривната. Ръбовете са ограничени с две тънки сребърни нишки, от които вътрешната е усукана, а външната гладка. Горната повърхност на триъгълниците е украсена със зърна. Зърната са вместени в окръжности от тънки сребърни нишки. На двата края между плетеницата и пластинките са споени три малки зърна, а върху тях — едно по-голямо.

8. Гривна, сребърна, подобна на горната, оплетена от седем тела, с дебелина 0,2 см (обр. 2_3). По нея личат следи от позлата. Диаметър 5,5 см. Триъгълната пластинка в единия

[1] Д. Теодору, Раннефеодальный клад украшений, найденные в Войнешти (Яссы), Dacia, V, 1961, стр. 511, обр. 5,6.

[2] М. Биташевић, Сбирка средновековног и касног народног накита из Дубовца, РАД Војвођанских музеја, 10, Нови Сад, 1961, стр. 27, т. I, 9—10.

[3] Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М.—Л., 1948, стр. 322, рис. 84 стр. 256, рис. 56.

[4] Д. Теодору, цит. съч., стр. 515, рис. $8_{1,2}$.

[5] Б. А. Рыбаков, Древности Чернигова, МИА СССР, 1949, 11, стр. 59, рис. 26.

[6] I. Poulik, Archeologicke vjskumy a velka Morava, Archeologicke rozhledy, XV, 1963, 5, стр. 579, обр. 190.

[7] М. Бирташевић, цит. съч., стр. 27, табл. I_2,2_a.

[8] С. Георгиева и Р. Пешева, Средновековен български некропол край гр. Ловеч, ИАИ, XX, стр. 542, обр. 39_3.

край е отчупена. Украсата е пъпковидна и с вит тел, както при горната гривна.

9. Гривна, сребърна, отворена (обр.2_2). Диаметър 6,2 см. По форма и размери като горните. Върху триъгълните разширения на краищата са споени седем зърна. Последното се свързва с останалите зърна посредством тънка нишка. На мястото на спойката има същите пирамидални групи от по четири зърна, както при горните гривни.

10. Гривна, сребърна, позлатена (обр. 2_4). По форма и украса подобна на предходната. Диаметър 6,2 см. Плетеницата е по-особена. Изплетена е плътно от шест тела във вид на шнур.

Гривни, подобни на горните, у нас имаме от Сливен,[1] от Драгижево,[2] от Герман,[3] от съкровището от с. Горна Бяла Речка, Берковско,[4] и др. Съвършено идентични са посочени в средновековното съкровище от Войнещи.[5]

11. Апликации от колонна гарнитура, изливани, сребърни, позлатени, 13 броя (обр.1_7). По форма напомнят двойни котви, разположени една срещу друга и разделени с изпъкнал в горната повърхност диск. Височината на 12 от апликациите е 2,1 см, ширина 1,5 см. Едната е по-голяма и с по-сложна украса. Краищата на последната са нарязани, а средната изпъкналост е удължена. В двата срещуположни края на всички апликации има по две дупчици, в някои от които стоят самите гвоздейчета, с които са били прикрепвани към колана. Подобни колонни апликации съдържа съкровището от Войнещи.[6]

12. Монета, сребърна, грош на трапезундския император Мануил Комнин (1238—1263). Лице: царска фигура, облечена в далматика, с огърлица на шията. На главата корона с висулки. В дясната ръка държи пряпорец, в лявата — акакия. Надпис: |┬| *ONE (MANOYHΛ O KOMNENOΣ*). Опако: св. Евгений в цял ръст, с химатион, около главата нимб. В дясната ръка

O E V
A Γ
държи кръст. Надпис: ΓI EN
O

Горната находка отнасяме към средата на XIII в. Важен датировъчен материал е сребърният грош на Мануил Комнин. Независимо от това всички останали накити сочат същото време. Палестинските кръстове, чиято родина се смята Палестина,[7] са били разпространени в целия християнски свят. Те са били разпространени сред славянските племена и народи от VI—XIV в. Въз основа на открити калъпи за такива кръстове, на съдове за топене на благороден метал и модели може да се предположи, че са били произвеждани през ранното и късното Средновековие както в Русия,[8] така и у нас.[9] Тази традиция у нас е продължила жива до навечерието на Освобождението.

От същото време са отворените гривни. У нас те са намирани с монети от Андроник II (1295—1320) и Михаил Шишман (1320—1330), както и с монети от Урош I, Стефан Душан и Ив. Александър.[10] В Румъния въз основа на монети те са датирани също в XII—XIII в.[11] Тези гривни имат аналогии и с гривните, срещани на територията на древноруските княжества, по-специално в Киевска Русия.[12]

Почти сферичната обеца надушница по своята изработка се причислява към т. нар. руски тип. Тези обеци са много разпространени в най-различни съчетания на филигранната украса (нишки и зърна) у всички славяни от X до XIII в.,[13] в Киевското княжество — още от IX в.[14] Аналогии има в Полша[15] и на много други места. Подобна е обецата от средновековния накит от Дубовца, която авторът датира от XI—XIV в.[16] У нас в същата и във видоизменени форми този Киевски прототип е застъпен до навечерието на турското владичество в XIV в. Обецата във форма на диск с орнамент птица на нея, изработена във филигранна техника, е също така разпространена от XI до XIII в. Този тип срещаме също в накита от Дубовца.[17]

Филигранната техника е била известна в Европа и Изтока от много рано. Сред славянския свят тя се разпространила широко от XI до XIII в., когато са били внасяни от Изтока изделия с филигранна украса — зърнчеста и с нишки. Филигранът станал любима техника особено на славянските градски златари.[18]

Коланната гарнитура с апликациите, която можем да приемем за женска, понеже се намира изключително с женски накити, също има свои аналогии и в съкровището от Войнещи, което е също датирано от XIII в.

Какво представляват накитите и кому са принадлежали? Имайки пред вид обстоятелствата, при които те са постъпили в музея, ние нямаме данни да смятаме, че са гробна находка. По всяка вероятност те представляват съкровище,

[1] Новооткрити старини, ИБАД, III, 1913, стр. 337, обр. 270.
[2] Новооткрити старини, ИБАД, III, 1913, стр. 335.
[3] Новооткрити старини, ИБАД, IV, 1914, стр. 280, обр. 250.
[4] К. Миятев, Накитно съкровище от с. Горна Бяла Речка, Берковско, ИАИ, V, 1928/1929, стр. 345.
[5] Д. Теодору, цит. съч., стр. 506, рис. $8_{3,8}$.
[6] Пак там, стр. 517, рис. $9_{4,5,6}$, $10_{4,5,6}$.
[7] К. Миятев, цит. съч., стр. 56.
[8] Б. А. Рыбаков, Ремесло..., стр. 454—455.
[9] С. Георгиева, Кръстове енколпиони в средновековен Преслав, Изследвания в чест на акад. Дечев, София, 1958, стр. 609; А. Милчев, Ранносредновековни български накити и кръстове енколпиони от Северозападна България, Археология, V, 1963, кн. 3, стр. 31.
[10] Новооткрити старини, ИБАД, III, стр. 335, и ИБАД, IV, стр. 280.
[11] Д. Теодору, цит. съч., стр. 507.
[12] Г. Ф. Корзухина, Руские клады, 1954, кл. ад. № 30, стр. 90, вкл. X/3; Клад 31, стр. 91, вкл. XI; Л. Нидерле, Славянские древности, стр. 334, рис. 88.
[13] Б. А. Рыбаков, Ремесло..., стр. 336; Н. П. Кондаков, Руские клады, т. I, табл. II, обр. 11; табл. III, обр. 9; табл. IV, обр. 20; табл. XII, обр. 2, 5; табл. XIII, обр. 7, 8; табл. IX, обр. 18—25.
[14] Б. А. Рыбаков, Ремесло..., стр. 335.
[15] Л. Нидерле, Славянские древности, стр. 334, обр. 88.
[16] М. Бирташевић, цит. съч., стр. 27, табл. I_9.
[17] Пак там, стр. 27, табл. $I_{9,10}$.
[18] Л. Нидерле, Славянские древности, Москва, 1956, стр. 333.

заровено в земята при известна опасност, заплашваща притежателя му. През първата половина на XIII в., откогато датира находката, такава опасност са представлявали страшните татарски орди, които бродели не само на север от Дунава, но из Северна България.

Изхождайки от факта, че накитите са сребърни или позлатени, може да се приеме, че те са принадлежали на жена от знатното градско съсловие.

II. Средновековни гривни от Войвода

През 1963 г. в Окръжния народен музей в Коларовград постъпиха 8 цели гривни и 7 фрагмента. Намерени са при погребения, на които жители на селото са попаднали при изкореняване на дървета в един стопански двор в североизточния край на селото. Костите, с които са били намерени, били разпилени от намервачите. От разпита и от огледа на самото място се установи, че се касае до некропол. Дълбочината на погребенията е от 0,40 до 0,50 м от днешното равнище. Теренът е наклонен и ние предполагаме, че част от почвата се е свлякла, та затова на места погребенията са се явили на плитко. Според разказа на намервача Хамди Исмаилов гривните произхождат от 8—9 погребения. Всичките гривни са бронзови. Можем да ги разделим на два вида:

1. Гривни от плоска, тънка лента със закопчалки халки.

2. Гривни от объл тел със затворени краища и също със закопчалки. Те се водят в инвентарната книга на средновековния отдел на музея под № 535—549.

1. Гривна, бронзова, изработена от плоска лента, широка 2,2 см, с диаметър 5,6 см. Затваря се със закопчалка шарнир. Същият начин на закопчаване имат гривните от некропола край Ловеч.[1]

Цялата горна повърхност на гривната е изпълнена с украса, нанесена върху пояс, ограничен от две врязани линии, минаващи на около 2 мм от ръбовете. Украсата се състои от врязан

[1] С. Георгиева и Р. Пешева, Средновековен български некропол край гр. Ловеч, ИАИ, XX, стр. 531, обр. 13 и сл.

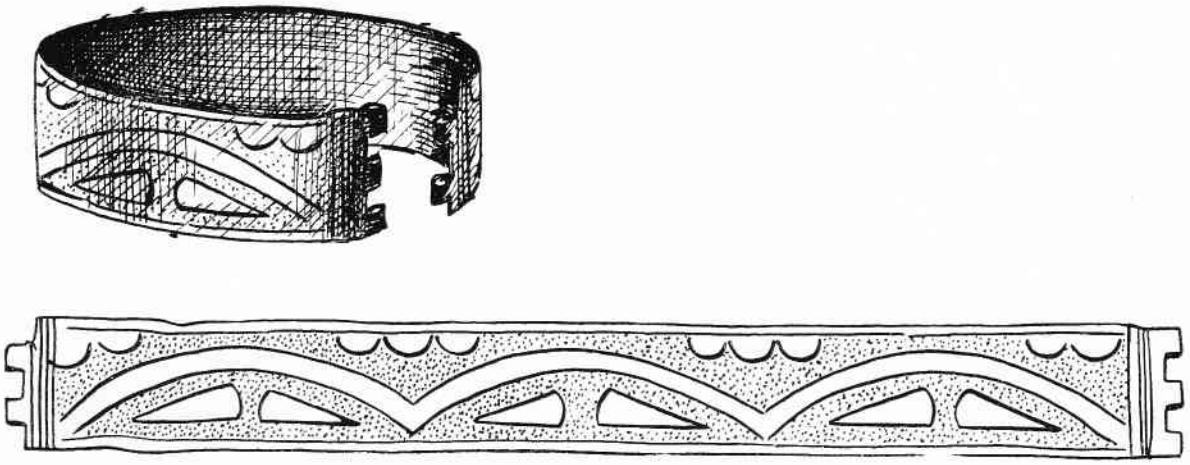

3 *Гривна от средновековния некропол при с. Войвода*
Bracelet de la nécropole médiévale près du village Voïvoda

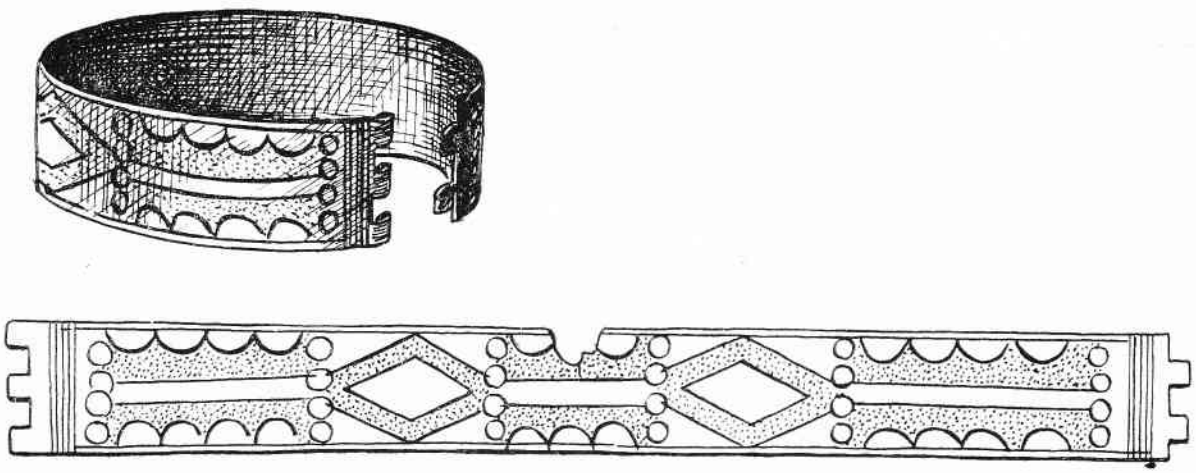

4 *Гривна от средновековния некропол при с. Войвода*
Bracelet de la nécropole médiévale près du villge Voïvoda

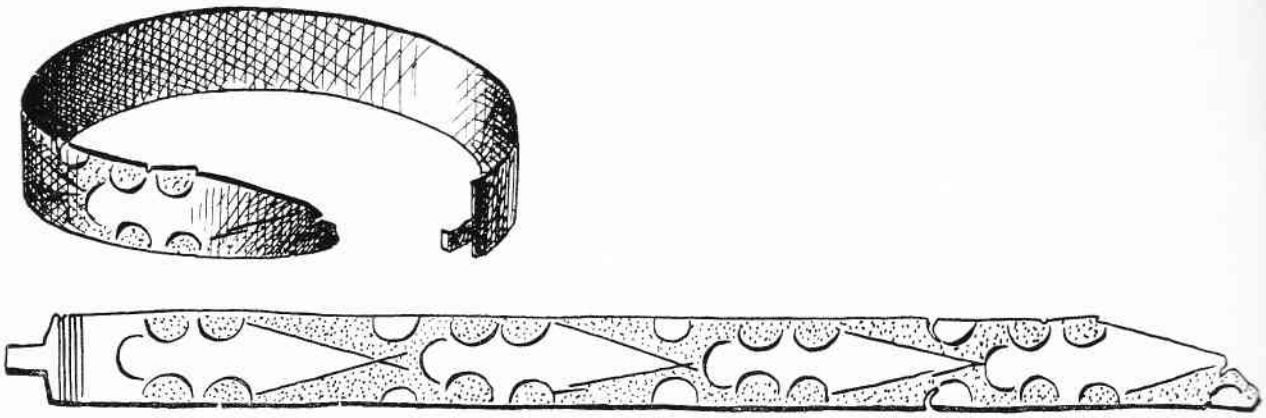

5 *Гривна от средновековния некропол при с. Войвода*
Bracelet de la nécropole médiévale près du village Voïvoda

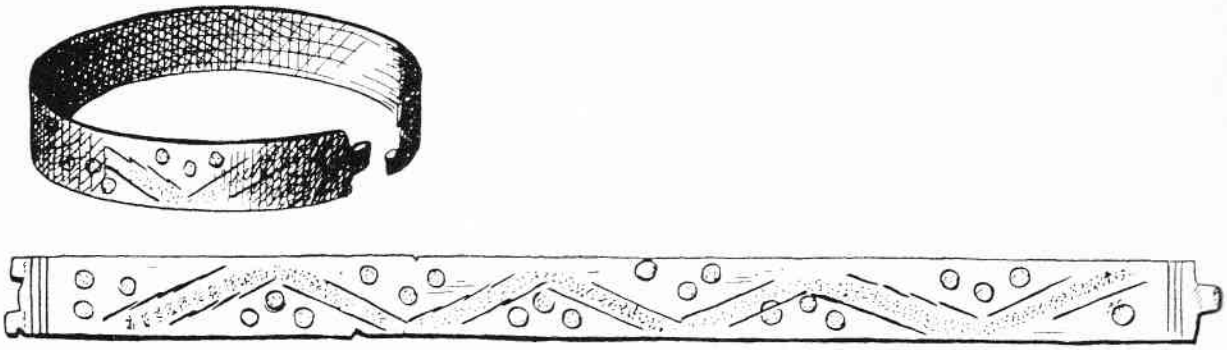

6 *Гривна от средновековния некропол при с. Войвода*
Bracelet de la nécropole médiévale près du village Voïvoda

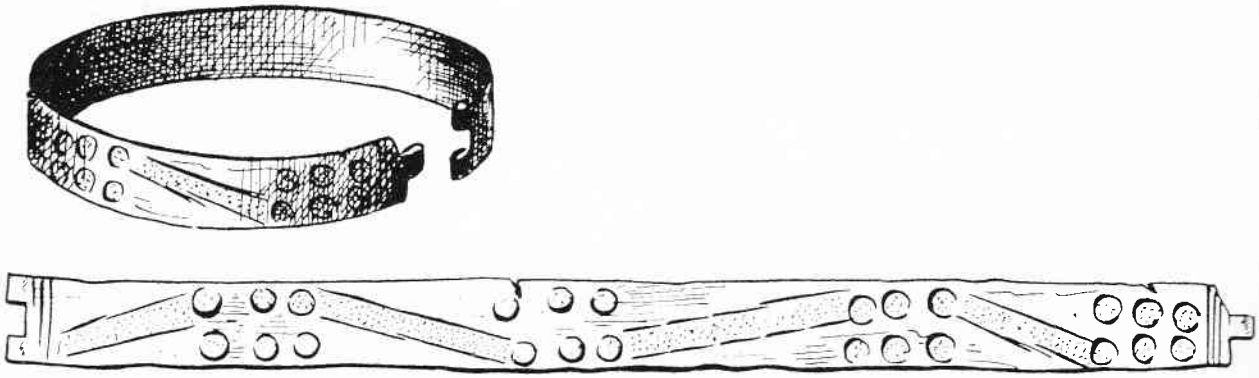

7 *Гривна от средновековния некропол при с. Войвода*
Bracelet de la nécropole médiévale près du village Voïvoda

орнамент от полудъги, очертани с двойни линии (обр. 3). В тях са разположени една срещу друга две капковидни украси. По горния ръб минават полукръгчета. Полето около орнамента е запълнено с релефни точици, нанесени със ситен поансон.

2. Гривна, бронзова (обр. 4), със слаби следи от позлата, подобна на горната. Ширина 2 см, диаметър 5,5 см. Украсата се състои от два врязани ромба, очертани с двойни линии, съединени помежду си с широка ивица, ограничена с успоредни линии. Те излизат от срещуположните ъгли на ромбовете и стигат до двата края на гривната. Полето е ограничено с украса от врязани полукръгчета. Полето между орнаментите е изпълнено със ситни точици.

3. Гривна, бронзова, подобна на горните (обр. 5). Ширина 1,3 см, диаметър 6 см. Укра-

сата се състои от непрекъснат орнамент, получен от съчетание на врязани прави, пресичащи се под остър ъгъл, линии и полукръгове. Полето извън орнамента е изпълнено със ситни точици.

4. Гривна, бронзова, със следи от позлата (обр. 6). Ширина 1,2 см, диаметър 5 см. Украсата е от непрекъсната, двойна, зигзаговидна ивица. В ъглите на последната са врязани по три малки окръжности. В този случай орнаментите са изпълнени със ситни точици, а полетата са оставени гладки.

5. Гривна, бронзова (обр. 7). Ширина 1,2 см, диаметър 5,7 см. Украсата представлява непрекъсната двойна зигзаговидна ивица. В ъглите последната се прекъсва, като там са врязани два вертикални реда от по две малки кръгчета. Както начупената ивица, така и кръгчетата са запълнени със ситни точици.

6. Гривна, бронзова (обр. 8), изработена от плоска лента с отчупен край. В сравнение с горните гривни тя е по-масивна. Затварянето е ставало също с такива закопчалки. Ширина 1 см, дебелина 15 мм, диаметър 6,3 см. Единият край е отчупен. Украсата е от непрекъснат орнамент от вдълбани ситни кръгчета, разположени във вид на рибена кост.

7. Гривна, бронзова (обр. 9) от типа на горните, с отчупен край. Ширина 1 см, диаметър 6 см. Украсата се състои от непрекъсната редица ромбоиди, чиито страни са предадени с ивици от ситни точици. Ромбоидите са разделени с тройни успоредни редове от по три малки врязани кръгчета.

8. Гривна, бронзова, фрагмент. Ширина 1,8 см, запазен диаметър 5,6 см. Украсата е от непрекъснат мотив от ромбове, съединени с върховете си, и от полукръгове по двата горни края. Свободното поле около орнамента е запълнено със ситни точици, изчукани с поансон.

9. Гривна, бронзова, фрагмент. Ширина 1,3 см. Украсата е като на предходната, с тази разлика, че кръговете и полукръговете са поедри. Орнаментът е изпълнен със ситни точици.

10. Гривна, бронзова, фрагмент. Ширина 1,1 см. В единия край е запазена една халкичка за закопчаване. Целият пояс е украсен с орнамент от линии, полукръгове и кръгове.

11. Гривна, бронзова. Налице са два малки фрагмента. Украса като № 9.

12. Гривна, бронзова (обр. 10_1). Изработена е от объл тел, дебел 0,2 см, диаметър 5 см. В двата края се разширява във форма на плоски триъгълничета. Закопчава се с халкички, обра-

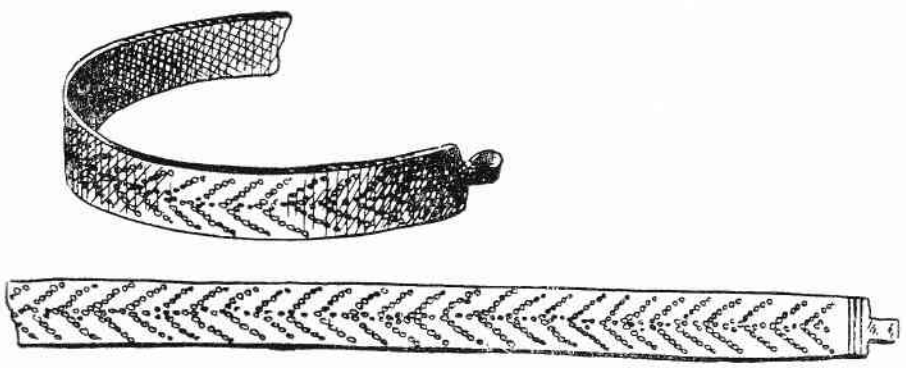

8 *Гривна от средновековния некропол при с. Войвода*
Bracelet de la nécropole médiévale près du village Voïvoda

9 *Гривна от средновековния некропол при с. Войвода*
Bracelet de la nécropole médiévale près du village Voïvoda

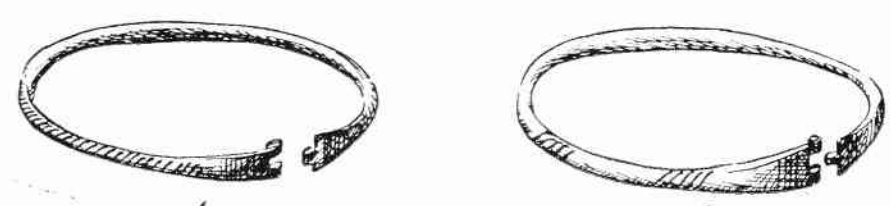

10 *Гривна от средновековния некропол при с. Войвода*
Bracelet de la nécropole médiévale près du village Voïvoda

зувани като тези при гореописаните гривни. Горната повърхност е украсена с врязани успоредни линии.

13. Гривна, бронзова от гладък, объл тел, с дебелина 2 мм, диаметър 5,5 см. Закопчава се като № 12 (обр. 10_2).

14 и 15. Фрагменти от гривни, направени от гладък бронзов тел, дебел 0,3 см и 0,25 мм.

Гривните от Войвода имат пълни аналогии с някои от гривните от средновековния некропол край Ловеч както по материала, от който са направени, така също по техниката на изработка на украсата.[1] Като сравнителен материал за техниката на изработка и украса могат да се привлекат и две бронзови гривни от некропола до Еленската църква при Пирдоп.[2] Този тип гривни със закопчалки, с подобна техника и мотиви на украса се среща в целия славянски свят, в словашки гробове, в Киевското княжество и др.[3]

Техниката чрез изчукване, с която са украсени нашите гривни, е била известна много рано. С поансони са украсявали повърхността на украшенията с релефни точици, кръгчета, кръстчета, звездички и пр. Наред с филиграна и тя е получила широко приложение сред останалия славянски свят. Тези накити, така масово произвеждани, показват стремежа на средновековните майстори да подбират такава техника, чрез която за най-кратко време ще добиват най-масова продукция.[4] Пълната еднаквост между гривните от Войвода и много от гривните от некропола до Ловеч и тези от Пирдоп както по сплавата, от която са изработени, по техника на направа и украса, така и по еднаквите мотиви предполага съществуването на някакъв голям производителен център в Северна България, където в X—XIII в. те са били работени и откъдето са били разпространявани.[5]

[1] С. Георгиева и Р. Пешева, Средновековен български некропол край гр. Ловеч, ИАИ, XX, стр. 529 и сл., обр. 13, 14, 15, 16, 17, 33; обр. 32_3.

[2] П. Мутафчиев, Еленската църква при Пирдоп, ИБАИ, V, стр. 71, обр. 45; стр. 73, обр. 48.

[3] Б. А. Рыбаков, Ремесло..., стр. 283.

[4] Пак там, стр. 551, рис. 129.

[5] С. Георгиева и Р. Пешева, цит. съч., стр. 533.

Нови археологически материали от Сливен

Елена Бацова

I. Голямата базилика

През лятото на 1960 и 1961 г. Народният музей в Сливен извърши археологически разкопки в североизточната част на града — кв. Ново село, — където бяха разкрити основите на голяма базилика. Разкопките се наложиха от обстоятелството, че обектът беше попаднал в чертите на града, една част даже влизаше в двор, чийто собственик при копане на яма беше открил един ъгъл от зид.

Разкопките се проведоха с помощта на средношколци бригадири в продължение на 33 работни дни. Работата се затрудняваше от факта, че върху целия обект имаше грамада камъни, натрупвани в продължение на много години при почистване на обработваемата площ наоколо (обр. 1).

Основите на базиликата бяха открити на дълбочина около 0,30 м от повърхността на земята. Очертаха се три строителни периода. Първи строителен период: построена е била трикорабна базилика, 23,30 м дълга и 17,5 м широка, с една полукръгла апсида, с малък баптистерий на северната страна и с притвор на запад. Входът на базиликата е на южната страна. Стените ѝ са градени с ломени камъни, споени с бял хоросан. На места се забелязва ред тухли, вероятно останки от най-долния тухлен пояс. Градежът е бил opus mixtum. Дебелината на зидовете е 0,80 м, а на апсидата — 1,10 м, като самите основи в подземната част са с 0,20 м по-широки. Наосът на базиликата е разделен на 3 кораба — централен, широк 6,25 м, и 2 странични: северен, широк 1,90 м, и южен — 2,20 м. Подът му е постлан с квадратни тухли със страна 0,42 м, наредени върху хоросанова подложка (обр. 2). Правоъгълно помещение с вътрешни размери 5,5×2,65 м, в североизточния ъгъл е прилепено по северната стена на базиликата. Нивото му е с 0,15 м по-високо от това на наоса и се свързва с него чрез вход. Подът на това помещение също е постлан с тухли, но по-малки по размери — със страна 0,30 м. По северната му страна има издигната част като скамейка (банкет), дълга 3,5 м и широка 0,40 м, постлана отгоре с един ред тухли. Може да се предполага, че това е баптистерий независимо от това, че се намира от северната страна на апсидата. Подобно малко помещение на северната страна има базиликата при с. Чурлина, Нишко, но и там предназначението му не е напълно изяснено.[1]

[1] В. Иванова, Стари църкви и манастири в българските земи, ГНМ, IV, 1922—1925, стр. 452, обр. 295.

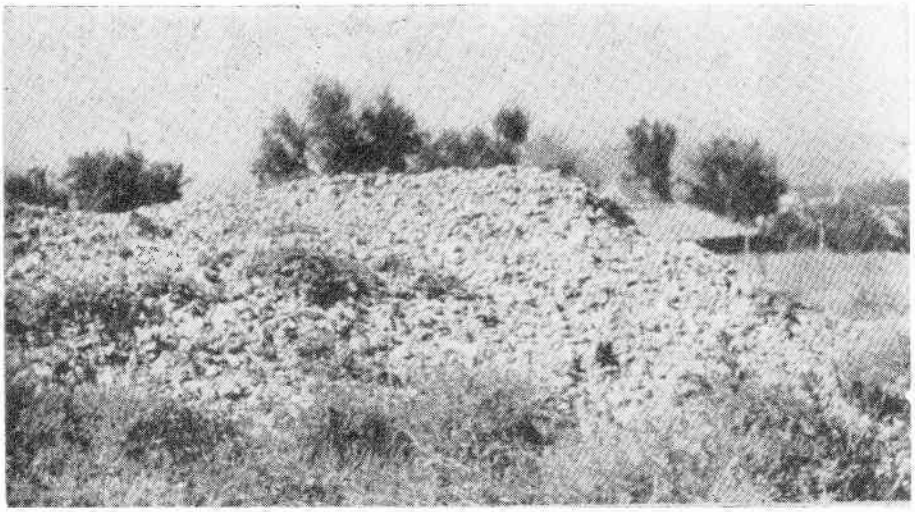

1 *Натрупани камъни в обекта на разкопавания участък в Ново село △ Amas de pierres du secteur fouillé de Novo Selo*

Чрез три входа — централен и два странични — се преминава от наоса в притвора на базиликата. Той е широк 4 м. Подът му е постлан с тухли от 3 различни вида (обр. 3): а) квадратни, със страна 0,30 м; б) квадратни, със страна 0,42 м; в) правоъгълни, със страни 0,57×0,37 м. Западната му стена е цяла, измазана от вътрешна страна с хоросан, а изходът е на южната стена.

Поради това, че църквата е много лошо запазена, за надземната ѝ конструкция не може почти нищо да се каже. На линията между петата на апсидата и левия пиластър при централния вход на наоса беше открит само един камък, за който може да се предполага, че е служил като база на колона.

При втория строителен период северната стена на баптистерия е била продължена и така се е образувал вторият северен кораб или само навес (поради разрушаването на надземната част това не може да се установи точно). Зидът е продължен с много по-груба зидария, със спойка от кал. През същия период е бил построен и още един южен кораб (навес). За това ни говори фактът, че западната му стена не е конструктивно свързана с тая на притвора. Подът и на този кораб е постлан с тухли 0,30×0,30 м, като нивото му е с 0,05 м по-ниско от наоса. Входът, намиращ се също на южната стена, точно срещу входа на притвора, е оформен с едно стъпало, постлано с три бели, гладко полирани каменни плочи. По северната стена на този кораб има ред камъни, грубо дялани, с размери около 0,45×0,30×0,20 м, наредени един до друг без спойка и образуващи банкет може би за чакащи богомолци.

В източната половина на тази базилика бяха открити и основите на една малка църква, състояща се от правоъгълно помещение, с вътрешни размери 4,15×3,90 м, с една полукръгла апсида. Градежът е много груб — от ломени камъни, споени с кал. Малката църква е издигната, след като базиликата е била изцяло разрушена. Този извод се потвърждава от факта, че част от основите на тази църква попадат върху разрушените основи на базиликата. Ос-

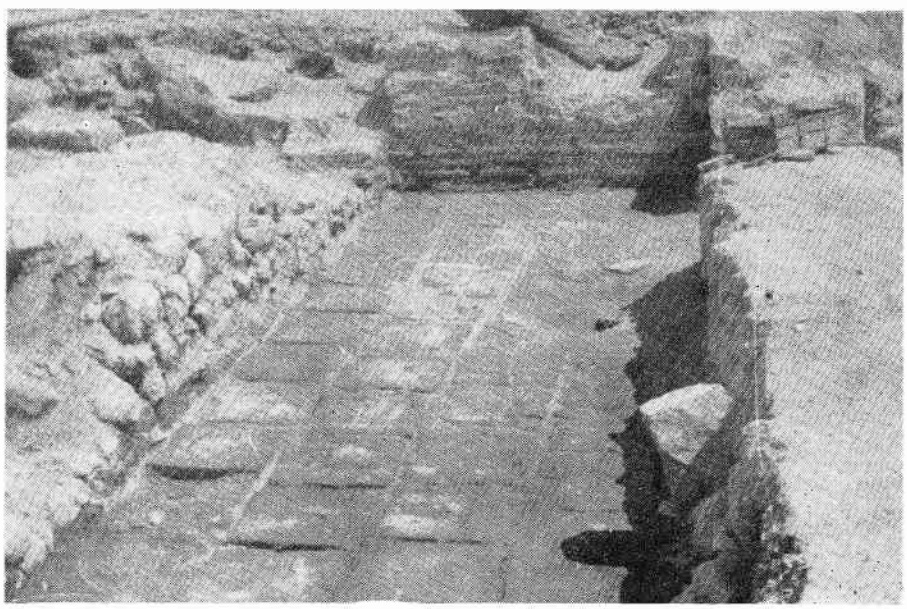

2 *Подът на наоса на базиликата, постлан с квадратни тухли △ Le pavement du naos de la basilique recouvert de briques carrées*

3 *Трите входа на наоса*
Les trois entrées du naos

вен това беше открита и част от некропола, принадлежащ към тази църква, който попадаше изцяло в очертанието на базиликата. Някои от скелетите даже лежаха направо върху тухлената подова настилка. Бяха разкрити 12 погребения, извършени чрез трупополагане, ориентирани по посока запад — изток. Гробен инвентар почти липсваше — само в два от гробовете бяха открити по една гривна. Намираните следи от изгнило дърво около скелетите показва, че труповете са били положени в дървени ковчези.

При разкопките на този обект бяха открити съвсем малко находки, а именно:

1. Три глинени съда и една потичка, открити заедно, захлупени върху голям четвъртит камък до северната стена на притвора. На същото място имаше следи от пожар и съдовете бяха много опушени. Двата от тях са гърненца с червен цвят, с издуто тяло и една дръжка, а третото — със сив цвят, с форма на канче с една дръжка. Изработката му е много фина, така че наподобяват металически съд. Потичката също има сив цвят, с форма на малка паничка със заоблено дъно (обр. 4).

2. Две гривни (от откритите погребения), едната от тъмносиньо стъкло, по дължината на обръча от лицевата страна набраздена с три улейчета, които се губят на мястото на спойката на стъклото при затваряне на обръча. Другата гривна е от плоско желязо, с отворени, слабо разширяващи се краища (обр. 5).

3. Две бронзови пластинки, по всяка вероятност от обковка на кръст. И двете са богато украсени с гравирани розети и плетеници (обр. 6).

4. Дванадесет железни ковани гвоздея, различна големина.

5. Три бронзови монети — византийски. Поради много лошото им състояние не могат да се определят точно от времето на кои императори са, обаче по формата им се установява, че едната е от типа на монетите от VI—VII в., а другите две, корубести — от XII—XIII в.

При опит за приблизително датиране на строителните периоди на разкопания обект се среща голяма трудност, особено за двата периода на базиликата, поради факта, че голямата базилика е била напълно разрушена и очевидно ограбена. Обстоятелството, че тя се намира в съседство с развалините от късноримската крепост (на около 200 м от южната ѝ крепостна стена), ни дава основание да предполагаме, че първият строителен период се отнася към същата епоха, т. е. V—VI в. от н. е.[1] В подкрепа на тази датировка говори и самият план на базиликата с тесни странични кораби, както и някои от глинените съдове (обр 7).

Не след много време, вероятно при нарастването на селището, съществуващата базилика е била разширена с още два странични кораба (навеси).

Малката църква, намираща се в източната половина на базиликата, може да се отнесе към периода на Второто българско царство преди падането на България под турско владичество или в първите години след това. Като датиро-

[1] Едновременно с разкопките на базиликата се правиха и сондажи на крепостта Хисарлъка, където бяха открити част от западната крепостна стена и основите на две помещения. От начина на градеж и от намерените материали крепостта може да се отнесе към V—VI в. Резултатите от разкопките още не са публикувани.

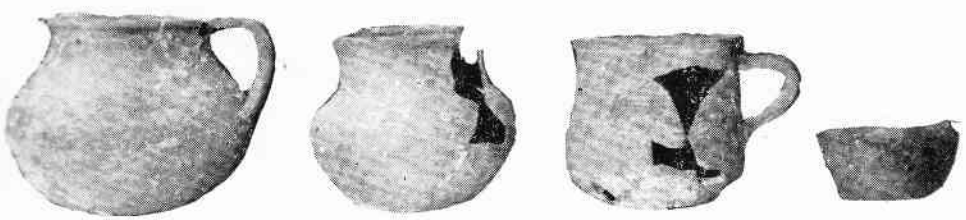

4 *Глинени съдове, открити в притвора на базиликата* △ *Vases en argile découverts dans le pronaos de la basilique*

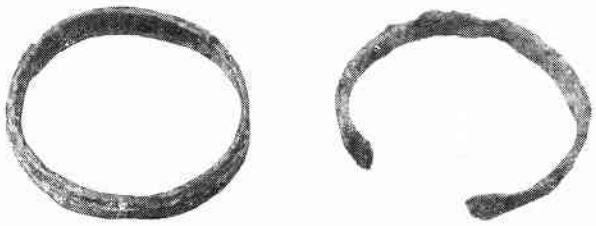

5 *Две гривни от откритите погребения*
Deux bracelets des sépultures mises au jour

въчен материал тук могат да ни послужат някои от находките: монетите от XII—XIII в., бронзовите апликации, стъклената гривна,[1] както и характерът на разкритите погребения.

Разкопките на голямата базилика в Сливен потвърдиха мнението, че в този район се е намирало старото селище на територията на днешния Сливен.[2] Те показаха, че това селище през късноримския и ранновизантийския период е било твърде голямо (за да има църква с такива размери) и че не е прекъснало съществуването си чак до падането на България под турска власт.

II. Римски некропол

В североизточния край на гр. Сливен, на височината между Новоселската река и шосето Сливен — Ичера, се намира местността Хисарлъка. От случайно намираните находки и от проведените сондажни разкопки през лятото на 1960 и 1961 г. може да се заключи, че тук се е намирала крепост от късноримско време.

Непосредствено свързана с Хисарлъка е и околната местност, днешният кв. Ново село. Може да се предполага, че именно там се е намирало селището извън крепостните стени. За него споменават още Шкорпил и Ив. Велков.[3] Тук чрез разкопки през 1961 г. бяха разкрити и основите на голяма базилика, както и пещ за изпичане на строителна керамика.[4] Но особено показателен за съществуването на селището е некрополът, заемащ значително пространство от около 1,5 км на дължина в източната част на дн. Сливен. В края на миналото и началото на настоящото столетие в тази местност е имало много надгробни могили, повечето от които са били разрушени при прокарване на шосета, строеж на сгради и пр. Във всяка една от тях са били откривани по един или няколко гроба с различен строеж. Гробният инвентар, състоящ се предимно от глинени и бронзови съдове, оръжие и пр., е датиран в някои гробове с монети от II—III в.[5]

През последните няколко години при прокопаване на водопроводи в тази част на града също бяха открити много гробове, принадлежащи към този некропол. Всички новооткрити погребения бяха извършени чрез изгаряне на труповете. Една част от гробовете са зидани с камъни и тухли и покрити с груби каменни плочи, а друга — засводени с по няколко керемиди. Някои от зиданите гробове вътре са постлани с големи тухли 60/60 см, с малки дупки в центъра и четирите ъгъла (обр. 8). За отбелязване е, че зиданите гробове са с по-богат инвентар в сравнение с инвентара от обикновените гробове. Без да даваме подробно описание на всички предмети, намерени в гробовете, ще отбележим някои типови съдове и други находки, които смятаме, че заслужават внимание за охарактеризиране на целия некропол.

В гробния инвентар на всички открити погребения преобладават глинените съдове. Освен често срещаните остродънни стомни, амфорки с 2 дръжки и чашки с конусовидна форма и две малки дръжки (обр. 9), бяха открити и няколко съда с по-интересна форма.

1. Съдче, светлочервен цвят, добре пречистена глина, с форма на дълбока паница. Върху

[1] Подобна гривна, намерена в с. Лалково, Ямболски окръг, е датирана от XII—XIII в. Вж. Й. Чангова, За стъклените гривни в България, Изследвания в памет на Карел Шкорпил, София, 1961, стр. 180.

[2] Шкорпил, Спомен за Сливен и манастирите му, Сливен, 1886, стр. 23.

[3] Пак там; И. Велков, Стари римски пътища и селища в днешните български земи, БИБ, г. II, т. 4,стр. 44.

[4] Резултатите от разкопките още не са публикувани.

[5] К. и Х. Шкорпил, Могили, Пловдив, 1898, стр. 36, 134—139; И. Велков, Нови могилни находки, ИАИ, V, София, 1929, стр. 30; И. Велков, Новооткрити старини, ИАИ, VI, София, 1932, стр. 312.

6 *Бронзови пластинки от обковка на кръст*
Lamelles de bronze des ferrures d'une croix

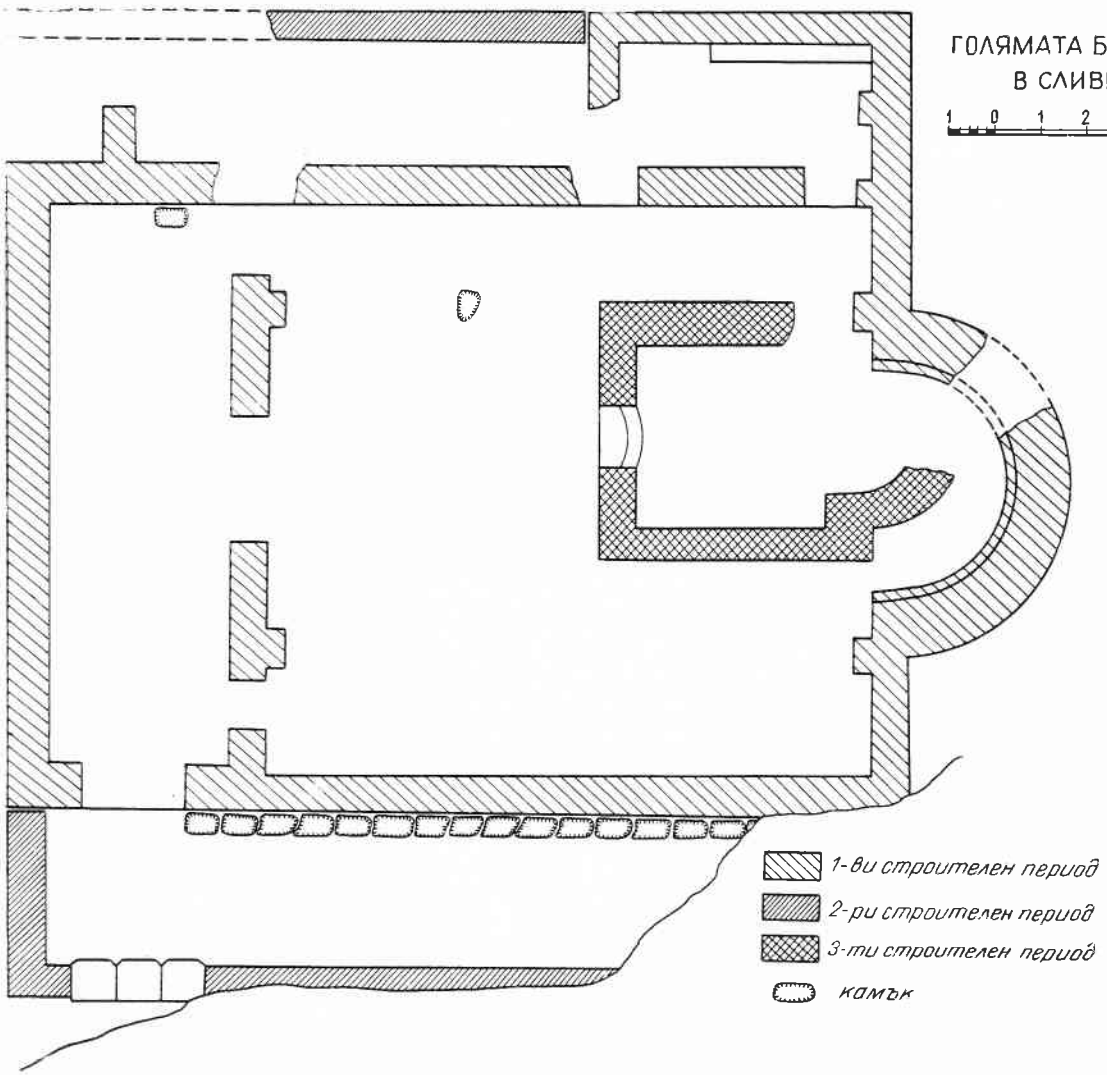

7 *План на базиликата*
Plan de la basilique

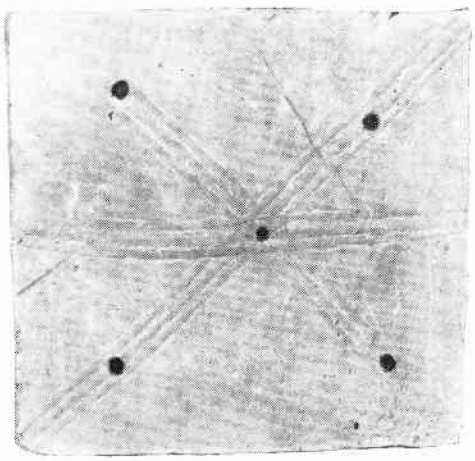

8 *Тухла от гробовете*
Briques provenant des sépultures

9 *Глинени съдове от гробния инвентар*
Vases en argile de l'inventaire funéraire

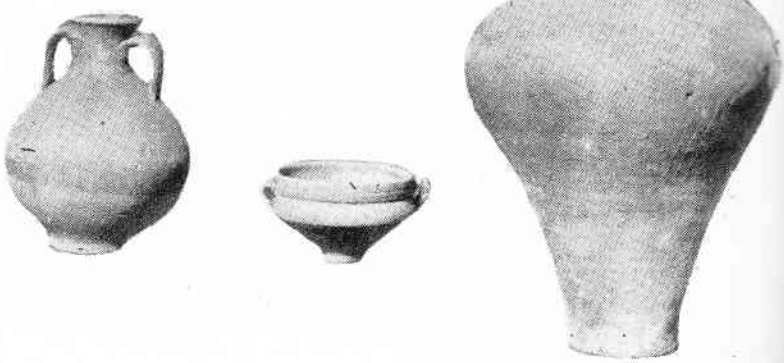

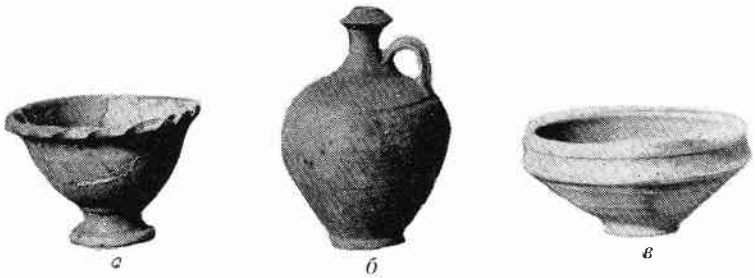

а *б* *в*

10 *а) Съдче ; б) стомничка ; в) паница от гробния инвентар в некропола △ а) petit vase ; б) cruche ; в) assiette de l'inventaire funéraire*

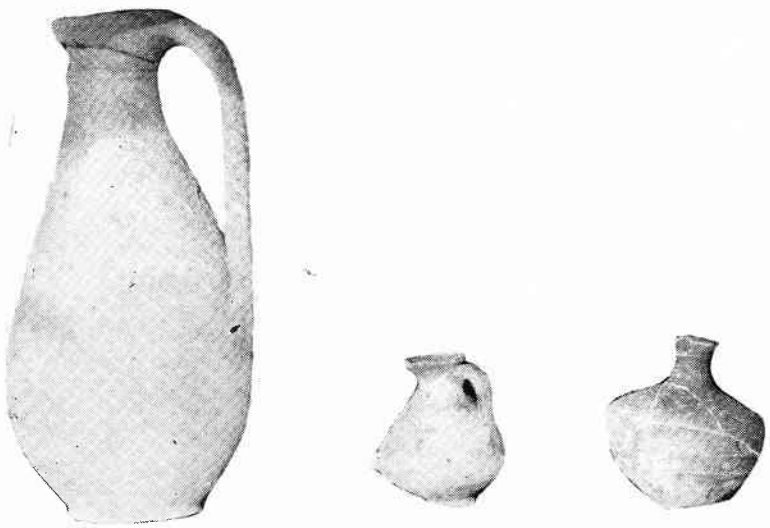

а *б* *в*

11 *а) Каничка ; б) съдчечайник ; в) съдче от гробния инвентар в некропола △ а) petit cruche ; б) vase-théière ; в) petit vase de l'inventaire funéraire de la nécropole*

висока куха подставка със столче е поставено тялото на съда с камбановидна форма и назъбен ръб на устието. Обща вис. 10 см, диам. на устието 14,5 см (обр. 10*а*).

2. Стомничка, светлочервен цвят, с една дръжка и интересно стесняване на устието във форма на пресечен конус. Вис. 18,5 см (обр. 10*б*).

3. Паница, светлочервен цвят, много фина глина, с форма на пресечен конус с върха надолу. Вис. 7,7 см, диам. на устието 16,5 см (обр. 10*в*).

4. Каничка, светлочервен цвят, с крушовидна форма на тялото и една дръжка. Устието е фуниевидно извито навън. Върху шийката на разстояние 3 см от устието има релефна украса от два концентрични пръстена (обр 11*а*). Подобни канички са намирани на редица места в нашата страна и се отнасят към средата на IV в. от н. е.[1]

5. Малко съдче чайник, жълт цвят, в горната част на съда черен лак. Снабдено е с една дръжка. Отворът на чучурчето е съвсем малък. Височина 8 см (обр. 11*б*).

6. Съдче, светлосив цвят, с форма на луковица и високо тясно устие. Горната част на тялото на съда е украсена с релефни орнаменти във форма на малки дъгички (обр. 11*в*).

7. Блюдо, сив цвят, орнаментирано с гроздове. На дъното на съда гроздовете са симетрично разположени, изобразени чрез вдлъбнати окръжности, а в периферията — чрез релефни топчета и линии (обр. 12).

8. Лампичка, червен цвят, с почти кръгла форма, без дръжка. Изработката е съвсем груба, без украса. Вис. 3,3 см, диаметър 9 см (обр. 13*а*).

9. Глинен предмет, цилиндрично плътно столче, което в двата края се разширява във форма на паничка. Предназначението му не е напълно изяснено, но вероятно е служело за кадилница (обр.13*б*).

На второ място по количество след керамиката са железните предмети. Представени са главно от ковани гвоздеи. Освен това в единия от гробовете имаше и два железни меча, които обаче се бяха силно оксидирали и разпаднали.

В един от зиданите гробове се намериха и няколко бронзови предмета. Някои от тях — торква, игла за коса, пръстен-ключ и фибула — говорят за погребение на жена. Освен тях бяха открити и звънче, макарка, 5 халкички с различен диаметър (обр. 14).

[1] Т. Иванов, Принос към проучването на античния град при Чомаковци, Изследвания в памет на Карел Шкорпил, София, 1961, стр. 255.

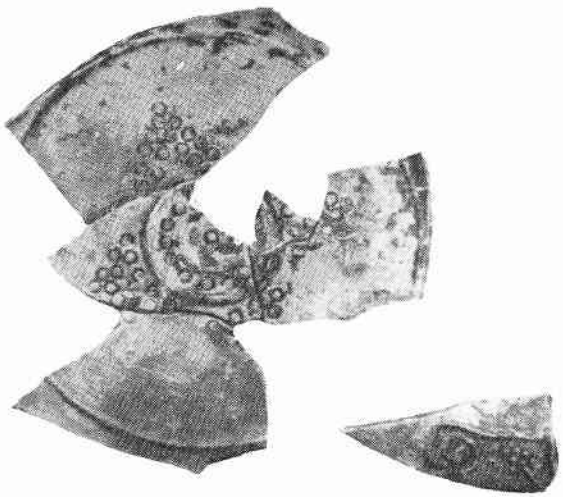

12 *Блюдо от гробния инвентар в некропола Plat de l'inventaire funéraire de la nécropole*

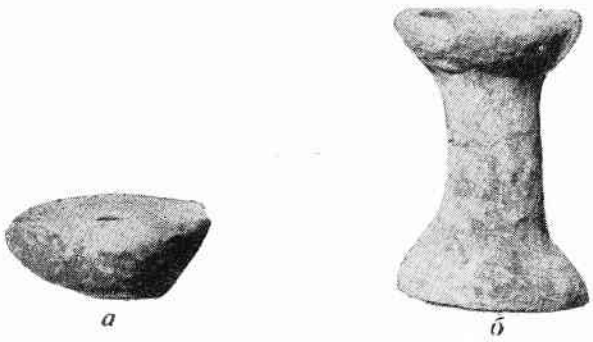

13 *а) Лампичка; б) глинен предмет*
а) petite lampe; б) objet en argile

лични социални групи. По-заможните са били погребвани в зидани гробове и при тях са били поставени освен съдове и накити оръжие, благовонни масла и пр., а по-бедните — в обикновени гробове, изкопани в земята, покрити с няколко керемиди, с гробен инвентар, състоящ се само от няколко глинени съда.

В гробовете бяха открити и няколко балсамарии с вретеновидно тяло и дълга шийка; стъкленица с широко устие и кълбовидно тяло, както и чашка с широко устие. За съжаление всички стъклени съдове са силно фрагментирани, но въпреки това личи фината им изработка. Един от съдовете е украсен с концентрични кръгове от стъклена нишка (обр. 15).

Запазена е само една костена игла за коса с отчупени краища. Горният й край във вид на елипсовидна плочка е орнаментиран с врязани линии. Дължина 12 см (обр. 16).

Както се вижда от находките, некрополът при Сливен е интересен и заслужава внимание за цялостното изследване на културата на населението през този период. За съжаление днес той попада изцяло в чертите на града и не може планомерно да се разкопава и проучва. Принудени сме да се задоволяваме само със случайните открития. Но независимо от това, като нанесем всички открити досега гробове в тази местност, ще получим една доста пълна картина за разположението на целия некропол и за неговия характер. Всичко открито досега ни позволява да направим следните изводи:

1. В източния край на днешния Сливен се намира некропол, принадлежащ към селището, което е съществувало през римската и ранновизантийската епоха от II—VI в.

2. Там са били погребвани мъртви, принадлежащи към раз-

14 *Бронзови предмети*
Objets en bronze

15 *Балсамарии*
Balsamaire

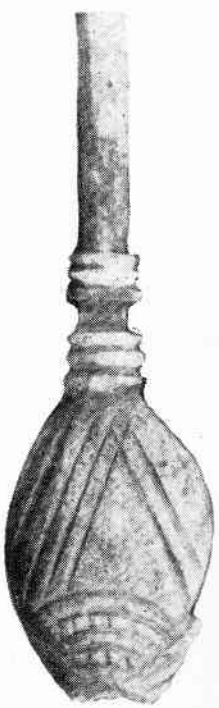

16 *Костена игла за коса*
Epingle à cheveux en os

Съкровище от римски монети от с. Съдийско поле, Новозагорско

Евгения Христова

На 8 км североизточно от Нова Загора в южните склонове на Средна гора е разположено с. Съдийско поле. На 2 км югоизточно от селото в местността Побитата могила на 18 януари 1962 г. трактористът Желязко Коев Желязков и помощниците му Георги Тодоров Георгиев и Димитър Тодоров Динев открили при оран на дълбочина от 20 до 30 см 194 римски сребърни монети. Вероятно са били поставени в глинен съд, защото на самото място имало разпръснати фрагменти.

Няколко дни след предаване на находката в музея в Нова Загора бяха донесени още 210 броя, открити допълнително на същото място. Така цялата находка се състои от 404 монети от различни императори и обхваща без прекъсване периода от последната четвърт на II до средата на III в.

По-големият брой от монетите са от вида на така наречените антониниани, въведени от Каракала в 215 г.

Находката включва монети на следните императори:

Комод[1] (176—192 г.) — 1 брой

1. Лице: L. AEL. AVREL. COMM. AVG. P. FEL. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: HERCVLI ROMANO AVG. Херкулес гол, прав насреща, поставя шлем върху трофей и държи кривак и лъвска кожа (обр. 1 и 2_1).

Албин (193—197 г.) — 4 броя

2. Лице: D. CLOD. SEPT. ALBIN. CAES. Бюст надясно. Опако: MINER. PACIF. COS. II. Минерва с шлем, права наляво, държи маслиново клонче и щит. На лявата ръка опряно копие (обр. 1 и 2_2).

3. Лице: също като №2. Опако: FELICITAS. COS. II. Фелицитас, права наляво, държи пръчка и жезъл.

[1] За определяне на монетите е използуван H. Cohen, Description historique des monnaies romaines. . ., III—IV, Paris, 1860.

1 *Римски сребърни монети от с. Съдийско поле, Новозагорско*
Monnaies d'argent romaines de Sadiisko Pole, arr. de Nova Zagora

2 *Римски сребърни монети от с. Съдийско поле, Новозагорско*
Monnaies d'argent romaines de Sadiisko Pole, arr. de Nova Zagora

4. Лице: също като № 2. Опако: COS. III. Асклепий, прав наляво, подпира се на тоягата със змия и я храни.

Септимий Север (193—211 г.) — 35 броя

5. Лице: L. SEPT. SEV. AVG. IMP. XI. PART. MAX. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: IOVI CONSERVATORI. Юпитер полугол, седнал наляво, държи Виктория и жезъл.

6. Лице: също като № 5. Опако: VICT. PARTHICAE. Виктория, в ход наляво, държи венец и трофей. До краката ѝ седнал парт.

7. Лице: също като № 5. Опако: LIBERTAS AVGG. Либертас, права наляво, държи шапката на свободата и жезъл (обр. 1 и 2_3).

8. Лице: също като № 5. Опако: CONCORDIAE MILITUM. Конкордия, права наляво, държи две военни знамена.

9. Лице: L. SEP. SEVERVS PER. AVG. P. M. IMP. XI. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: SALVTI AVGG. Салус седи наляво и храни змия, увита около жертвеник.

10. Лице: SEVERVS. AVG. PART. MAX. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: RESTITVTOR VRBIS. Императорът, прав наляво, с лавров венец и военно облекло, извършва жертвоприношение върху разпален триножник и държи копие.

11. Лице: също като № 10 Опако: PROVID. AVGG. Провиденция, права наляво, държи пръчка и жезъл. При краката ѝ кълбо (обр. 1 и 2_4).

12. Лице: SEVERVS PIVS AVG. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: RESTITVTOR VRBIS. Рома с шлем седи върху щит наляво, държи статуйка на Атина и жезъл.

13. Лице: също като № 12. Опако: INDVLGENTIA AVGG. IN CARTH. Кибела седи върху лъв, в ход надясно, държи мълния и жезъл. Под тях се виждат вълни, изтичащи от скала.

14. Лице: L. SEPT. SEV. PERT. AVG. IMP. VII. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: P. M. TR. P. III. COS. II. P. P. Марс с шлем, в ход надясно, държи копие и трофей.

15. Лице: също като № 14. Опако: P. M. TR. P. III. COS. II. P. P. Атина с шлем, права наляво, напречно държи копие и щит.

16. Лице: също като № 14. Опако: P. M. TR. P. III. COS. II. P. P. Фортуна, права наляво, държи кормило, поставено върху кълбо, и рог на изобилие.

17. Лице: L. SEPT. SEV. PERT. AVG. IMP. VIII. Бюст надясно, с лавров венец. Опако:

P. M. TR. P. IIII. COS. II. P. P. Виктория, в ход наляво, държи венец и палмово клонче.

18. Лице: също като № 17. Опако: P. M. TR. P. V. COS. II. P. P. Пакс седи наляво, държи маслиново клонче и жезъл.

19. Лице: L. SEPT. SEV. PERT. AVG. IMP. X. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: VICT. AVGG. COS. II. P. P. Виктория, в ход наляво, държи венец и палмово клонче.

20 Лице: SEVERVS PIVS AVG. BRIT. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: P. M. TR. P. XVIII. COS. III. P. P. Юпитер, прав наляво, между Каракала и Гета като деца. Държи мълния и жезъл.

Юлия Домна (жена на Септимий Север) — 18 броя

21. Лице: IVLIA AVGVSTA. Бюст надясно. Опако: LAETITIA. Летиция, права наляво, държи венец и кормило (обр. 1 и 2_5).

22. Лице: IVLIA DOMNA AVG. Бюст надясно. Опако: VENERI VICTR. Венера, права надясно, държи ябълка и палмово клонче и се подпира на колона.

Гета (209—212 г.) — 6 броя

23. Лице: P. SEPT. GETA CAES. PONT. Бюст надясно. Опако: LIBERALITAS AVGG. V. Либералитас, права наляво, държи тесера и рог на изобилие (обр. 1 и 2_6).

24. Лице: P. SEPTIMIVS GETA CAES. Бюст надясно. Опако: PONTIF. COS. Атина с шлем, права наляво, подпира се на щит и държи копие.

Каракала (211—217 г.) — 48 броя

25. Лице: IMP. CAES. M. AVR. ANTONINVS AVG. Бюст надясно, с лъчиста корона. Опако: SALVS ANTONINI AVG. Салус, права надясно, храни змия.

26. Лице: ANTONINVS PIVS AVG. GERM. Бюст надясно, с лъчиста корона. Опако: P. M. TR. P. XVIII. COS. IIII. P. P. Сол, с лъчиста корона, прав насреща, с поглед наляво, в лява ръка държи кълбо, дясната вдигната.

27. Лице: също като № 26. Опако: P. M. TR. P. XVIII. COS. IIII. P. P. Лъв, с лъчиста грива, в ход наляво, държи в устата си мълния (обр. 1 и 2_7).

28. Лице: IMP. CAES. M. AVR. ANTONINVS AVG. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: VICTOR. ANTONINI AVG. Виктория, в ход надясно, държи венец и палмово клонче (обр. 1 и 2_8).

29. Лице: ANTONINVS PIVS AVG. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: PONTIF. TR. P. XII. COS. III. Конкордия седи наляво, държи патера и двоен рог на изобилие (табл. I и II_9).

30. Лице: M. AVR. ANTONINVS CAES. Бюст надясно. Опако: SEVERI AVG. PII. FIL. Кана между ръсилка и simpulum отдясно и авгурски жезъл и нож за жертвоприношения отляво (обр. 1 и 2_{10}).

31. Лице: M. AVR. ANTON. CAES. PONTIF. Бюст надясно. Опако: DESTINATO IMRERAT. Авгурски жезъл, шапка на фламин, череп на говедо и simpulum (обр. 1 и 2_{11}).

Плавтила (жена на Каракала) — 1 брой

32. Лице: PLAVTILLA AVGVSTA. Бюст надясно. Опако: CONCORDIA AVGG. Конкордия, права наляво, държи патера и жезъл (обр. 1 и 2_{12}).

Макрин (217—218 г.) — 1 брой

33. Лице: IMP. C. M. OPEL. SEV. MACRINVS AVG. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: IOVI CONSERVATORI. Юпитер, гол, прав наляво, държи мълния и жезъл (обр. 1 и 2_{13}).

Диадумениан (син на Макрин) — 1 брой

34. Лице: M. OPEL. ANT. DIADVMENIAN. CAES. Бюст надясно. Опако: PRINC. IVVENTVTIS. Диадумениан, прав насреща, с поглед надясно, държи военно знаме и жезъл. Отдясно — две военни знамена (обр. 1 и 2_{14}).

Юлия Меза (баба на Елагабал) — 2 броя

35. Лице: IVLIA MAESA AVG. Бюст надясно. Опако: PVDICITIA. Пудиция седи наляво, държи воала си и жезъл (обр. 1 и 2_{15}).

Север Александър (222—235 г.) — 16 броя

36. Лице: IMP. ALEXANDER PIVS AVG. Бюст надясно с лавров венец. Опако: MARS VLTOR. Марс с шлем, в ход надясно, напречно държи копие и щит (обр. 1 и 2_{16}).

37. Лице: също като № 36. Опако: IOVI PROPVGNATORI. Юпитер, гол, в ход наляво, държи мълния (обр. 1 и 2_{17}).

Юлия Мамея (жена на Север Александър) — 3 броя

38. Лице: IVLIA MAMAEA AVG. Бюст надясно, с диадема. Опако: FELICITAS PVBLICA. Фелицитас, права наляво, с кръстосани крака, държи кадуцей и се подпира на колона (обр. 1 и 2_{18}).

Максимин (235—238 г.) — 13 броя

39. Лице: MAXIMVS PIVS. AVG. GERM. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: SALVS AVGVSTI. Салус седи наляво, храни змия, увита около жертвеник (обр. 1 и 2_{19}).

40. Лице: също като № 39. Опако: P. M. TR. P. III. COS. P. P. Максимин във военно облекло, прав наляво, държи копие между две военни знамена, докосвайки с дясната ръка едното знаме (обр. 1 и 2_{20}).

Максим (син на Максимин) — 1 брой

41. Лице: MAXIMVS CAES. GERM. Бюст надясно: Опако: PRINC. IVVENTVTIS. Максим, прав наляво, държи пръчка и копие. Зад него две военни знамена (обр. 1 и 2_{21}).

Паулина (жена на Максимин) — 1 брой

42. Лице: DIVA PAVLINA. Бюст надясно, с воал. Опако: CONSECRATIO. Паулина държи

жезъл, седи наляво върху паун, летящ надясно (обр. 1 и 2_{22}).

Гордиан III (238—244 г.) — 170 броя

43. Лице: IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG. Бюст надясно, с лъчиста корона. Опако: FELICIT. TEMP. Фелицитас, права наляво, държи кадуцей и рог на изобилие (обр. 1 и 2_{23}).

44. Лице: също като № 43. Опако: FORTVNA REDVX. Фортуна седи наляво, държи кормило и рог на изобилие (обр. 1 и 2_{24}).

45. Лице: също като № 43. Опако: SAECVLI FELICITAS. Гордиан с лавров венец, в ход надясно, държи копие и кълбо (обр. 1 и 2_{25}).

46. Лице: също като № 43. Опако: ORIENS AVG. Сол, прав наляво, с лъчиста корона, дясната му ръка вдигната, а в лявата държи кълбо (обр. 1 и 2_{26}).

47. Лице: също като № 43. Опако: SECVRIT. PERP. Секуритас, права наляво, с кръстосани крака, държи жезъл и се подпира на колона (обр. 1 и 2_{27}).

48. Лице: също като № 43. Опако: AEQVITAS AVG. Еквитас, права наляво, държи везни и рог на изобилие (обр. 1 и 2_{28}).

49. Лице: IMP. CAES. M. ANT. GORDIANVS AVG. Бюст надясно, с лъчиста корона. Опако: ROMAE AETERNAE. Рома с шлем, седи наляво върху щит, държи Виктория и жезъл (обр. 1 и 2_{29}).

50. Лице: също като № 49. Опако: PAX AVGVSTI. Пакс, права наляво, държи маслиново клонче и напречно — копие (обр. 1 и 2_{30}).

51. Лице: също като № 49. Опако: VIRTVS AVG. Виртус с шлем, прав наляво, с дясна ръка се подпира на щит, в лява държи обърнато копие (обр. 1 и 2_{31}).

52. Лице: също като № 49. Опако: PROVIDENTIA AVG. Провиденция, права наляво, държи кълбо и жезъл.

53. Лице: също като № 49. Опако: IOVI CONSERVATORI. Юпитер, прав наляво, гол, държи мълния и жезъл. От дясната му страна Гордиан прав.

54. Лице: IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: IOVIS STATOR. Юпитер, прав насреща, държи жезъл и мълния (обр. 1 и 2_{32}).

55. Лице: също като № 54. Опако: PIETAS AVGVSTI. Пиетас с воал, права наляво, двете ѝ ръце вдигнати (обр. 1 и 2_{33}).

56. Лице: също като № 54. Опако: VENVS VICTRIX. Венера, права наляво, държи шлем и жезъл и се подпира на щит (обр. 1 и 2_{34}).

57. Лице: също като № 54. Опако: DIANA LVCIFERA. Диана, права надясно, държи напречно с двете си ръце запален факел (обр. 1 и 2_{35}).

58. Лице: също като № 54. Опако: SALVS AVGVSTI. Салус, права надясно, храни змия, която държи в ръцете си (обр. 3 и 4_1).

59. Лице: IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: P. M. TR. P. III. COS. II. P. P. Аполон, полугол, седи наляво, държи лаврово клонче и се подпира на лира (обр. 3 и 4_2).

60. Лице: IMP. GORDIANVS PIVS FEL. AVG. Бюст надясно, с лавров венец. Опако: P. M. TR. P. III. COS. P. P. Гордиан на кон, в ход наляво, дясната му ръка вдигната, в лявата държи копие (обр. 3 и 4_3).

Филип Араб (244—249 г.) — 58 броя

61. Лице: IMP. M. IVL. PHILIPPVS AVG. Бюст надясно с лъчиста корона. Опако: ANNONA AVCG. Абондация, права наляво, държи класове и рог на изобилие. Пред нея крина с класове (обр. 3 и 4_4).

62. Лице: също като № 61. Опако: ROMAE AETERNAE. Рома с шлем, седи на щит наляво, държи Виктория и жезъл.

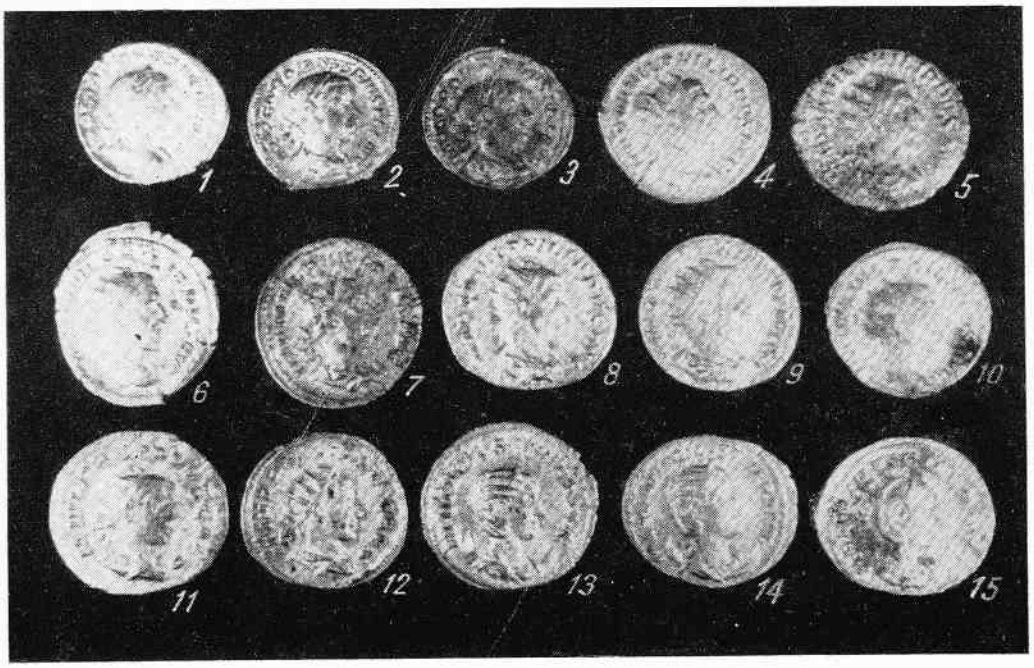

Фиг. 3 *Римски сребърни монети от с. Съдийско поле, Новозагорско*
Monnaies d'argent romaines de Sadiisko Pole, arr. de Nova Zagora

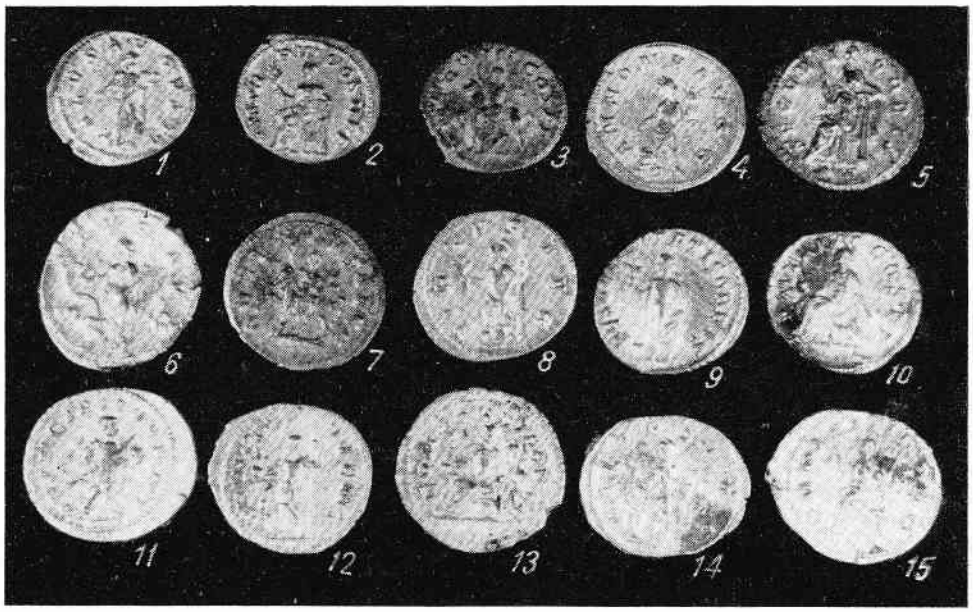

4 *Римски сребърни монети от с. Съдийско поле, Новозагорско*
Monnaies d'argent romaines de Sadiisko Pole, arr. de Nova Zagora

63. Лице: също като №61. Опако: FELICITAS TEMP. Фелицитас, права наляво, държи кадуцей и рог на изобилие.

64. Лице: също като № 61. Опако: AEQVITAS AVGG. Еквитас, права наляво, държи везни и рог на изобилие.

65. Лице: също като № 61. Опако: VICTORIA AVG. Виктория, в ход наляво, държи венец и палмово клонче.

66. Лице: също като № 61. Опако: SECVRIT ORBIS. Секуритас, седи наляво, държи жезъл. Лявата ѝ ръка поставена на главата (обр. 3 и 4_5).

67. Лице: също като № 61. Опако: LAETIT. FVNDAT. Летиция, права наляво, държи венец и кормило.

68. Лице: също като № 61. Опако: SALVS AVG. Салус, права наляво, храни змия, увита около жертвеник, и държи кормило (обр. 3 и 4_6).

69. Лице: също като № 61. Опако: FIDES MILIT. Фидес, права наляво, държи две военни знамена.

70. Лице: също като № 61. Опако: ADVENTVS AVGG. Императорът с военно облекло на кон, в ход наляво, дясната му ръка вдигната, а в лявата държи копие (обр. 3 и 4_7).

71. Лице: също като № 61. Опако: VIRTVS. AVG. Атина, с шлем, права наляво, държи маслиново клонче и жезъл. Десният ѝ крак стъпил на шлем (обр. 3 и 4_8).

72. Лице: също като № 61. Опако: AETERNIT. IMPER. Сол, с лъчиста корона, в ход наляво, дясната му ръка вдигната, а в лявата държи камшик.

73. Лице: IMP. C. M. IVL. PHILIPPVS P. F. AVG. P. M. Бюст надясно, с лъчиста корона. Опако: PAX FVNDATA CVM PERSIS. Пакс, права наляво, държи маслиново клонче и напречно—жезъл.

74. Лице: също като № 73. Опако: SPES FELICITATIS ORBIS. Спес, в ход наляво, държи цветето на щастието и диплите на дрехата си (обр. 3 и 4_9).

75. Лице: също като № 61. Опако: P. M. TR. P. II. COS. P. P. Императорът седи на курулски стол наляво, държи кълбо и жезъл (обр. 3 и 4_{10}).

76. Лице: също като № 61. Опако: LIBERALITAS AVG. II. Либералитас, права наляво, държи тесера и рог на изобилие, пълен с плодове.

77. Лице: също като № 61. Опако: P. M. TR. P. III. COS. P. P. Фелицитас, права наляво, държи кадуцей и рог на изобилие.

Филип син (244—249 г.) — 13 броя

78. Лице: M. IVL. PHILIPPVS CAES. Бюст надясно с лъчиста корона. Опако: PRINCIPI IVVENT. Филип с военно облекло, прав надясно, държи кълбо и копие (обр. 3 и 4_{11}).

79. Лице: също като № 78. Опако: PRINCIPI IVVENT. Филип с военно облекло, прав наляво, държи кълбо и копие. Пред него седнал пленник (обр. 3 и 4_{12}).

Отацилия (жена на Филип Араб) — 11 броя

80. Лице: M. OTACIL. SEVERA AVG. Бюст надясно, с диадема и полумесец. Опако: CONCORDIA AVGG. Конкордия седи наляво, държи патера и двоен рог на изобилие (обр. 3 и 4_{13}).

81. Лице: също като № 80. Опако: CONCORDIA AVGG. Конкордия седи наляво, държи патера над жертвеник и рог на изобилие.

82. Лице: MARCIA OTACIL. SEVERA AVG. Бюст надясно, с диадема и полумесец. Опако: PVDICITIA AVG. Пудициция седи наляво, държи воала си и жезъл.

83. Лице: също като № 82. Опако: PIETAS AVG. Пиетас, права наляво, с вдигната дясна ръка, а в лявата държи тоалетна кутия. Пред нея — разпален жертвеник (обр. 3 и 4_{14}).

Етрусцила (жена на Траян Деций, 249—251 г.) — 1 брой

84. Лице: HER. ETRVSCILLA AVG. Бюст надясно, с диадема и полумесец. Опако: също като № 82 (обр. 3 и 4_{15}).

При посещение на местността Пробитата могила се установи, че част от нея е заета с останки на тракийско селище от римско време, неизвестно досега. За неговото съществуване свидетелствуват многобройните фрагменти от римски глинени съдове. Откриха се части от тухли, керемиди и големи камъни, служещи за градеж. Били намирани и бази на колони. В потвърждение на това, че е съществувало такова селище, идва и една находка от 18 сребърни монети, постъпила преди няколко години в музея. Точни сведения за обстоятелствата на намирането ѝ не притежаваме, с изключение на това, че е открита в същата местност.

Монетите са от следните императори: Септимий Север — 1, Гета — 1, Каракала — 1, Максимин — 1, Гордиан III — 8, Филип Араб — 4, и Отацилия — 2 броя.

На около 1 км южно от селището е минавал римски път, писменни сведения за който няма, но следите ясно говорят, че е съществувал.[1]

Публикуваната тук находка е била заровена южно до самото тракийско селище. Като се има пред вид, че най-късната по време монета е от Етрусцила, заравянето ще да е станало през времето на Траян Деций (249—251 г.). В такъв случай причината за укриването на находката е нашествието на готите, които още в първата половина на III в. започнали нападенията си в Мизия и Тракия. Особено опустошителни били нападенията им в 250—251 г.

В България са открити много колективни находки, завършващи с монети на Траян Деций, което показва, че те са били заровени през време на най-бурните нападения на готите.[2]

Колективните находки от римски императорски монети дават някои страни на икономическия и политическия живот на траките през римската епоха.

[1] Според изследванията на В. Миков, ст. н. сътрудник в АИМ при БАН, този път е свързвал Августа Траяна (Ст. Загора) с. Анхиало.

[2] Вж. Т. Герасимов, Съобщения за монетни находки, ИАИ, т. II, V, VI, VIII, XIII, XV, XVII, XX, XXII; Д. Николов, Монетна находка от с. Свобода, Старозагорско, сп. Археология, 1962, кн. 3.

Каменни съдове от Хисаря, Пловдивско

Петър Горбанов

През пролетта на 1960 г. имах възможност да се запозная отблизо с материалите, събрани и подредени във фонда и експозицията на Археологическия музей в с. Хисаря, Пловдивско. Тук попаднах на 14 каменни непубликувани още съда, които реших да обнародвам.[1] Осем от тях са изцяло запазени или слабо очукани, но така, че формата и размерите им личат добре. Останалите шест са фрагментирани, но и при тях можем да си създадем представа за формата им.

Съдът, представен на обр. 1*а*, е съчупен на две части, които прилепват една към друга. Той е във форма на пресечен конус, обърнат надолу. Дъното му е елипсовидно. Устието е надебелено и отделено от останалата част с врязване. Височина 16 см, диам. на устието 70 см, дебелина на устието 5,5 см, диам. на дъното 23 и 17 см.

Подобна форма има съдът на обр. 2*а*, обаче устието му не е надебелено и под него няма врязване. Част от устието е отчупено. Височина 19 см, диам. на устието 44 см, диам. на дъното 22 см, деб. на устието 3 см. Каменният хаван (обр. 1*б*), сходен с предходните два, е

[1] Внимание върху тези съдове и въпросите, свързани с тях, ми обърна покойният наш археолог Димитър Цончев.

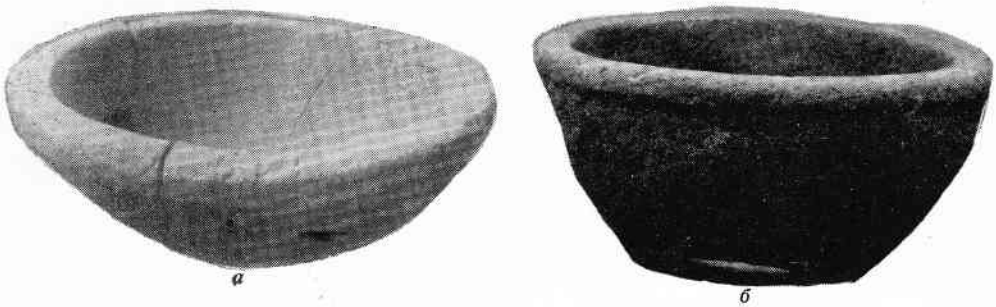

а *б*

1 *Съдове хавани от Хисаря, Пловдивско*
Mortier de Hissar, arr. de Plovdiv

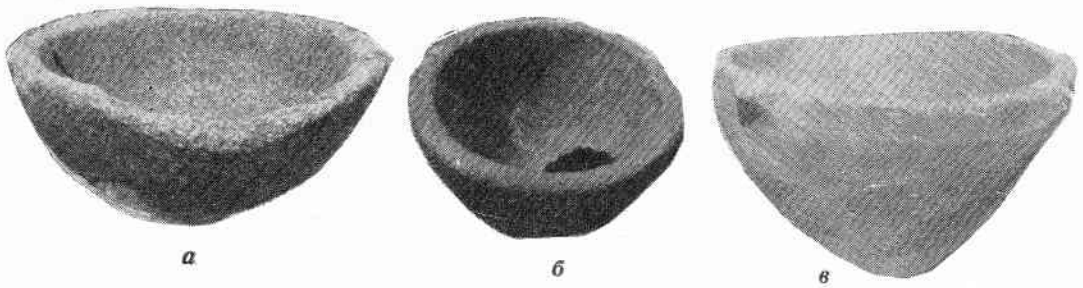

а *б* *в*

2 *Каменни съдове от Хисаря, Пловдивско*
Vases en pierre de Hissar, arr. de Plovdiv

надебелен при устието, както съдът на обр. 1*а*. Врязването е ясно подчертано. Дъното счупено. Вис. 75 см, диам. на устието 40 см, дебелина на устието 3,5 см.

Съдът във форма на дълбока паница (обр. 2*б*) има устие, което е отделено от останалата част на съда със слабо врязване. Подобни форми имат и съдовете на обр. 1*а, б* и 2*а*, но са без надебелено устие. И тук, както при обр. 1*б*, е отчупено дъното. Вис. на устието 6,5 см, диам. на устието 2,8 см, дебелина на стената 3 см.

На обр. 2*в* е даден съд от типа на римските хавани (*мортарии*) с формата на пресечен конус, обърнат надолу. Той донякъде прилича на горните съдове. Отличава се от тях обаче по четирите си малки израстъка, разположени симетрично около устието, характерни за тези хавани. Както е известно, тези хоризонтални израстъци са служели за дръжки. Дъното е слабо очукано. Има форма на неправилен кръг. Врязването под устието липсва, както при обр. 1*б*. Вис. 32,5 см, диам. на устието с израстъците 65 см, а без тях 56 см, диам. на дъното 14,5 и 15 см.

Хаванът на обр. 3*а* по форма близък с посочените, но по-малко разлат. Устието не е удебелено. Липсва и врязването при устието, което видяхме при обр. 1*а,б* и 2*б*. Дъното е оформено като ниска цилиндрична подставка във вид на неправилен кръг. Вис. 19 см, диам. на устието 35,5 см, диам. на дъното 11,5 и 12,5 см. Дебелина на стената при устието 3,5 см.

Половина от съд (обр. 3*б*). И той, както съд обр. 3*а* има подставка за дъно, което тук е по-високо и се разширява надолу. Вис. 19 см, диам. на устието 23,5 см, диам. на дъното 6 см и дебелина на устието 3,8 см.

Съдът на обр. 4*а* прилича на обр. 3*б* по това, че също е по-тесен, отколкото първите пет съда. Подставката при дъното е цилиндрична, както при обр. 3*а*. За разлика от описаните досега той е имал висока, но сега счупена дръжка. Личат само основите на горния и долния край. Дръжката е започвала под самото устие и е завършвала долу почти при дъното. Около устието личат две очуквания. Вис. 20,5 см, диам. на устието 20 см, диам. на дъното 15 см, височина на подставката 1,5 см, вис. на дръжката 16 см, дебелина на дръжката 4 см.

Съдът на обр. 4*б* е сходен с този на обр. 3*б*, но има две дръжки, едната от които е изцяло счупена и личат само местата, където тя се е залавяла за съда. Устието е почти изцяло счупено. И тук, както при съд на обр. 4*а*, дръжките са започвали при устието и са завършвали при самото дъно, оформено като цилиндрична подставка, подобна на тия съдове от обр. 3*а* и 4*а*. Прави впечатление, че дръжката е удебелена в двата края. Завършвала с малък хоризонтален паралелепипеден израстък. Подставката е ясно оформена и се отделя рязко от останалата част на съда. Вис. 41 см, най-голям диам. 36 см, диам. на дъното 25 см, височина на подставката 4,5 см, дебелина на стената 4,5 см, височина на дръжката 34 см, дебелина на дръжката 5 см.

От съда (обр. 4*в*) е запазена само долната част. Следи от дръжка не личат. Може да се предположи, че съдът е бил без такава. Затова пък цилиндричната подставка при дъното е много по-висока и тя е придавала устойчивост на съда. Тази подставка приближава съд от обр. 4*в* до описаните по-горе съдове от 3*б* и 4*а,б*. Запазена е височина 21,5 см, най-голям запазен диам. 17 см, диаметър на дъното 15,5 см, височина на подставката 8 см, дебелина на стената 4,2 см.

Както съдовете на обр. 4*а,б*, така и съдът на обр. 5*а* е с дръжка, започваща при устието и завършваща при слабо издута в средата подставка на съда. Формата на съда е малко поразлична от тази на описаните досега. Вместо да се стеснява надолу, съдът е слабо издут в средата, откъдето започва стесняването към дъното. Освен това по външната стена на съда са врязани вертикални успоредни помежду си канелюри. Вис. 26 см, диам. на устието 24,5 см, диам. на най-издутата част 28,6 см, диам. на дъното 20 см, дръжка 17 см, дебелина на дръжката 5 см, вис. на подставката 4,5 см, дебелина на устието 4,5 см.

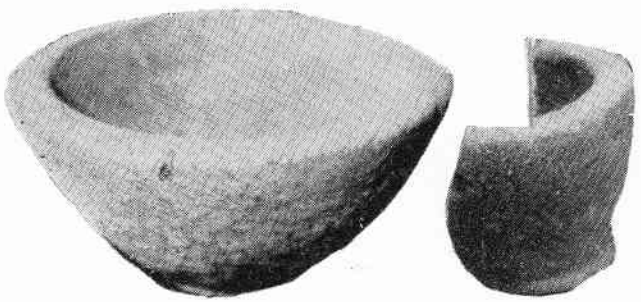

а *б*

3 *Каменни съдове от Хисаря, Пловдивско*
Vases en pierre de Hissar, arr. de Plovdiv

Каменен съд с голяма дръжка и подставка при дъното (обр. 6*а*), както при съдове обр. 4*а*, *б в* и 5*а*. Дръжката започва под устието и при дъното се слива със самата подставка. За разлика от останалите съдове дръжката горе не извива постепенно, а се пречупва почти под прав ъгъл. Подставката представлява пресечен конус. Вис. 27 см, диам. на устието 36 см, диам. на елипсовидното дъно 23,5 и 21 см, височина на подставката 5 см, височина на дръжката 20 см, дебелина на дръжката 5 см, дебелина на стената 4,7 см.

Еднотипни съдове на обр. 4*а,в*, 6*а* и 5*б*. Последният съд е с една дръжка. Изглежда, че е имал също подставка, сега липсва. Има вертикални успоредни, сравнително по-плитки канелюри. Вис. 23 см, диам. на устието 27 см, сив. на дръжката 20,5 см, бед. при дръжката 4,6 см и деб. на стената 3,5 см.

Каменният съд, представен на обр. 6*б*, има най-близка прилика с тия, посочени по-горе. Подставката е доста висока, с форма на пресечен конус. Той засега е сходен и със съдовете на обр. 5*б* и 6*а*. Дръжката е масивна и завършва над дъното. Вис. 19 см, диам. на устието 18 см, диам. на дъното 14 см, вис. на подставката 3,5 см, вис. при дръжката 17 см и деб. на дръжката 7 см.

Съдовете, които имаме, по форма и предназначение може да се систематизират в главно две основни групи:

В първата група може да се проследи развитието на формата, по-специално на дръжката. Първоначално съдовете са били без дръжка. Постепенно тяхното устие се удебелява (обр. 1*а,б*) или пък под устието се явява едно врязване (обр. 2*б*). Това е първото приспособление за прикрепване на съда с двете ръце. То обаче не е много удобно за целта и затова в края на този развой се явяват ония четири израстъка, които са типични за римските каменни *мортарии* и които са изпълнявали ролята на дръжки (обр. 2*в*). В така оформения тип можем да проследим едно по-нататъшно развитие, като при някои съдове наред с четирите дръжки се издълбава специален улей за оттичане на смляната храна.

Към втората група (обр. 4 *а,б,в*; 5*б*; 6*а,в*) спадат сравнително по-високи и по-прибрани съдове, при които диаметърът на устието е почти колкото височината, а дъното не е много потясно от устието. Разликата между устието и височината варира от 5 (обр. 4*а*) до 9 см, а тази между диаметрите на устието и дъното — между 12,5 (обр. 6*а*) и 5 см (обр. 6*о*). Дебелината на устието се колебае между 3,2 и 4,7 см. Всички тези съдове са с подставки на дъното, които са с различна височина — от 1,5 (обр. 3*б*) до 8 см (обр. 4*в*). Друг отличителен белег между двете групи е дръжката, която е висока, започва почти от устието и завършва или при самото дъно (при съд обр. 5*б* тя даже се слива с подставката), или непосредствено над него. Дебелината на дръжката е почти еднаква (4 до 5 см). Обикновено дръжката е една, само при съд обр. 4*б* срещаме две дръжки, едната от които е напълно отчупена. Обстоятелството, че съд обр. 4*в* е бил може би без дръжка, не трябва да ни смущава, тъй като неговата подставка е много по-висока и това е придавало стабилност на съда.

И в тая група съдове има известни малки различия. Така например съд обр. 6*а* е с канелюри по стените. Дръжката на съд № 5*б* се пречупва горе под прав ъгъл, докато при останалите е закръглена. Дръжката на съд № 9 се отличава от останалите с това, че долу завършва с паралелепипеден израстък. Въпреки тези отличия дръжките са сходни помежду си с масивността си.

И така втората група се отличава от първата главно по това, че съдовете имат големи дръжки и подставки. Съдове обр. 3*а* и 3*б* се отличават от всички останали и по това, че са без дръжки и с подставки при дъната. Така те образуват една преходна форма между двете групи и това дава възможност да се установи развоят на формата на тия съдове. Началото на тия форми можем да търсим в римските *мортарии*, представени чрез съд обр. 2*в* и другите съдове от първа група. Междинната група (съдове обр. 3*а,б*) — без дръжки и с подставки — представя преходът към втора група (съдове

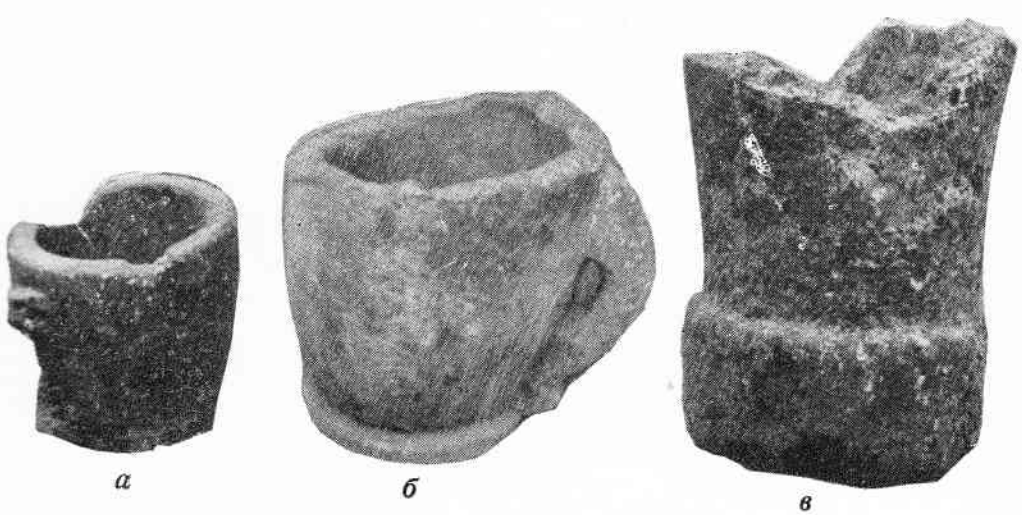

а *б* *в*

4 *Каменни съдове от Хисаря, Пловдивско*
Vases en pierre de Hissar, arr.de Plovdiv

от № 4*а,б,в*; 5*а,б*; 6*а,б*), които са по-високи и стабилни с дръжки.

Близък до съдовете от втора група, но с различна форма се явява съд обр. 5*а*. Сходството тук се изразява в наличието на подставка и висока дръжка, а разликата — в издутостта на съда в средата. Докато съдове обр. 3*а, б* приехме за преходна форма между двете групи, то съд обр. 5*а* според нас представлява един завършък в развоя на разгледаните съдове. По-долу ще се върнем отново на този въпрос, когато разглеждаме употребата на съдовете.

Както видяхме, към първата група хисарски каменни съдове спада един римски *мортарий*. Знаем, че през римската епоха този вид съдове са имали широка употреба и са били използувани за счукване на храни, за примесване на билки, от които са приготвяни лекарства и други смеси, употребявани за магии. Приемаме, че и останалите съдове от двете групи са използувани като *мортарии*[1] и по-специално са служели за счукване на зърнени храни. Подобни съдове у нас са намирани и на други места — при разкопките при Кюстендил[2] и Сапарева баня,[3] Станкедимитровско. Съдове с израстъци около устието са откривани и по-рано в Хисаря и се намират сега в Народния археологически музей в Пловдив.[4] Последните, както и каменният съд от Кюстендил са сходни с публикуваните тук съд обр. 2*в*, обаче освен израстъците те имат при устието си по един дълбок улей за изтичане на зърното. Тези съдове ни дават основание да допуснем, че формата на римския *мортарий* у нас следва общия тип на тези римски съдове, като обаче претърпява и някои изменения. Така *мортарият* от Урменикьой, Бургаско,[5] освен дръжка и улейчета има и ниска подставка,

И така първата група от съдове, които описахме, е спадала към хаваните и е служела за зърнопреработване. За същата цел са служели вероятно и останалите описани по-горе съдове от преходната група (обр. 3*а, б*) и от втора група (съдове обр. 4*а, б, в*; 5 *а, б*; 6*а,б*). Тяхната форма, както казахме, е произлязла от тая на първата група съдове, но е по-усъвършенствувана. Малките хоризонтални израстъци са заменени с висока масивна дръжка, формата се удължава и стеснява при устието и макар че остава пресечен обърнат надолу конус, се доближава постепенно към цилиндъра. Чрез подставката на дъното се получава по-голяма стабилност на самия съд, а високата дръжка позволява по-удобно държане на съда. Според нас и тази група съдове са били използувани също за хавани. Тяхната форма напомня тази на днешните хавани. Изглежда, че появата на тоя тип съдове се обуславя от нуждата от дълбоки, лесно прикрепвани съдове, в които да е ставало счукването на зърната, тъй като в първия тип разлати съдове при тези манипулации се е допускало разпиляване на зърното. Поради малкото неособено устойчиво дъно при силните удари, необходими за счукването, е имало опасност и от преобръщането на самия хаван. Всичко това е наложило създаването на описания

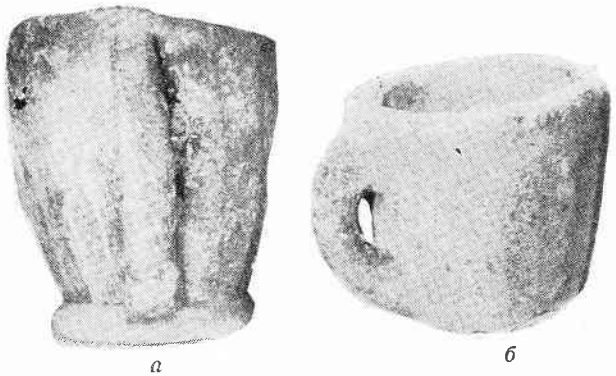

а *б*

5 *Каменни съдове от Хисаря, Пловдивско*
Vases en pierre de Hissar, arr. de Plovdiv

втори тип, използуван само за счукване на зърното. Поради тези усъвършенствувания на съдовете приемаме тази форма за краен етап на тяхното развитие. Разширението на съд обр. 5*а* в средата е обусловено от функцията на хаваните. В него счукването на зърното е ставало равномерно, избягвало се е пръскането на зърната. В най-широката част на съда са се събирали несчуканите или едросчуканите зърна, а останалите (счукани вече) остават на дъното.

Но и след създаването на тоя тип съдове старият *мортарий* (тип I) не е изчезнал. Той е имал вече по-специализирано предназначение. В него е ставало само стриването на счуканите вече зърна, за която цел разлатата форма на тия съдове е била удобна. И така първият тип хавани у нас е служил главно за стриване на зърна, а вторият — за счукването им. Хавани от втория тип още не са известни в нашата литература. В. Велков беше любезен да ми съобщи, че подобен съд той е открил при разкопките, които е провеждал в Малкотърновско, резултатите от които още не са публикувани. В. Велков отнася споменатия съд към IV—V в., т. е. в късната античност, епоха в която, както знаем, животът в Хисаря е бил в най-големия си разцвет.

Такъв съд е бил открит и в Олбия (УССР).[6] Изглежда, че както първият, така и вторият тип съдове са се появили в древността, като началото на втория тип можем да търсим в римската епоха. Разликата между двата типа е обоснована от разновидността във функциите, които те са изпълнявали. Като завършък в преходната форма между I и II група считаме съда от Урменикьой, при който наред с дръжката и улейчетата се явява пръстеновидна подставка с украса бръшлянов лист.

[1] За римските хавани вж. Pauly — Wissowa, R. E. XVII, Stuttgart, 1933, 329—330.

[2] Й. Иванов, Кюстендилският Хисарлък и неговите старини, ИАД, VII, 1917/1919, стр. 107, фиг. 79—80.

[3] Т. Иванов, Археологически проучвания при Сапарева баня, ИАИ, XXI, 1957, стр. 219, обр. 6.

[4] Д. Дончев, Новооткрити старини, ГНАМПл, II, 1950.

[5] Г. Кацаров, Антични паметници, ИАИ, V, 1928/1929, стр. 252, фиг. 21.

[6] В. Д. Блаватский, Античная археология северного Причерноморья, Москва, 1961, стр. 37, фиг. 9.

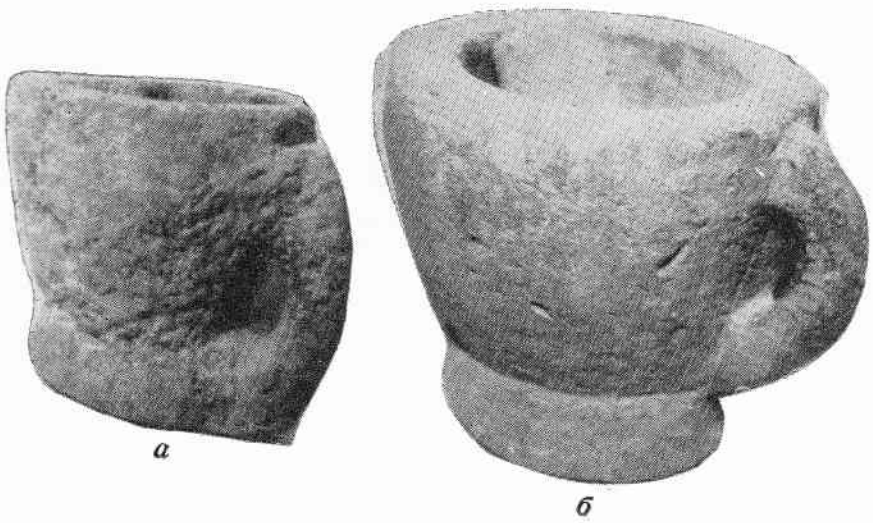

а *б*

6 *Каменни съдове от Хисаря, Пловдивско*
Vases en pierre de Hissar, arr. de Plovdiv

В какво се състои значението на описаните вече съдове? Те хвърлят преди всичко светлина върху оръдията на труда, с които се е извършвало зърнопреработването в древността у нас, по-специално за счукването и стриването на зърното.

Хаваните от втора група се публикуват за първи път у нас. Опитахме се да докажем, че спецификата на счукването и стриването е наложила обособяването на две отделни групи хавани, всяка от които е със специфични форми, отговарящи на функционалното предназначение на тези съдове. Успяхме и да установим и развоя на тези съдове: от група I (обр. 1*а, б*; 2*а, б, в*), преходна група (съдовете обр. 3*а, б*), до група II (обр. 4*а, б, в*; 5*б*; 6*а, б*) и нейното усъвършенствуване, представено от съд обр. 5*а*.

Хаваните от Хисаря са работени, както изтъкнахме по-горе, от местен хисарски камък. Това ни кара да допуснем, че те са правени тук в землището на това важно в древността селище. Знаем, че то е било някога значителен бански лечебен център, укрепено е било с дебела крепостна стена и в късната античност и ранновизантийската епоха тук християнството е намерило особено горещ прием. Досега не е бил изясняван въпросът за основния поминък на населението, обитаващо тези места в древността.

Публикуваните тук хавани дават възможност да се хвърли светлина и на този въпрос. Сравнително многото хавани, открити тук, позволяват да направим извода, че в древното селище при с. Хисаря е извършвано значително зърнопреработване. В музеите в Карлово и Пловдив се съхраняват също хавани от описаните по-горе групи, които са намерени също в с. Хисаря. За съжаление за нито един от тях няма данни къде точно са били открити. Отбелязано е само, че те са намерени при случайни изкопи в с. Хисаря.[1]

Всичко това ни говори, че тук се е развивал един значителен зърнопреработващ център. Същото се потвърждава и от обстоятелството, че в археологическия музей в Хисаря се съхраняват и няколко хромела, използувани за същата цел.

Подобно зърнопреработване ни кара да приемем, че в древността районът около това селище е бил населен от племена, занимаващи се предимно със земеделие, което и днес е важен поминък на населението. Добивите от зърнени храни са преработвани може би главно в този важен в древността градски център.

Публикуваните съдове поставят и още един въпрос. Техният брой е сравнително голям. Всички те са изработени от местен камък. Следователно има основание да се предполага, че те са работени на място в някоя работилница в района на днешното с. Хисаря, която засега не е открита. Това е все още предположение, което чака своето потвърждаване от нови доказателства. Главното значение на публикуваните съдове се състои в това, че ни дават ценни данни за начини на зърнопреработването и за икономиката на този район в древността.

[1] Към всички тези съдове трябва да прибавим и още няколко от нашата I група, пръснати в частни къщи в селото и използувани като корита за чешми.

Селища и некрополи от бронзовата епоха във Врачанско

Богдан Николов

При дълбока оран и особено при прокарване на напоителни канали или изкопи за строеж, които трудово-кооперативните земеделски стопанства през последните години предприеха в днешния Врачански окръг, се откриха голям брой археологически материали, свидетелствуващи за живота и културата на човека през разни исторически епохи.

За пръв път в този край бяха намерени селища от неолитната епоха,[1] с най-старата керамика, украсена с черна или бяла боя с разнообразни геометрични мотиви. Някои находки от медната епоха говорят за по-нататъшното развитие на селището, които по това време са укрепени по високите места.

Особено интересни са останките от селищата от бронзовата епоха, когато е настъпила съществена промяна в културата и обществено-икономическите особености на племената в Югоизточна Европа. Въпреки оскъдните данни, с които разполагаме, находките от тази епоха будят голям научен интерес. Тяхното значение нараства и с обстоятелството, че досега не само в северозападните, но и в другите области на страната тази епоха е слабо проучена. Повечето единични и колективни находки са придобити случайно. Системни разкопки са направени в няколко пещерни и открити селища. Тези селища, както и селищата от предидущите епохи ще ни улеснят при разрешаването на въпросите, свързани с хронологията и периодизацията на първобитното общество.

Тъй като повечето от новопридобитите находки са фрагментирани и още ненапълно проучени, тук ще се задоволим да обнародваме само целите, добре запазени единични и колективни находки от бронзовата епоха. Едновременно с това ще се опитаме, доколкото това е възможно, да определим отделните периоди, към които те принадлежат.

С. Алтимир. На около 300 м западно от м. Бресте при прокопаване на напоителен канал се разкрива селище от бронзовата епоха.[2] При проучването на самото място се оказа, че каналът е разрушил основите на жилище, в което са намерени глинена чашка, медна брадва, кости от домашни животни и др., а малко по̀ на изток и две кухи бронзови брадви.

Малката глинена чашка (обр. 1*г*), медната и двете кухи бронзови брадви (обр. 1*а—в*) показват, че селището е обитавано по-продължително време и може да се отнесе към различни периоди на бронзовата епоха.

Първата бронзова брадвичка (обр. 1 *а*) има два срещуположни израстъка, завити нагоре. Острието е нащърбено от употреба. Украсата се състои от плитки вертикални канелюри. Върху шийката има вдлъбнат пръстен, с помощта на който се е прикрепвала дръжка. Височина 7 см, ширина при устието 3,5 см и диаметър на отвора 2,5 см.

Втората куха бронзова брадвичка (обр. 1*б*) има също два пъпчести срещуположни израстъка, пригодени за прикрепване. По средата на плоската горна част се намира малка дупчица за приковаване към дръжката. Под профилуващия ръб на устието се спущат клионообразни израстъци, които достигат до горния ръб на камбановидното удебеляване, украсено с успоредни вертикални канелюри. Брадвата е покрита

[1] Б. Николов, Праисторически селища във Врачанско, Археология, IV, кн. 4, 1962, стр. 65.

[2] А. Милчев, Археологическо описание на околностите на с. Алтимир, Оряховско, ГСУ ФИФ, II, 1957, табл. IV$_1$.

1 *Бронзови брадви (а—б); г) глинено съдче (г) и медна брадва(в)*
Haches de bronze г) vase en argile (г) et hache de cuivre (в)

а *б* *в*

2 *Бронзови брадвички: а) от с. Милорад; б-в) от с. Лесковец*
Hachettes de bronze de Milorad; б-в) de Lescovec

със зелена патина. Дължина 8 см, ширина при острието 4 см и диаметър на отвора 3,5 см.

Непосредствено до мястото, гдето са открити двете кухи бронзови брадвички, през 1951 г. при основата на жилище намерихме един глинен съд. Той е украсен с пъпчести израстъци (букели), каквито са ни познати от други селища през втория период на бронзовата епоха.

Медната брадва (обр. 1 *в*) е с разширен горен край във форма на пръстеновиден израстък за прикрепване към дръжката. Част от страничния ръб е счупена. Средата е украсена с един ред косо разположени плитки канелюри. Клиновидното тяло на брадвата е със заоблени ръбове. Острието е по-удължено в задния си край. Височина 15 см, ширина на острието 5 см, а на тилната част 6,5 см, диаметър на дупката 2,5 см. Зелена патина.

По форма и техника брадвата от с. Алтимир твърде много прилича на брадвите от селището при с. Веселиново,[1] Ямболско, датирани към ранния период на тази епоха.

Глинената чашка (обр. 1*г*) е с една заобла дъговидна дръжка, косо отрязано устие с профилувано венче. Шийката има цилиндрична форма. Тялото, особено в долната част, е силно разширено и завършва със заобло, силно стеснено конкавно дъно. Съдчето е работено на ръка от пречистена глина. Загладената повърхност има светлосив цвят. Височина 8 см, максимален диаметър на тялото 6,5 см.

Подобна форма показват глинените чашки от Деветашката пещера[2] и други пещерни селища под открито небе през първата половина на бронзовата епоха.

С. Милорад. На 6 км източно от селото в м. Езерото при изкопи за стопански сгради е намерена една куха бронзова брадва (обр. 2*а*). От двете страни на отвора са прикрепени по едно ухо, служещо за прикрепване. Около шийката, очертана под ръба на отвора (дуле), има орнамент от вертикални успоредни, релефни линии. Зелена патина. Вис. 8 см, шир. на острието 3,7 см и диам. на отвора 2,5 см.

В тази местност е намерена една бронзова билатерална фибула, характерен белег за късния период на желязната епоха. Срещат се и късове от глинени съдове, накити, монети[3] и други предмети, които свидетелствуват за един по-продължителен живот на селището.

С. Лесковец. В м. Бранище са намерени две кухи бронзови брадви заедно с изобилен материал от керамика, кости от животни и др.[4]

Едната куха бронзова брадва има два симетрични израстъка, разположени в горния край (обр. 2*б*). Двете лицеви плоскости на тялото са украсени с три дъговидни извивки. Вис. 9 см, шир. на острието 4 см и диам. при отвора 2,5 см.

Другата куха бронзова брадва има удебелен и заобл ръб на устието (обр. 2 *в*). Лицевите плоскости за разлика от първата брадва имат по четири успоредни отвесни канелюра със заобли върхове. Вис. 10 см, шир. на острието 4 см и диам. при отвора 2,5 см.

[1] В. Миков, Селищната могила от бронзовата епоха при с. Веселиново, ИАИ, XIII, 1939, обр. 245.

[2] В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера, 1960, стр. 121, обр. 91.

[3] Т. Герасимов, ИАИ, XV, 1946, стр. 239.

[4] Сведенията дължа на намервача Димитър Н. Гунов от същото село.

3 *а) Каменен чук от с. Бороване; б) медна брадва от с. Бороване; в) бронзова брадва от с. Галиче; г) връх за кама от с. Галиче* [illegible] *а) marteau de pierre de Borovan; б) hache de cuivre de Borovan в) hache de bronze de Galiče г) pointe de poignard de Galiče*

а *б*

4 *Глинени съдове от с. Остров*
Vases en argile d'Ostrov

Такива кухи бронзови брадви са известни от единични или колективни находки из разни краища на страната. Засега най-близки типологични белези те показват с тия от с. Върбица, Плевенско, Горско Сливово, Търновско,[1] и др. Датират се към втората половина на бронзовата епоха.

С. Борован. На десния бряг на р. Скът, на 6 км южно от селото, в м. Васков чукар при оран са заровени една каменна брадва-чук и медна брадва.

Каменната брадва-чук е изработена от андезит. Стеснената страна е украсена с десет добре загладени широки ивици, леко вдлъбнати. Дължина 12 см, ширина 4 см и деб. 4,5 см (обр. 3*а*).

Този тип брадви-чукове са ни познати от селищата през първата половина на бронзовата епоха. От направената проверка на самото място се оказа, че селището изобилствува с късове от керамика, характерна за началото на същата епоха.

Медната брадва (обр. 3*б*) е от типа на тази от с. Алтимир, предшествена на обр. 1*в*. За разлика от нея брадвата от с. Борован е с пограпава повърхност, получена при отливането. Вис. 15 см, шир. на острието, което е леко скосено, 4,5 см, дължина на тилната част, мерена през дупката на дръжката, 3,5 см. Зелена патина.

С. Галиче. В северния край на селото в м. Пицова падина и около извора Обретен е намерен каменен чук-брадва.[2] Напоследък при оран из пръстта са открити една куха бронзова брадва и връх за кама. Тук следва да се отбележат и други останки от селище, което е заемало доста обширна площ покрай извора.

Кухата бронзова брадва има удебелен и заоблен устен ръб, разделен посредством два хоризонтални успоредни канелюра (обр. 3*в*). Под тях следва пояс от косо разположени канелюри, които достигат до основата на дръжката, симетрично разположени в тилната страна на брадвата. Вместо заоблени, тук напречните плоскости са притъпени от двете страни. В горната страна има врязан знак. Брадвата е с дъговидно острие, леко разширено в двата краища.

Тази брадва е направена с голяма вещина и проявен богат художествен усет и пластичност. Покрита е със зелена патина. Вис. 15 см, шир. на острието 5,5 см и диам. при отвора 4 см.

Бронзовият връх за кама има правилни геометрични очертания (обр. 3*г*). В горната си част режещите ръбове са изострени. Долната страна на върха е силно стеснена, пробита е с три дупки, служели за приковаване на дръжката. Последната е била направена от кост или дърво, от които не са запазени никакви следи. Дълж. 13 см и шир. 4 см.

Подобен връх за кама е намерен при с. Арчар, Видинско, най-близко засега находище.

С. Остров: На 3 км западно от пристанището на Дунава при прокарване на напоителен канал в м. Джамийското работниците попаднали на четири погребения, извършени чрез изгаряне на тялото. Недогорелите човешки кости били поставени в глинени погребални урни на дълбочина 0,80 м от повърхността. Успяхме да приберем и запазим в Окръжния музей само четири урни.

Първата погребална урна, представена на обр. 4*а*, има почти кълбовидна форма. От ниското цилиндрично устие на съдчето излизат две заоблени дръжки, които завършват при горната част на тялото. Дъното е ниско заоблено столче. Съдът е работен на ръка от пречистена глина. Има светлокафяв цвят. Част от устието и едната дръжка в процеса на от-

[1] В. Миков, Предисторически селища и находки в България, 1933, стр. 97 и сл.

[2] Б. Николова, Галиче в древността, Враца, 1962, стр. 6, обр. 3.

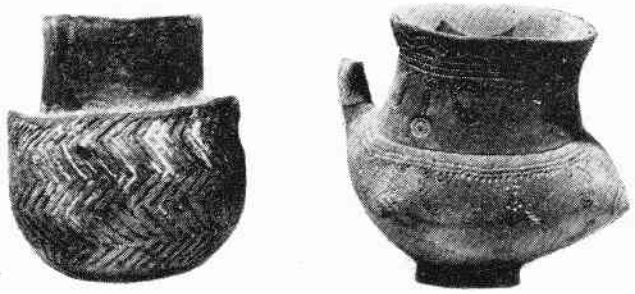

а *б*

5 *Глинени съдове от с. Остров*
Vases en argile d'Ostrov

а *б*

6 *Глинени съдове от с. Козлодуй*
Vases en argile de Kozloduj

криването са малко счупени и реставрирани. Вис. без дръжките 24 см, диам. на средата 23 см.

Втората урна е с висока шийка, разширена в горната част. Устието е удебелено, а устният ръб профилуван навън (обр. 4 *б*). Снабдено е с две заоблени дръжки, прикрепени в долната половина на шийката. На тялото са поставени четири симетрично разположени и завити надолу израстъка, служели за украса. Същото предназначение имат и двете по-малки асиметрични пъпки при основата на шийката. Съдът, използуван за погребална урна, е направен от глина с примес на дребни песъчинки. От изпичането глината добива нееднакъв светло и тъмнокафяв цвят. Дъното е равно. Вис. 34 см, диам. 24 см, а на устието 17 см.

Сравнително по-богата е украсата върху другите две погребални урни, представени на обр. 5.

На обр. 5 *а* съдчето е с висока цилиндрична шийка. Тялото има сферична форма, а дъното му заоблено. Върху разширения горен край, гдето са споени двете части от тялото и шийката, ръбът е удебелен и снабден с две малки, симетрично разположени пъпчести дръжки, вертикално пробити. Украсата се състои от врязани зигзаговидни линии, инкрустирани с бяла паста. Вис. 10 см, диам. на тялото 9 см, а на устието 5,3 см и височина на шийката 3,5 см.

Особено внимание заслужава глиненото съдче на обр. 5 *б*. Намервачите обаче при копането са отчупили горната част от високата дръжка и нащърбили устието. Съдчето се състои от висока шийка, разширена в горния и долния край. Устието завършва с профилуван навън ръб. Мястото, гдето е споено тялото с шийката, е ясно подчертано от околовръстната линия. Силно е разширено тялото, а в основата е стеснено и прилепено до ниско цилиндрично столче. В средата на най-издутата част симетрично на дръжката са прикрепени три удължени пъпчести израстъка. Съдчето има добре загладена повърхност, богато украсена от врязани геометрични мотиви.

От външната страна под ръба на устието са врязани две зигзаговидни, а под тях три успоредни линии. Последните образуват два надебелени ръба, набодени в коси вдлъбнатинки по цялата обиколка на съдчето. Един друг пояс от вдлъбнатинки е свързан със зигзаговидни, начупени линии, от които надолу се спускат в три групи затворени спирали, между които, макар и по-ниско, два вписани концентрични кръга по външната повърхност на шийката.

Тялото е орнаментирано с почти същите геометрични мотиви. В горната част над основата на дръжката по цялата обиколка са врязани два реда от набодени вдлъбнатинки. Третият ред набодени точки се свързва със S-овидния орнамент или вписани кръгчета, свързани с малки набодени триъгълници посредством две успоредни, вертикални набодени линии. Врязаните украси са получени чрез продълговато силно заострено костено или дървено острие или специално приготвени щампи още докато глината не е била втвърдена напълно. Всичките орнаменти са инкрустирани с бяла боя. Вис. 10 см, диаметър при тялото, мерен през букелите, 12 см.

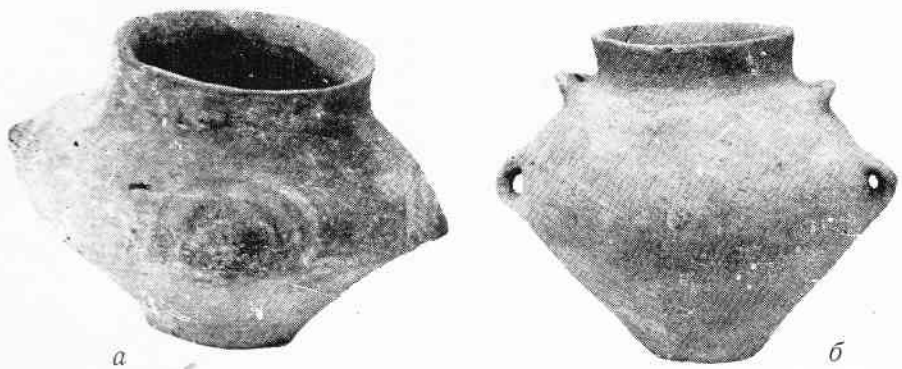

а *б*

7 *Глинени съдове от с. Букьовци*
Vases en argile de Bukjovci

При обхождане на мястото, гдето са намерени четирите погребални урни, из пръстта събрахме голям брой късове от глинени съдове от същия тип и същата украса. Между тях ще отбележим само едно сравнително по-добре запазено съдче. Състои се от висока шийка, силно разширено тяло и кухо конично столче при дъното на съда.

Под ръба на устието са врязани една в друга зигзаговидни линии, които образуват ромбовидни малки полета. В горната част на тялото и в близко съседство с основата на шийката е нанесен врязан орнамент във вид на зигзаговидни, хоризонтално разположени линии, които образуват отделни снопчета, разделени чрез вертикални линии, също образуващи отделни групи.

Целият пояс от последователно редуващи се групи от вертикални и зигзаговидни линии е затворен отгоре и отдолу с по една врязана линия. Орнаментът е инкрустиран с бяла боя.

Особено последните две съдчета от с. Остров са доста близки до някои от съдовете от некропола при Кръна (Румъния),[1] Кирил-Методиево, Старозагорско,[2] и др. Към бронзовата епоха се отнасят и наколните селища при Страшимирово (горен пласт), Езерово[3] на десния бряг на Варненското езеро, с. Кутово, Ново село, Видинско, и другаде.

Съдчето от с. Остров показва поразителна прилика с малката каничка от Ново село.

С. К о з л о д у й. На самия бряг на Дунава при изкопна работа за напорния тръбопровод на напоителната станция „Аспарухов вал“ на 6 км западно от селото бяха изровени от багерите десетки погребения от бронзовата и епохата на римското владичество.

Освен многобройните късове от счупени погребални урни и съдове също от бронзовата епоха прибрахме само два цели съда. Единият от тях представлява голяма чаша във форма на дълбок тас (обр. 6 *а*), снабден с висока плоска дръжка. Има широко, косо отрязано устие. Долната част е разширена, а дъното заоблено и вдлъбнато навътре. Украсен е с три пъпки, които са уравновесени със заобляната висока дръжка. Пъпките, насочени нагоре, са с пръстеновидно врязани двойни линии, а полетата между тях орнаментирани с плитки успоредно разположени коси канелюри. Има добре загладена повърхност с нееднакво опушен тъмнокафяв цвят. Намерен е непосредствено до голяма счупена урна заедно с пепел и недогорели човешки кости. Вис. 11 см, диам. на тялото 16 см, а на устието 10 см.

Другият глинен съд, служел за погребална урна, има сферообразна форма (обр. 6 *б*). Продълговатата и широка шийка завършва с равно отрязано устие с една дъговидна, заоблена дръжка. Съдът е работен на ръка от глина, примесена с дребни песъчинки. При изпичането на свободен огън тъй е опушен нееднакво с тъмносив и черно-кафяв цвят. В издутата част на тялото симетрично на дръжката са прилепени три големи пъпки, уравновесени с дръжката. Дъното е равно. Основата на шийката е украсена от два успоредни пояса набодени точки, между тях пространството е запълнено с друг пояс от S-овидни орнаменти. Същият орнамент е нанесен около едната пъпка. На останалите два полукръга, които имат удължени върхове, украсата е от три приближени реда от набодени точки, също инкрустирани с бяла паста. Вис. 30 см, диам. на тялото 25 см, а на устието 10 см.

Съдът е изпълнен с пепел и обгорени човешки кости на възрастен индивид, а около него други късове от счупени малки съдове от същия тип и същата украса.

Гробният инвентар, ако се съди по намерените находки, дава основание да се смята, че при с. Козлодуй имаме непокътнато погребение. Мъртвите били погребвани чрез изгаряне, какъвто ритуал е широко застъпен в тракийските племена от двете страни на Стара планина. Макар и малко, тези данни са достатъчни, за да покажат, че краят на бронзовата епоха съответствува на раннотракийската култура в нашите земи.

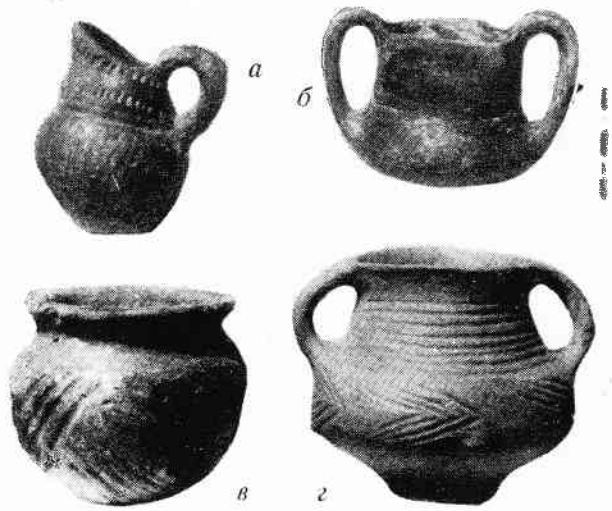

8 *Глинени съдове от с. Букьовци*
Vases en argile de Bukjovci

С. Б у к ь о в ц и. В западния край на селото, на десния бряг на р. Скът, се издига височината Татарлъка. В последно време се застроява с жилища от разрастването на селото. При изкопи по цялата площ се откриват останки от голямо селище от бронзовата епоха. Намерени са основи на огнища, пещи, късове от мазилки на жилища и глинени съдове и други битови предмети. Наред с фрагментираните се откриха

[1] Vl. D i m i t r e s c u, Necropola de incineraţie din epoca bronzului de la Cîrna. Institutue de archeologie al Academiei RPR, 1961, табл. CV, 516 и сл.

[2] В. М и к о в, Г. Г е о р г и е в и Н. Д ж а м б а з о в, Бит и култура на докласовото и ранно класово общество в България, I, 1952. Водач.

[3] Д. П. Д и м и т р о в, България, страна на древни култури, 1963, стр. 20 и сл. и посочената там литература.

а *б* *в*

9 *Глинени съдове от с. Букьовци*
Vases en argile de Bukjovci

и цели съдове със следните характерни белези, които даваме по-долу.

1. Глинен съд със сферична форма, силно издут в средата, широко устие и ниска заоблена шийка (обр. 7 *а*). Има равно дъно. Съдът е работен на ръка от глина с примес на дребни песъчинки. Сиво-кафявата добре загладена повърхност е украсена с четири симетрично разположени пъпчести израстъка. Те в основата имат врязани по три дъговидни плитки, разширени канелюри. Вис. 9 см и диам. на тялото 12 см.

2. Подобен е глиненият съд с добре загладена светлокафява повърхност (обр. 7 *б*). Работен на ръка от глина с примес от дребни песъчинки. Под основата на шийката и на тялото са прикрепени по две симетрично разположени пъпчести малки дръжки. Горните дръжки са вертикално, а долните хоризонтално пробити. Дъното е равно. Вис. 21 см и диам. на тялото 19 см.

3. Малка глинена чашка с една висока дръжка (обр. 8 *а*). Има косо отрязано устие, улеовидно източено на височина над горния край на дръжката. Съдчето е работено от добре пречистена глина с кафяво-черен цвят. Откъм външната страна под ръба на устието е нанесен пояс от един ред вдлъбнатинки. Подобни ямички са издълбани и в основата на шийката. В основата на дръжката прекъсват други два концентрично врязани плитки канелюра. Тялото е украсено с успоредни вертикални плитки канелюри. Дъното е равно. На външната страна по цялата дължина на грубо заобления дръжка има един ред от ямички. Вис. 6,8 см и диам. на тялото 5 см.

4. Глинено съдче с две високи дръжки (обр. 8 *б*). Шийката е доста разширена с цилиндрична форма за сметка на стесненото тяло. Работено е на ръка от добре пречистена глина. Загладената външна и вътрешна повърхнина е без украса. Снабдено е с две заоблени високи дръжки, които започват от ръба на устието и завършват на средата на тялото. Дъното е загладено, но вдлъбнато конкавно. Симетрично на дръжките в най-издутата част на тялото са прилепени два пъпчести израстъка, служели за украса на съдчето. Вис. заедно с дръжките 8 см, диам. на тялото 8 см, а на устието 6,5 см.

5. Малко глинено съдче със сферообразна форма, широко устие с профилуван навън устен ръб (обр. 8 *в*). Дъното е заоблено без столче. Работено е на ръка от сравнително добре пречистена глина. От външната страна тялото е украсено с два дъговидни, косо разположени, пресичащи се пояси, съставени от по четири успоредни плитки канелюра. Нееднакъв тъмнокафяв цвят. Вис. 7 см, диам. на тялото 8 см и шир. на устието 7 см.

6. Последното глинено съдче, което намерихме в м. Татарлъка (обр. 8 *г*), има силно разширено тяло със стеснена конична шийка. Ръбът на устието е профилуван навън. Снабдено с две симетрични заоблени дъговидни дръжки, прикрепени в горната част на съдчето. Украсата се състои от хоризонтални, успоредни врязани линии по цялата обиколка на шийката. Почти цилиндричното тяло е с четири снопчета от хоризонтално врязани линии във вид на рибена кост. При основата са прилепени четири малки пъпки, имащи същото предназначение. Дъното представлява малко столче. Вис. 8 см и диам. 9 см.

а *б*

10 *Глинени съдове от с. Крушовица*
Vases en argile de Krušovica

В м. Рупите, на 2 км южно от с. Букьовци, при вадене на камъни над кариерата на различна дълбочина попаднахме на няколко човешки погребения, извършени чрез трупоизгаряне. Запазени само три цели съдчета.

Първото съдче има камбановидна форма, обърната с широкото устие нагоре (обр. 9 *а*). То е профилуван силно извит навън устен ръб. Дъното е във вид на ниско равно столче. Работено е на ръка от пречистена глина със сивокафяв цвят. Добре загладената външна повърхност е без украса. В долната издута част на тялото са прилепени две срещуположни, продълговати, пъпчести, хоризонтално пробити дръжки. Вис. 10 см, диам. на тялото 13 см, а на устието 10 см.

Второто глинено съдче, представено на обр. 9*б*, е с две заоблени, силно удължени дръжки. Те започват от устния ръб и завършват в издутата част на тялото. Има висока шийка. По форма прилича на съдчето на обр. 8 б. Различава се от него с ниските си дръжки и конично стеснената шийка. Работено е на ръка от глина с примес на дребни песъчинки. От неравномерното изпичане добре загладената външна повърхност има нееднакъв кафяво-черен цвят. В разширената част на тялото, но симетрично на дръжките са прилепени по една заоблена малка пъпка, служела за украса. Вис. 10 см, диам. на тялото 10 см, а на устието 8 см.

Третото съдче на обр. 9 *в* е с косо отрязано устие. Дръжката счупена. Над стеснената шийка ръбът на устието е профилуван навън. По издутата част на тялото е нанесена украса във вид на вертикални плитки канелюри. Дъното е заоблено, но конкавно. Работено е на ръка от старателно пречистена глина без минерални песъчинки. Има нееднакъв тъмнокафяв цвят. Вис. 5,7 см, диам. 9 см.

По формата и по техниката на изработването глинените съдчета тук сочат висок подем на керамичното производство, характерно за късния период на бронзовата епоха.

С. Крушовица. На 3 км източно от селото Тодор Цв. Станкулов при оран е намерил една асковидна глинена чашка (обр. 10 *б*), която предаде в Окръжния музей в гр. Враца. След обхождане на тази местност намерихме още една чашка и изобилен керамичен материал от селище, обитавано през ранния период на бронзовата епоха.

1. Глинена чашка с една дръжка (обр. 10*а*). Има удължено тяло със сферообразна форма. Ръбът на устието е добре заоблен и профилуван навън. Съдчето е работено на ръка от пречистена глина, която при изпичането е придобила светлосив цвят. Дръжката е плоска и добре загладена. Тя започва от ръба на устието и завършва в горната част на тялото. Вис. 8 см, диам. на тялото 7,5 см.

2. Асковидната глинена чашка е с една висока плоска дръжка (обр. 10 *б*). Шийката заедно с устието образува цилиндрично източена горна част с косо отрязано устие. Има добре загладена повърхност с керемиденочервен цвят. Съдчето е работено на ръка от пречистена глина, но съдържа дребни песъчинки. Вис. 8 см, диам. 7 см.

11 *Глинени съдове от с. Крушовица*
Vases en argile de Krušovica

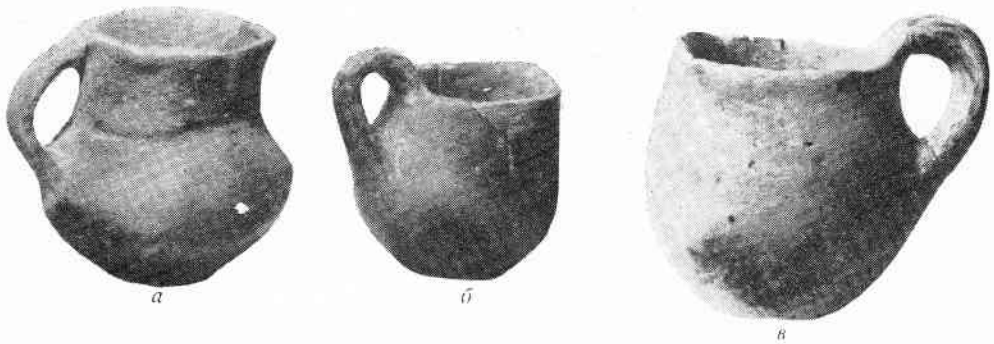

Асковидният тип съдове у нас са познати от медната епоха, като например в селището при с. Гълъбовци, Софийско,[1] могилното селище при Русе,[2] Банята при Капитан Димитриево, Пазарджишко,[3] и др. Подобни по форма, но различни по размери аскоси са ни познати в Гумелница и другаде в Румъния.[4] У нас т. нар. предноазиатски тип съдове се датират от началото на бронзовата епоха.

В новата част на с. Крушовица при изкопи за строеж на нов читалищен дом, а също така и на жилище наоколо него през последните години се разкри голям некропол, датира се от края на бронзовата и двата периода на желязната епоха. Ще направим кратка характеристика само на материалите от бронзовата и началото на желязната епоха, които са намерени при изкопи за основите на читалищния дом. Материалите от следващите периоди се откриха малко по̀ на запад от него и тях ще обнародваме при други случаи.

1. Глинена чашка с издута сферообразна форма (обр. 11*а*). Снабдена е с една плоска

[1] Н. Петков, Грънчарска пещ при с. Гълъбовци, Софийско, Археология, I, 1964, стр. 57, обр. 11 а.

[2] Г. Георгиев и Н. Ангелов, Разкопки на селищната могила при Русе през 1950—1953, ИАИ, XXI, обр. 35 і.

[3] П. Детев, Селищната могила Банята при Капитан Димитриево, ГНАМГл II, 1950, стр 8, обр. 1ɔ ж.

[4] V. Dimitrescu, Decouvertes de Gumelniţa. Dacia, I, 1925, стр. 92.

а *б*

12 *Глинени съдове от с. Крушовица*
Vases en argile de Krušovica

дръжка, която започва от устието и завършва при разширено тяло. Работена е на ръка от пречистена глина, която при изпичането е добила керемиденочервен цвят, а в долната част от огъня е черно опушена. Устието има цилиндрична форма и е доста разширено, но леко нащърбено. Дъното е равно. Вис. 8 см, диам. на тялото 8,5 см.

2. Груба глинена чашка с една висока дръжка (обр. 11*б*). Устието е широко и отрязано малко скосено. Работена е на ръка от пречистена глина, придобила светлосив цвят. Вис. 7 см и диам. 6,5 см. Дъното е слабо заоблено.

3. Подобна глинена чашка с една висока дръжка е представена на обр. 11 *в*. Устието е широко и леко скосено, а дъното равно отрязано. Светлосив цвят по добре загладената външна повърхност на съдчето. Вис. 11 см, диам. 10 см.

4. Глинена кана със сферична форма, малко удължена (обр. 12*а*). Заобленатa дръжка, която започва от устния ръб и завършва в средата на разширеното тяло, прилича на останалите посочени по-горе съдчета. Устието е слабо, малко косо, а дъното — равно отрязано. Каната е направена от глина с примес на дребни минерални песъчинки, но старателно загладена откъм външната и вътрешната повърхност. При изпичане от огъня придобила нееднакво сиво-кафяв и кафявочерен цвят. Вис. 22 см, диам. на тялото 17 см.

5. Глинен съд със заоблени две високи дръжки (обр. 12*б*). Съдът, направен на ръка от добре пречистена глина, има сферообразна форма с равно отрязани устие и дъно. Под устния ръб е врязано околовръстно вдлъбнатинка, която отделя устието от шийката. Последната е подчертана чрез слаба извивка в горната част на тялото. Нееднакъв сиво-кафяв и кафяво-черен цвят. Височина, мерена с дръжките, 19 см, а на съда 15,5 см и диам. 17 см.

Този и други счупени съдове, които имаме, показват аналогична форма с тия, представени на обр. 13.

6. Глинен съд с две високи дръжки (обр. 13*а*). Дръжките откъм външната страна са плоски, а напречното сечение — триъгълно. По форма, размери и до голяма степен по начина на изработката много приличат на съдчето, представено на обр. 12 *б*.

7. Еднотипно по форма и направа е и съдчето на обр. 13 *б*. Има добре загладена сиво-кафява повърхност без украса. Двете високи дръжки, които започват от ръба на устието и се сливат с разширеното тяло под ръба на шийката, имат ромбовидно напречно сечение. Вис. заедно с дръжките 17 см, а на съдчето 15,5 см, диам. на търбуха 16 см.

Поразителната прилика във формата и направата са също доказателство за голямото изкуство на местните майстори грънчари през това време. Ако се съди по състава на глината, следва да се каже, че са работени на самото място в селището.

С. Долни Луковит, Плевенски окръг (до 1960 г. селото бе включено в окръга на гр. Враца). В югоизточните покрайнини на селото, в м. Дългата локва, при копане на пръст за тухли са открити останки от многослойно селище от енеолита и късния период на бронзовата епоха. Намерени са части от култови масички от типа на Градешница, една глинена фигура на жена и голямо количество късове от глинени съдове, украсени с врязан орнамент. Металните оръдия и оръжия, открити с останалите предмети, са само един двуостър нож и куха бронзова брадва.

Кухата бронзова брадва е с едно ухо (обр. 14 *а*). Устният ръб, доста удължен, старателно е заоблен. Острието също разширено, но заоблено в двата крайща. Поради силна оксидация на бронза, от който е правена, не личат украси. Зелена патина. Вис. 7 см, шир. на острието 4,5 см и диам. на отвора 3 см.

Двуостриият нож е доста удължен, със стеснена дръжка (обр. 14 *б*). Дъговидното острие, както и дръжката са изтеглени направо от листа, като допълнително са заоблени върхът и дръж-

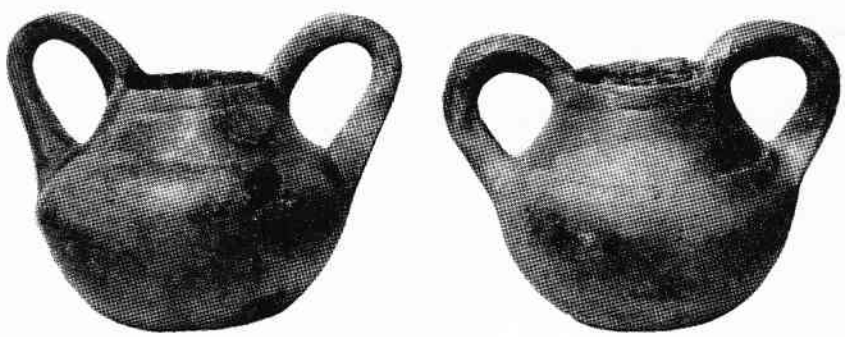

13 *Глинени съдове от с. Крушовица*
Vases en argile de Krušovica

а *б*

ката за прикрепване. Зелена патина. Дълж. 12,3 см и шир. на острието 2,3 см.

Подобни ножове или върхове за ками, копия и брадви и други сечива, макар и рядко, се срещат у нас в селища, като например Табашката пещера,[1] Рабишката пещера[2] и др.

Находките, които разглеждаме тук, както и останалият материал, запазен за обработка, показват, че землищата във Врачанско са били гъсто населени и продължително обитавани и след бронзовата епоха. Едновременно с по-нататъшното развитие на културата през това време се променя географското разположение на селищата.

Освен керамиката тогава били развити металургията, за която благоприятствували богатите рудни залежи из Врачанския балкан. Свидетелство за това са някои ненапълно довършени медни и бронзови оръдия на труда и оръжия и намерени каменни калъпи, като например комбинирания калъп за отливане на игла, крив нож и връх за копие от гр. Враца.

Селищата от късния период на бронзовата епоха имат голямо значение за изясняването на характера и същността на културата в началото на желязната епоха, тъй като тези селища продължават да съществуват и през тази епоха.

Некрополът от с. Крушовица също така показва една приемственост и хронологическа последователност при смяната на културата в края на бронзовата и началото на желязната епоха. Без съмнение тези и много други селища от второто и началото на първото хилядолетие пр. н. е. запазват старите традиции в керамичното производство, с богата украса от врязани геометрични мотиви, запълнени с бяла боя.

Единичните и колективните находки, които имаме, съдържат много общи черти с тия от съседните области на Средно- и Долнодунавския басейн. Обитателите у нас, както изглежда, са поддържали взаимоотношения и връзки и с по-далечните културни области в Егейския свят.

Освен това погребалният обред, ако се съди по намерените недогорели кости, и глинените урни, които посочихме по-горе, ни навеждат на мисълта за една раннотракийска култура, съществувала на север от Стара планина. Подобни погребения чрез изгаряне са ни познати от южните предели на страната.

Установените праисторически селища с различни етапи или периоди в развитието на живота и културата през бронзовата и нейната връзка с предидущата епоха, от една страна, и с ранножелезния период, от друга, без изследването на съвременни на тях селища от Северозападна България безсъмнено би затруднило общата периодизация на праисторията. Ние обаче разполагаме и с други по-богати материали, които

а *б*

14 *а) Бронзова брадва; б) нож от с. Долни Луковит* △ *а) hache de bronze; б) couteau de Dolni Lukovit*

хвърлят обилна светлина за тракийската култура през следващите етапи на желязната епоха. Те ще спомогнат за разрешаването на редица проблеми, между които най-остро се поставя проблемата за периодизацията на културата през бронзовата епоха.

[1] Н. Джамбазов, Ловешките пещери, ИАИ, XXVI, 1963, обр. 35.

[2] Н. Джамбазов, Рабишката пещера — Магура, 1964.

Критика и рецензии

Türk San'atı Tarihi. Araştırma Ve Incelemeleri. I. Istanbul. Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Enstitüsü Yayınları: *1. Istanbul, 1963, 789 S.*

Институтът за турско изкуство при Академията за изящни изкуства в Истанбул (Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Enstitüsü) навърши миналата година своята 12-годишнина. Той беше основан през 1951 г. Директор на тоя институт е преподавателят по история на турското изкуство Ръфкъ Мелюл Мерич, а негов главен секретар — Феридун Акозан, също преподавател в Архитектурния отдел на академията. Институтът се състои от 24 членове основатели, професори, преподаватели, архитекти и художници, представители на архитектурното, декоративното и живописното изкуство, естетика и история на изкуството. През своето 12-годишно съществуване споменатият по-горе институт успя едва през миналата години да издаде под горното заглавие своя пръв том, начало на серия от своите замислени издания. Обемистият и богато илюстриран том първи от изданията на института, макар и недостатъчен за такъв период, иде да запълни пропуснатото за повече от едно десетилетие. Това се вижда и от някои статии, които са писани още в 1956 г. (например първата статия на Р. М. Мерич).

В краткия предговор между другото редакцията на изданието обещава, че първият том ще бъде последван от други, посветени поотделно на големи изследвания по разни въпроса из областта на изкуството. В това отношение институтът ще разчита на сътрудничеството на литературните, архитектурните, езиковедско-историческите, географските и богословските факултети при турските университети. Появата на тоя том се смята като първа стъпка към изследванията на турското изкуство във всичките му области и му се възлагат големи надежди.

Разнообразното съдържание на поместените в тома статии и научни съобщения на двадесет и тримата участници започва с уводната студия на видния френски ориенталист, историк на исляма и специалист по езиците, литературата и културата на народите от Близкия и Средния Изток Луи Масиньон *Islâm San'atların felsefesi* (стр. 1—12). Това е една стара лекция на Масинвон, четена още през 1920 г. в Collége de France, чийто председател е бил той, под заглавие: Les méthodes de réalisation artistique des peuples de l'islâm и по-късно, в 1921 г., печатана в списание Syria. Авторът на статията разглежда възникването на ислямското изкуство, неговото развитие, усъвършенствуване и разпространение между народите от Изтока. То стои в тясна връзка с религиозни концепции, които добиват реален израз в създадените от него творения и художествени образи. Посочват се конкретни примери и сравнения. Явно е желанието на редакцията на изданието да започне с авторитета на един голям учен, макар и с известна и твърде остаряла статия, преведена сега на турски под друго заглавие. Това обстоятелство може да се сметне и за слабост на новото издание, но същевременно може да бъде оправдано и с бъдещия му облик: да служи като програма за институтските изследвания.

В съдържанието на разглеждания сборник личи още едно име на чужд учен, известния италиански турколог и ориенталист Алесио Бомбачи, професор в Неаполския университет. Неговият принос има вече по-съвременна тематика. Той представлява кратък доклад върху резултатите от извършените разкопки на една италианска археологическа мисия в Афганистан. Турското заглавие на преведената от Доган Тюркер статия гласи: *Gazne'deki Kazılara Giriş* (Увод в разкопките при Газне, стр. 537—560).

От втората половина на X до към края на XII в. (962—1186) град Газне (или в други облици: Газна, Газнин, Газни) е бил столица на династията Газневиди, създала в Афганистан една многоезична империя от тюрки, таджики, индуси и други. Верски тая империя била също многолика, населението ѝ изповядвало исляма, будизма, брахминизма, а сигурно и християнството. Това се отразило ярко и в създадената там материална култура, която стояла и под силното влияние на сасанидската култура. Днес историята на тоя град, който играл важна политическа, икономическа и културна роля в Азия, е все още тъмна. Първите проучвания, посветени на историята и културата на Газне, започнали още през първата половина на миналия век и, както се вижда от доклада на Бомбачи, продължават и до наше време. Авторът на доклада статия е имал и сам възможност да направи през 1956 г. проучвания на място. Резултатите от тях са илюстрирани с образи на открити в Газне паметници на едно монументално строителство, скулптура и декоративно изкуство, в които могат да се открият много влияния от изкуствата на източните народи (китайци, иранци, индуси и др.). От приведените бележки на Бомбачи се вижда и създадената от миналото столетие до 1958 г. твърде голяма литература върху историята и културата на империята на Газневидите и частно върху столицата им. Днес в Афганистан пак има един малък град на име Газни с около 60 хил. жители. Трябва да се отбележи, че и тая статия на Бомбачи е печатана още в 1958 г. в Рим на италиански и едва миналата година, както авторът сам пише, е била преведена на турски с някои добавки и поправки, за да бъде поместена в първия том на институтското издание.

Останалите сътрудници на сборния том с изключение на един са все турци. Съдържанието на големи и по-малки приноси е най-разнообразно. Поради липса на повече място тук ще изброя само онова от някои статии, от които читателят ще може да добие представа за тях, а на някой, които имат известно отношение към балкански земи, ще се спра и с по-няколко думи. Така проф. Октай Асланапа пише за Паметниците от епохата на завоеванието (на Цариград) доц. Семави Еидже— Стамбулските минарета, арх. Феридун Акозани, Ханища и кервансараи, арх. Бехчет Юнсал—Върху строителните планове, които се намират в архива на двореца Топкапу (Стамбул), арх. Али Саин Юнгел — Паметници (сгради с оловни покриви) в Инегьол, арх. Селма Емлер — Възстановителни работи в двореца Топкапу, Мустафа Джезар — Пожари, причинили разрушения на сгради и природни бедствия в Стамбул в османския период, проф. Абдула Куран —Сравнително изследване на развитието на западната и турската архитектура през XX в., Нуретин Орманджъ — Относно датата на завладяването на Одрин (по случай 600-годишнината му), Ръфкъ Мелюл Мерич — За историческите и архитектурните произведения в Одрин, Емел Есин — За една анадолска шампа с рисунки от селджушко време, Исмаил Хаккъ Ойгар — Les origines de la céramiques seldjoukide et ottomane, Нашид Байлав — Турски багрови растения и употребявани в Турция чуждестранни багрови растени и багри, Р. М. Мерич — Исторически документи за турското изкуство (Документи за архитектурата), и др. По-голямата част от поместените статии са придружени от илюстрации на архитектурни обекти, планове, археологически паметници, керамика, орнаменти, факсимилета на турски документи и други. Не всички обаче са еднакво сполучливо изпълнени технически и това може да се отбележи като малък недостатък на изданието.

Един въпрос, тясно свързан с турското нашествие в българските земи, който неведнъж е занимавал и българската история, е кога точно е паднал Одрин в турски ръце. Авторът на горепосочената статийка за завземането на Одрин (стр. 435—438) като че ли иска предварително да приеме за това годината 1362, та и затова я посвещава на

600-годишнината му. Той изброява някои турски извори (Münşeat-ı Feridun, Düstûr-name-i Enveri, Tacüt Tevarih, Künh-ül Akbar, Takvim-üt Tevarih, Münecimbası Tarihi) и др., според които падането на Одрин се поставя в годините от Хиджрата 761, 762, 763=1359—60, 1360—1361 и 1361—1362. Авторът привежда и мнението на Ал. Бурмов, *Türk'ler Edirneyi ne vakıt aldılar ?* (Кога турците са заели Одрин ?), преведена на турски от Хасан Ерен и поместена в Türk Tarih Kurumu. Belleten, Ocak, 1949, според което падането на Одрин трябва да се постави към 1371 г. Накрай обаче авторът заключава, че засега датата за падането на Одрин не може да се установи и докаже (. . Edirne'nin ne zaman fethedildiğini bugün için tayin ve tespit edemiyoruz). Във връзка с това заслужава да се добави, че в статията си *Edirne'nin Tarihî Ve Mimarî Eserleri Hakkında*, която по-горе вече посочих, Мерич вече твърди категорично: „Edirne'yi Milâdi 1361 veya 1362 yılında fethetmiştik" (Ние сме завладели Одрин в 1361 или 1362 г. от Христа).

Споменатата тук статия на Р. М. Мерич заема най-голям обем в сборника (стр. 439—536). В нея авторът разглежда всички или почти всички възникнали в Одрин архитектурни паметници от културен и светски характер от завладяването на града до средата на XIX в. Голяма част отдавна вече са изчезнали и за тях са запазени само исторически сведения за благодетелите, строителите и местонахожденията им. Авторът дава наред с броя на турските строежи и тоя на чуждоверските църкви, между които личат и две български. Интересно е да се отбележи, че по дадените фотоснимки на обществени строежи, съществувал до преди около 70 години или които стоят и до днес, се виждат само полуразрушени или съвсем разрушени сгради. Това авторът обяснява все с природни бедствия — земетресения, пожари и чужди нашествия (има пред вид на първо място руските походи). Във всичко това обаче може да се види и небрежното отношение на турците към собствените им паметници, което впрочем се наблюдавя и из други краища на днешна Турция. Мерич привежда и множество документи за продажба на културни сгради или места, на които те са се намирали, на частни лица, заедно с продажбените цени в лири и грошове, които в някои случаи са съвсем незначителни. Изобщо цялата статия сочи разрушително действие, на което са били подложени одринските исторически и архитектурни паметници, от което може да се заключава за крайното нехайство на турците да запазят онова, което сами са си създали.

От съдържанието на целия сборник, разгледан тук съвсем накратко, може да се заключи, че той несъмнено представя интерес и за българския читател специалист, особено когато става дума за сравнителни изследвания и взаимни влияния. Поместените в изданието материали не са лишени и от някои тенденциозни концепции, но разгледани критично и очистени от тях, могат да бъдат полезни най-малкото като информация за онова, което се върши в това отношение у нашата югоизточна съседка. Тъкмо и за това с интерес трябва да очакваме появата и на следващите издания на Института за история на турското изкуство.

Петър Миятев

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

БИБ	Българска историческа библиотека
ВДИ	Вестник древней истории
ГНАМП	Годишник на Народния археологически музей, Пловдив
ГНМ	Годишник на народните музеи
ГПлНМ	Годишник на Пловдивския народен музей
ГСУ ИФФ	Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет
ГСУ ФИФ	Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
ИАИ	Известия на Археологическия институт
ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество
ИИБИ	Известия на Института за българска история
ИИД	Известия на Историческото дружество
ИИИ	Известия на Института по история
ИПр	Исторически преглед
ИРАИК	Известия русского археологического института в Константинополе
КСИИМК	Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры Академии наук СССР
ЛГУ	Ленинградский государственный университет
МИА СССР	Материалы и исследования по археологии СССР
СпБАН	Списание на БАН

СЪДЪРЖАНИЕ

Статии

Ат. Милчев, По въпроса за културата на славяните и прабългарите в нашите земи през ранното Средновековие 1
Ст. Михайлов, Строителните периоди в Плиска и произходът на старобългарската монументална архитектура 13
Ж. Вьжарова, Славяните на юг от Дунава 23

Материали и съобщения

М. Мичев, Скални надписи и рисунки при с. Царевец, Врачанско 34
С. Георгиева, Колонни украси от двореца на Царевец в Търново 38
Г. Цанкова и П. Тивчев, Нови данни за бита и материалната култура на населението в западните български земи през XII в. 41
В. Антонова, Средновековни накити в Окръжния народен музей в Коларовград 45
Ел. Бацова, Нови археологически материали от Сливен 52
Евг. Христова, Съкровище от римски монети от с. Съдийско поле, Новозагорско 59
П. Горбанов, Каменни съдове от Хисаря, Пловдивско 64
Б. Николов, Селища и некрополи от бронзовата епоха във Врачанско 69

Критика и рецензии

П. Миятев, Türk San'atı Terihi. Araştırma Ve Incelemeleri. I. Istanbul. Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Enstitüsü Yayınları : I. Instanbul, 1963. 789 s. 78

SOMMAIRE

Articles

A. Milčev — Sur la culture des Slaves et des Protobulgares dans les terres bulgares au haut Moyen-Age 1
S. Mihailov — Les périodes constructives de l'architecture à Pliska et l'origine de l'architecture monumentale vieux-bulgare 13
J. Vajarova — Les Slaves au sud du Danube 23

Matériaux et communications

M. Mičev — Inscriptions et dessins rupestres près du village Carevec, arr. de Vraca 34
S. Georgieva — Parures de ceinture du palais de Carevec, à Tărnovo 38
G. Cankova, P. Tivčev — Nouvelles données sur les habitudes de vie et la culture matérielle de la population des terres bulgares occidentales au XIIe siècle 41
V. Antonova — Parures médiévales du Musée régional de Kolarovgrad 45
E. Bacova — Nouvelles trouvailles archéologiques de Sliven 52
E. Christova — Trésor monétaire romain du village Saddisko Pole, arr. de Nova Zagora 59
P. Gorbanov — Vases de pierre à Hissar, et leur destination 64
B. Nicolov — Stations et nécropoles de l'âge du bronze de la région de Vraca 69

Critique

P. Mijatev — Türk San'atı Tarihi. Araştırma Ve Incelemeleri. I. Istanbul. Güzel Sanatlar Akademisi Türk San'atı Enstitüsü Yayınları : I. Instanhul, 1963, 789 s. 78

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ, СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ (зам.-гл. редактор)

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, бул. Стамболийски 2, София Ц. Тел. 8-24-05 и 8-24-06

Адрес за абониране
Издателство на БАН, ул. Сердика 4, София Ц. Тел. 8-38-83

Технически редактор Ив. Атанасова Художествен редактор на корицата М. Кънева Коректор М. Михалкова

Дадена за набор на 20. IV. 1964 г. Подписана за печат на 24. VI. 1964 г. Печатни коли 10 Издателски коли 8,30
Формат на хартията 59/84,8 Тираж 1100 Поръчка 324 Отделна книжка 0,90 лв. Годишен абонамент 3 лв.

Набрана и отпечатана в Печатницата на Българската академия на науките